

НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ

На правах рукопису

УДК 355(091); 355:93/99

Горєлов Володимир Іванович

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
П.СКОРОПАДСЬКОГО ТА ЙОГО РОЛЬ У СТВОРЕННІ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(серпень 1886 р. – грудень 1918 р.)**

20.02.22 – військова історія

*Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук*

Науковий керівник –
доктор історичних наук,
професор
Мигрин Григорій Павлович

Київ – 1999

ЗМІСТ

	<i>Стор.</i>
ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ П.СКОРОПАДСЬКОГО ЯК ВІЙСЬКО- ОВОГО ПРОФЕСІОНАЛА І ПОЛІТИКА (серпень 1886 р. – квітень 1918 р.)	28
2.1. Становлення П.Скоропадського як військового професіонала у період служби у лавах царської армії Російської імперії (серпень 1886 р. – лютий 1917 р.).....	28
2.2. Військово-політична діяльність П.Скоропадського при Тимчасо- вому уряді та Центральній Раді (березень – грудень 1917 р.)	36
2.3. Діяльність П.Скоропадського після звільнення з військової служби центральним політичним керівництвом УНР (січень – квітень 1918 р.). Підготовка та здійснення держав- ного перевороту	44
РОЗДІЛ 3. СТВОРЕННЯ РЕГУЛЯРНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРА- ЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)	57
3.1. Головні засади та напрямки комплектування і будівництва регулярних Збройних Сил Української Держави	57
3.2. Будівництво Армії і Флоту Української Держави	80
3.3. Формування державної програми економічного забезпечення потреб Військового відомства та соціального захисту військовослужбовців	138
3.4. Підсумки діяльності П.Скоропадського по створенню Збройних Сил Української Держави.....	149
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	174

ВСТУП

Досвід розвитку людства свідчить, що Збройні Сили – це історично обумовлений атрибут будь-якого державного утворення. Тому багатоманітний і всеохоплюючий процес переосмислення нашої історичної спадщини приречений був торкнутися і військової проблематики.

Актуальність дослідження обумовлена перш за все тим, що розбудова українських Збройних Сил є однією з головних підвалин нашого національного державотворення. Проголошення незалежності України та діяльність законодавчих та виконавчих структур по наповненню її реальним змістом показали, що розвиток національних Збройних Сил є запорукою її територіальної цілісності та недоторканості, гарантією збереження державності українського народу. За час незалежності прийнято ряд законів та постанов Верховної Ради, указів Президента України, в яких визначаються нові підходи до цілей та напрямів військової політики, засобів їх практичної реалізації [312]

1). Успішне виконання цих завдань у значній мірі залежить від використання військового історичного досвіду, від усвідомлення військових історичних традицій нашої минувшини. Наприклад, це в значній мірі залежить від вивчення досвіду військового будівництва періоду визвольних змагань 1917–1920 років. Центральна Рада УНР, Директорія УНР на особистому досвіді зрозуміли важливість військового будівництва як головного елемента

1) [312] Про оборону України. Закон України від 6 грудня 1991 р. із змінами та доповненнями на 17 жовтня 1995 р.// Хрестоматія з правознавства. – К.: Юрінком, 1996. – С. 234-235; Про Збройні Сили України. Закон України від 6 грудня 1991 р. із змінами та доповненнями на 21 жовтня 1993 р.// Там само. – С.235-236; Про загальний військовий обов'язок і військову службу. Закон України від 25 березня 1992 р. із змінами та доповненнями на 19 квітня 1996 р. // Там само. – С. 236-241; Про Національну гвардію України. Закон України від 4 листопада 1991 р. із змінами та доповненнями на 26 січня 1993 р. // Там само. – С. 243-244; Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України від 20 грудня 1991 р. // Там само. – С. 251-254.

державотворення. Найбільш системний підхід до державного будівництва регулярних Збройних Сил* спостерігається саме за часи Гетьманату у 1918 р.

Актуальність теми продиктована й тими обставинами, що сам процес створення національних Збройних Сил за часів української революції був в основному подібний до сучасного. Це пояснюється тим, що у спадщину від колишньої Російської імперії на території України була дислокована велика кількість сухопутних військових частин, об'єднань та з'єднань, а також Чорноморський флот. В тих історичних умовах велика їх кількість підлягала демобілізації, а на базі інших планувалося провести структурну реорганізацію, перебудову і з урахуванням реформування створити національні регулярні Збройні Сили. Утворення сучасного українського війська так само залежить від складних процесів перебудови та реформування частини Збройних Сил колишнього Радянського Союзу, які були дислоковані з серпня 1991 р. на території нашої молоді незалежної країни. Тому у нашій державі велику цінність має досвід Гетьмана П.Скоропадського та його Ради Міністрів, які за дуже короткий строк досягли вагомих організаційних успіхів у будівництві Збройних Сил України. Водночас аналіз прорахунків та недоліків в їхній діяльності допоможе уникнути цих невдач в умовах структурного скорочення, перебудови та реформування сучасних Збройних Сил України.

Необхідність наукового дослідження військово-політичної діяльності П.Скоропадського диктується також потребою всебічної і об'єктивної оцінки його особистості, яка в даний час привертає увагу багатьох істориків, політологів, філософів, правознавців. Політична біографія Гетьмана П.Скоропадського періоду його правління надає унікальний історичний матеріал для виявлення особливостей участі суто військової за своїм походженням і менталітетом людини у політичному державному процесі. Це дуже актуально також і в сучасних умовах, коли велика кількість вищих чинів

* У подальшому поняття “Збройні Сили” тотожне з сукупністю поняття “Сухопутні війська і Військово-Морський флот”, поняття “армія” тотожне з поняттям “Сухопутні війська”, а поняття “флот” – з поняттям “Військово-Морський флот”.

силових міністерств бере участь у політичному житті нашої держави і у багатьох країнах СНД.

Мета дисертаційного дослідження – всебічно розглянути і комплексно висвітлити сутність, зміст, об'єктивні умови та суб'єктивні особливості становлення та діяльності П.Скоропадського як військового професіонала і політика по створенню організаційних основ регулярних Збройних Сил Української Держави.

Завдання дослідження:

- розкрити стан наукової розробки проблеми;
- проаналізувати літературу та джерела за темою дослідження;
- розглянути маловідомі факти становлення П.Скоропадського як військового професіонала та політика з початку навчання у Пажеському корпусі з серпня 1886 р. до моменту приходу до гетьманської влади 29 квітня 1918 р.;
- обґрунтувати погляди Гетьмана П.Скоропадського як Верховного Головнокомандуючого армією та флотом Української Держави, Військового і Морського міністерства та Генерального штабу на організаційні форми, засади і напрями створення регулярних Збройних Сил;
- простежити діяльність Гетьмана П.Скоропадського, його Ради Міністрів по створенню регулярних Сухопутних військ, по розбудові і реформуванню регулярного Військово-Морського флоту, по відродженню Українського козацтва і утворенню іррегулярної Української козацької армії, по розробці єдиної системи військової освіти;
- висвітлити державну діяльність Гетьмана П.Скоропадського з боку вирішення проблеми соціального захисту військовослужбовців;
- проаналізувати особистий внесок Гетьмана П.Скоропадського щодо контролю за відпрацюванням програми по асигнуванню коштів на потреби будівництва Збройних Сил та забезпечення їх життєдіяльності;
- узагальнити досвід військово-політичної діяльності Гетьмана П.Скоропадського по створенню Збройних Сил Української Держави, дати рекомендації щодо його використання на сучасному етапі державотворення.

Методологічною основою роботи є діалектичний підхід, який базується на принципах історизму, науковості та об'єктивності. Для їх реалізації використані аналітичний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи.

Об'єкт дослідження – конкретно-історичні процеси становлення П.Скоропадського як військового професіонала і політика та створення національних Збройних Сил доби Центральної Ради УНР та гетьманської Української Держави у контексті розвитку Української національно-демократичної революції.

Предмет дослідження – об'єктивні і суб'єктивні передумови, зміст і результати військово-політичної діяльності Гетьмана П.Скоропадського по створенню Збройних Сил Української Держави.

Хронологічні рамки дисертації визначаються часом становлення П.Скоропадського як військового професіонала і політика (серпень 1886 р. – квітень 1918 р.) і часом існування гетьманської Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.).

Територіальні рамки в основному охоплюють Західну Україну, по території якої проходив Південно-Західний фронт, у складі військ якого воював у Першу світову війну П.Скоропадський, і Східну Україну, що входила до складу Російської імперії і на теренах якої згодом постали Українська Народна Республіка і слідом за нею гетьманська Українська Держава.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що в ній автор ставить і намагається в розрізі вимог сьогодення комплексно розглянути проблему ролі Гетьмана П.Скоропадського в організаційному створенні Збройних Сил.

Наукова новизна також полягає в тому, що в цій роботі дисертант на широкій документальній базі висвітлює до цього маловідому проблему становлення П.Скоропадського як військового професіонала і політика під час служби у лавах царської армії Російської імперії, його діяльності при Тимчасовому уряді Росії та Центральній Раді УНР.

В дисертації розглядаються важливі проблеми створення регулярних Сухопутних військ і Військово-Морського флоту, будівництва іррегулярної

Української козацької армії, а також потреби щодо розробки програми по асигнуванню коштів на проблеми Військового відомства, що до останнього часу в історичній науці були малодослідженими.

Новим в дисертації є висвітлення проблем становлення єдиної системи військової освіти Української Держави та соціального захисту військовослужбовців того часу, які до цього в історичній науці не розглядалися.

Введено в науковий обіг значну кількість передусім архівних, а також інших джерел, що дозволило по-новому поглянути на проблему, яка досліджувалась, уточнити факти, події, явища, прізвища, комплексно розглянути військову політику і практику Гетьмана Української Держави П.Скоропадського у справі створення Збройних Сил.

Показані як надбання, так і труднощі, недоліки, прорахунки у національному військовому будівництві у далекому 1918 році.

Практичне значення дисертаційного дослідження в основному полягає у тому, що його результати можуть бути використані при:

- вдосконаленні доктринальних основ і практики військового будівництва у сучасній Україні на підставі порівняльного аналізу здобутків і прорахунків при створенні Збройних Сил у часи Гетьманату;
- відновленні традицій державного соціального захисту військовослужбовців, які були значно збагачені під час правління Гетьмана П.Скоропадського;
- подальшому соціально-політологічному вивченні (з урахуванням історичного досвіду нашого минулого) особливостей і обмежень участі військовослужбовців у сучасному політичному процесі, а також особливостей специфіки переходу представників військової еліти в еліту політичну;
- уточненні і конкретизації фактологічно-історичного і навчально-методичного матеріалу з української військової історії, політології, історії державотворення, соціології, філософії. Також фактологічний матеріал, теоретичні положення та висновки цієї роботи можуть бути використані при написанні науково-історичних праць, підручників, навчально-методичних

посібників, у процесі підготовки педагогів до занять зі школярами старших класів, при читанні нормативних лекційних курсів та спецкурсів для студентів вищих навчальних закладів, ліцеїстів військових ліцеїв, курсантів і слухачів вищих військових навчальних закладів.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри суспільно-гуманітарних наук Київського інституту Військово-Повітряних Сил, кафедри історії України Національного аграрного університету, кафедри історії України та кафедри філософії Київського військового гуманітарного інституту. Положення та висновки дослідження використовувались автором на заняттях з курсантами та слухачами Київського інституту Військово-Повітряних Сил та слухачами Київського військового гуманітарного інституту, а також при написанні навчальних посібників з цієї теми у цих навчальних закладах. Положення та висновки дисертаційного дослідження апробовувалися: на I-й Міжнародній науковій конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження Гетьмана П.Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави 1918 р. (Київ – Чернігів – Тростянець, 1993 р.); на науковій конференції “Проблеми свободи совісті у Збройних Силах України” (Київ, 1997 р.); на Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах” (Київ, 1998 р.); на II-й Міжнародній науковій конференції “Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року” (Київ – Чернігів – Тростянець, 1998 р.).

Основний зміст дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Горєлов В.І. Військова діяльність П.П.Скоропадського (1886-1917 рр.) // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873–1945)./ Центр суспільних досліджень ім. В.Липинського. Інститут української археографії АН України. – К.: Академпрес, 1993. – С. 33–48.
2. Горєлов В.І. Павло Скоропадський – останній Гетьман України. Навчальний посібник. – К.: Київський інститут Військово-Повітряних Сил, 1995. – 56 с.

3. *Горелов В.І.* Павло Скоропадський – Гетьман Української Держави. Навчальний посібник. – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1995. – 60 с.
4. *Горелов В.І.* Військова діяльність “Ясновельможного пана Гетьмана усієї України та військ козацьких” Павла Скоропадського (1886 – лютий 1917 р.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 1. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1996. – С. 239-308.
5. *Горелов В.І.* Військова діяльність П.Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень – грудень 1917 р.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1997. – С. 322-352.
6. *Горелов В.І.* Релігія в житті армії Української Держави Гетьманату Павла Скоропадського // Проблеми свободи совісті у Збройних Силах України. Матеріали наукової конференції. – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1997. –С. 82–85.
7. *Горелов В.І.* Історичний досвід створення системи військової освіти у Збройних Силах Української Держави під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського у 1918 р. та сучасність // Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – С. 134-142.
8. *Горелов В.І.* Роль Гетьмана П.Скоропадського у створенні Окремої Сердюцької дивізії як основи українських гвардійських частин у 1918 р. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С. 55-56 (Препринт / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Інститут історії України НАН України).

9. Горелов В.І. Церква в житті армії та флоту Української Держави // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С.192-194 (Препринт / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Інститут історії України НАН України).

На захист дисертант вносить:

- Результати наукового дослідження чинників, які мали вирішальний вплив на формування особи П.Скоропадського як військового професіонала в період з серпня 1886 по квітень 1918 р.

Автор стверджує, що основними чинниками були:

- досконала система підготовки військових кадрів в Російській імперії;
 - досвід, набутий П.Скоропадським на фронтах російсько-японської та Першої світової війн;
 - військові традиції, що культивувалися у козацькому роді Скоропадських та в українському суспільстві;
 - особисті людські, професійні та організаторські здібності і якості П.Скоропадського.
- Висвітлений у дисертації процес становлення П.Скоропадського як політика.

Аналіз архівних документів та історичної літератури показує, що об'єктивне підвищення ролі великої кількості воєнно-політичних факторів у розвитку Української національно-демократичної революції у період березня 1917 – квітня 1918 рр. та виникнення необхідності повернення до гетьманських традицій у той час в українському суспільстві були основними стимулюючими причинами швидкої політичної кар'єри генерала П.Скоропадського та його приходу до гетьманської влади.

- Оцінка військового досвіду, який дістався у спадщину Гетьману П.Скоропадському від попереднього політичного керівництва УНР.

На основі аналізу архівних матеріалів та історичної літератури автор свідчить про те, що діяльність Гетьмана П.Скоропадського щодо будівництва Армії та Флоту Української Держави розпочалася з урахуванням позитивних і негативних аспектів військової спадщини уряду УНР, який в умовах постійної військової небезпеки для країни проявляв недостатню військову компетентність і пацифістський романтизм. Свідченням цього була поразка України в першому воєнному конфлікті з Радянською Росією у грудні 1917 р. – січні – лютому 1918 р. та наступна її окупація німецькими та австро-угорськими військами.

- Організаційні форми, засади і напрямки, які були використані Гетьманом П.Скоропадським при створенні Збройних Сил.

Під керівництвом Гетьмана створювались регулярні Армія і Флот, служба у яких ґрунтувалась на загальному військовому обов'язку громадян Української Держави. Створювалась також іррегулярна Українська козацька армія. Для формування військових частин використовувався старшинський та підстаршинський склад з бойовим досвідом. Існувала п'ятирівнева система військової освіти і професійної перепідготовки старшин. У військових гарнізонах діяли полкові школи для підготовки підстаршинського складу. З урахуванням релігійних потреб військовозобов'язаних громадян Української Держави Гетьманом були затверджені дві Військові присяги (для представників християнського та іудейського віросповідання) та одна обітниця (для представників інших віросповідань). Відпрацьовувалася система соціального захисту особового складу Збройних Сил. Почала діяти програма державного асигнування коштів для потреб Військового відомства. Діяла система військового законодавства.

- Узагальнений досвід створення Збройних Сил Української Держави під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського.

Більш детальне дослідження задуму та перших організаційних кроків_по створенню Гетьманом Збройних Сил продемонструвало, що програма

військового будівництва, запропонована П.Скоропадським, відповідала передовим положенням військового мистецтва з урахуванням практичних вимог Першої світової війни. Однак ця програма не мала можливості бути практично реалізованою саме тому, що вона не отримала достатньої соціально-політичної підтримки від частини українського суспільства в складних історичних умовах 1918 року і в умовах обмеженості часу існування Української Держави.

- Уроки, висновки та рекомендації для перебудови та структурного реформування сучасних Збройних Сил України, які випливають з аналізу досвіду військового будівництва під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського.

Структура дисертації обумовлена метою та завданням дослідження. Її загальний обсяг становить 173 сторінки, включає 6 таблиць і 2 схеми. Вона складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку 326 джерел та літератури на 29 сторінках.

РОЗДІЛ 1

АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Публікації щодо висвітлення проблеми становлення П.Скоропадського як військового професіонала під час його служби у лавах царської армії Російської імперії, у період його військово-політичної діяльності при Центральній Раді УНР почали з'являтися ще за доби Гетьманату. Першою з цих публікацій була робота А.Маляревського [163] 1). Вона мала публіцистичний характер і висвітлювала окремі риси персони Гетьмана П.Скоропадського, який володів високими організаційними, професійними та людськими якостями, користувався непохитним авторитетом у хліборобських і армійських колах та у представників Вільного козацтва і походив з середовища дворянсько-офіцерської еліти.

Військовий і Морський міністр періоду Гетьманату генеральний бунчужний О.Рогоза [316] 2), заступник міністра генеральний хорунжий О. Лігнау [318] 3), начальник Генерального штабу полковник О.Сливинський [323] 4), командир Окремого корпусу генерал-лейтенант О.Еристов [323] 5) та інші посадові особи на сторінках періодичних видань виступали з поясненням свого бачення проблем створення Збройних Сил Української Держави у 1918 р.

Публікації та інтерв'ю керівних посадових осіб військового відомства того періоду про політику Гетьманату в галузі розбудови Збройних Сил мали також переважно публіцистичне, а не наукове спрямування, ґрунтувалися переважно на особистому практичному досвіді функціонерів у військовій сфері, а не на документальних джерелах. Однак вони дають змогу зрозуміти відповідний

1) [163] Маляревский А. П.Скоропадский – Гетман всея Украины. – К.: Державна друкарня, 1918. – 24с.

2) [316] Військовий науковий вісник Генерального штабу. – К.,1918. - № 3. – С.61-62.

3) [318] Державний вісник. – К., 1918, 22 травня.

4) [323] Нова Рада. – К., 1918, 20 жовтня, 27 жовтня.

5) [323] Нова Рада. – К., 1918, 13 листопада.

державно-політичний курс керівництва країни, професійну діяльність Гетьмана як Верховного Головнокомандуючого армії та флоту Української Держави, напрями роботи Військового і Морського міністерства та його Генерального штабу по створенню та реформуванню Збройних Сил.

Подальші часткові тенденції розвитку цієї проблеми набули освітлення в працях державних і політичних діячів, які опинилися в еміграції. Зокрема, П.Скоропадський [225]1), Д.Дорошенко [91] 2), В.Левицький [140] 3) у своїх спогадах та історичних дослідженнях стверджують, що період Гетьманату був найпродуктивнішим у період визвольних змагань для розбудови української держави і відповідно для військового будівництва. Водночас В.Винниченко [47] 4), С.Доленга [87] 5) та інші опоненти гетьманського режиму вважали, що правління П.Скоропадського символізувало занепад української державності у всіх її галузях (у тому числі і у військовій сфері). Це також свідчить про те, що вже у період існування Української Держави були закладені дві протилежні тенденції оцінки державної діяльності Гетьманату щодо створення Збройних Сил – її ідеалізація та її нещадна критика. Ці дві протилежні тенденції оцінки державної діяльності Гетьманату продовжували існувати і в працях державних та політичних діячів з таборів його прибічників та його противників і у період їх перебування в еміграції.

Однак необхідно відзначити, що з точки зору професіоналізму В.Левицький, В.Винниченко, Д.Доленга не були фахівцями у військовій галузі, тому їх погляди, на думку дисертанта, не можна вважати остаточними, хоча б і з урахуванням їхньої політичної орієнтації в умовах еміграції. У цьому аспекті

1) [225] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. – Київ – Філадельфія: АТ Книга, 1995. – 495 с.

2) [91] Дорошенко Д. Історія України 1917-1923: У 2 т. – Т.2. – Українська Гетьманська Держава. -Ужгород, 1930. – 424 с.

3) [140] Левицький В. Українська державна путь. – Част. 1. – Думки про методи і практику державного будівництва. – Львів, 1933. – 160 с.

4) [47] Винниченко В. Відродження нації: У 3 част. – Част.3. – Київ – Відень, 1920. – С. 11-115.

5) [87] Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934. – 174 с.

“Спогади” П.Скоропадського та вказана праця Д.Дорошенка (як відомого історика та колишнього міністра закордонних справ Гетьманату) написані на більш професійному рівні.

Однак, як ми розуміємо, і П.Скоропадський, і Д.Дорошенко були не незалежними експертами в галузі створення Збройних Сил Української Держави 1918 р., а були зацікавленими особами з суб’єктивною точкою зору на цю проблему. Тому у цьому плані конкретний інтерес являє праця українських військових істориків з діаспори – І.Крип’якевича, Б.Гнатевича, З.Стефаніва, О.Думіна та С.Шрамченка “Історія українського війська” [131] 1), яка була видана у 1936 р. у Львові і у 1992 р. в Україні з змінами та доповненнями вже у часи незалежності. У цій праці є розділ “Доба Гетьманщини”, в якому розкриваються окремі проблеми створення Збройних Сил у період Гетьманату Української Держави.

Частково проблеми військового будівництва за Гетьманату також розкриваються у роботі військового професіонала, безпосереднього учасника тих подій, колишнього генерала гетьманського Генерального штабу О.Удовиченка “Україна у війні за державність”, яка була надрукована у Вінніпезі (Канада) у 1954 р., а у нас була видана у 1995 р. [264] 2). Це також стосується і споминів генерального хорунжого М.Омеляновича-Павленка (кошового отамана Катеринославської губернії у період Гетьманату) [186] 3), полковника Є.Коновальця (командира Окремого загону січових стрільців у період Гетьманату) [120] 4), Г.Порохівського (за Гетьманату – полковника, начальника штабу 5-го Чернігівського корпусу) [210] 5).

1) [131] Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-те видання, змін і доп. – Львів: Світ, 1992. – 704 с.

2) [264] Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 – К.:Україна,1995.-206 с.

3) [186] Омелянович-Павленко М. Спомини. – Львів, 1930. – 64 с.

4) [120] Коновалець Є. Спомини й уваги // Історія січових стрільців 1917-1919. – Львів, 1937. – С. 287-346.

5) [210] Порохівський Г. Перша українська дивізія: Спомини // Дніпро, календар-альманах на 1936 р. – Львів, 1935. – С. 50-67.

Цікавий матеріал про створення Збройних Сил у період Гетьманату міститься у збірнику “За державність”, який друкувався у Польщі в еміграції військовослужбовцями-українцями. Це роботи В. Проходи [216] 1), Г.Лазаревського [139] 2), П.Єрошевича [100] 3), І.Рембовича [222] 4), К.Смовського [242] 5), С.Левченка [142] 6)

Цінність вказаних праць полягає у тому, що їх автори були безпосередніми учасниками висвітлених ними подій і тому вони, як фахівці у військовій галузі, більш-менш професійно розкрили ці проблеми. Однак відчувається, що політичні погляди цих авторів все ж таки наклали відбиток суб’єктивізму на їхні спомини, на саме існування Гетьманату і на його діяльність щодо створення Збройних Сил.

Проблеми військового будівництва в Українській Державі того періоду розглядаються і у працях керівників білого руху на Кубані, на Дону та у Криму. Їх автори – військові професіонали А.Денікін [84] 7), [86] 8), О.Лукомський [159] 9) та П. Краснов [126] 10), [54] 11) дають свою точку зору на стосунки з

1) [216] Прохода В. Записки до історії сірих (сірожупанників) // За державність. – Каліш, 1929. – Збірн. 1. – С. 72-117.

2) [139] Лазаревський Г. Гетьманщина // За державність. – Каліш, 1930. – Збірн. 2. – С. 197-216.

3) [100] Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Варшава, 1938. – Збірн. 8. – С. 9-65.

4) [222] Рембович І. 1918 рік на Чернігівщині // За державність. – Варшава, 1938. – Збірн. 8. – С. 86-98.

5) [242] Смовський К. Окремий Чорноморський кіш // За державність. – Варшава, 1938. – Збірн. 8. – С. 99-118.

6) [142] Левченко С. Інструкторська школа старшин // За державність. – Варшава, 1938. – Збірн. 8. – С. 119-139.

7) [84] Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930. – С. 137-185.

8) [86] Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М.:Мысль, 1991. – 205 с.

9) [159] Лукомский А.С. Из воспоминаний // Архив русской революции: В 22 т. – Т.5-6. – М.: Терра; Политиздат, 1991.- Т.5. – С.101-189; Т.6.– С. 81-160.

10) [126] Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // Архив русской революции: В 22 т. – Т. 5-6. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т.5. – С. 190-321.

Українською Державою та її військовим керівництвом, однак роблять це з обов'язковою необхідністю створення і відродження у той період “єдиної і неподільної Росії”, в умовах якої Україна навряд чи існувала як незалежна держава.

Необхідно вказати, що негативне ставлення до державотворчих процесів у період існування режиму П.Скоропадського і взагалі всіляке його ігнорування почало проявлятися ще на початку травня 1918 р. у телеграмах, виступах і працях В.І.Леніна [144-153] 1-10).

Кажучи сучасною мовою, теоретичні положення з праць, промов, доповідей та телеграфних розпоряджень Голови уряду та правлячої більшовицької партії Радянської Росії були директивними вказівками для майбутніх радянських істориків та дослідників щодо заборони правдивого висвітлювання усіх

11) [54] Генерали Лукомський та Краснов про генерала Скоропадського // Нова Україна. – Прага, 1923. - № 3. – С.175.

1) [144] Ленін В.І. Проект радіограми мирній делегації в Курськ від 6 травня 1918 р. – Повн.зібр.твор., Т. 50, С. 70-71.

2) [145] Ленін В.І. Про голод (Лист до пітерських робітників від 22 травня 1918 р.) – Повн.зібр.твор.,Т.36, С. 337-344.

3) [146] Ленін В.І. Доповідь Ради Народних комісарів 5 липня 1918 р. – Повн.зібр.твор., Т. 36, С. 463-484.

4) [147] Ленін В.І. Лист до американських робітників (20 серпня 1918 р.). –Повн.зібр.твор., Т.37, С.46-62.

5) [148] Ленін В.І. Промова на мітингу на заводі кол. Міхельсона 30 серпня 1918 р. – Повн.зібр.твор., Т.37, С. 79-81.

6) [149] Ленін В.І. Л.Б.Каменєву. – Повн.зібр.твор., Т.50, С. 184-185.

7) [150] Ленін В.І. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918р. (VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад). – Повн.зібр.твор.,Т.37, С.105-121.

8) [151] Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. – Повн.зібр.твор., Т.37, С. 227-323.

9) [152] Ленін В.І. Промова про міжнародне становище 8 листопада 1918 р.(VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад). – Повн.зібр.твор., Т.37, С. 146-160.

10) [153] Ленін В.І. Доповідь про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазної демократії (Збори партійних працівників Москви 27 листопада 1918 р.). – Повн.зібр.твор., Т. 37, С. 198-223.

державотворчих процесів (у тому числі щодо створення Збройних Сил) у період існування Гетьманату Української Держави.

І тому у радянській історіографії ці проблеми взагалі замовчувалися. Однак коли ж вони висвітлювалися, то це робилося упереджено, з точки зору соціального замовлення того періоду – щоб принизити значення державного будівництва (чи взагалі проігнорувати його існування) у галузі організації Збройних Сил України. Показником цього можуть бути наукові роботи П.Пташинського [217] 1) та Є. Шаталіної [313] 2).

Зі зміцненням у СРСР тоталітарного режиму радянські історики розглядали період Гетьманату як колабораціоністський та маріонеточний відносно до окупаційної влади, з урахуванням класової боротьби та визвольної війни проти німецької та австро-угорської окупації, проти гетьманської влади і взагалі ігнорували будь-які досягнення Української Держави у сфері будівництва Збройних Сил. Показником цього можуть бути наукові роботи «Гражданская война в СССР» [284] 3), «Гражданская война на Украине (1918-1920)» [286] 4) та «Історія Української РСР» [293] 5).

На початку 90-х років відбулися значні зміни у дослідженні державної діяльності Гетьманату щодо створення Збройних Сил Української Держави. С.В.Кульчицький у своїй статті [137] 6) у 1992 р. розглянув окремі проблеми

1) [217] Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918) // Архів Радянської України. – Х., 1932. - № 4-5. – С. 292-334.

2) [313] Шаталіна Е.П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20-30 годов / АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1982. – 133с.

3) [284] Гражданская война в СССР: В 2 т. – Т.1. – М.: Воениздат, 1980. – 368 с.

4) [286] Гражданская война на Украине (1918-1920): Сб.докум. и матер.: В 4 т., 4 кн. – Т 1, кн.1/ АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наук.думка, 1967. –876 с.

5) [293] Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 5. – Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – К., 1977. – С. 296-332.

6) [137] Кульчицький С. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. - № 7-8. – С. 60-79.

державної політики Гетьманату у галузі військового будівництва. Історики Р.Я.Піріг та Ф.М.Проданюк досліджували державно-політичну діяльність Гетьмана П.Скоропадського як окремої особистості і вищої посадової особи Української Держави; при цьому вони розглядали й діяльність його Ради Міністрів по створенню Збройних Сил країни у тих складних політичних умовах [205] 1),[214] 2).

У кандидатській дисертації Ф.М.Проданюка “Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)” [213] 3) є підрозділ, який стосується створення регулярної української армії та флоту у період існування Української Держави. Однак у цій роботі не було виразно окреслено у повному обсязі професійної діяльності Гетьмана Скоропадського щодо створення Збройних Сил країни у тих складних історично-політичних умовах.

У дисертаціях С.Є.Мякоти [181] 4), В.С. Клименка-Мудрого [112] 5), О.П. Машевського [166] 6) та О.В.Пензика [201] 7) висвітлені окремі нюанси, що стосуються деяких моментів державотворчої діяльності щодо створення Збройних Сил у період Гетьманату, хоча і не у прямій постановці цього питання.

1) [205] Піріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: Штрихи до політичного портрету // Український історичний журнал. – 1992. - № 9. – С. 91-105.

2) [214] Проданюк Ф. Українська Держава та її Гетьман Павло Скоропадський // Військо України. – 1993. - № 10. – С. 79-91.

3) [213] Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Дис. ...канд.іст.наук.: 07.00.01. – К., 1997. –180 с.

4) [181] Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.): Дис. ... канд.іст.наук.: 07.00.01. – К., 1997. – 180 с.

5) [112] Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів Української Держави Гетьмана Скоропадського: Дис. ... канд.іст.наук.: 07.00.01. – К., 1997. – 184 с.

6) [166] Машевський О.П. Політика уряду Гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 року): Дис. ... канд.іст.наук.: 07.00.01. – К., 1997. – 180 с.

7) [201] Пензик А.В. Борьба против австро-немецкой оккупации Украины в 1918 г.: Дис. ... канд.ист.наук.:07.00.01. – Одесса, 1992. –220с.

В.Ф.Солдатенко розглянув проблему державного будівництва щодо створення військових підрозділів, частин та з'єднань у Збройних Силах в Україні у період з грудня 1917 р. до квітня 1918 р. [243] 1). Фактично він розглянув проблему військової спадщини, яка дісталася Гетьману Української Держави від Центральної Ради УНР. Цікавий матеріал щодо історичного періоду, що розглядається у цьому дисертаційному дослідженні, частково міститься у його науковій роботі “Українська революція: Концепція та історіографія” [244] 2).

Частково історичний і фактологічний матеріал щодо доби цього періоду є у роботі групи авторів “Історія Українського війська (1917-1995)” у підрозділі Л.Гриневич “Формування українських радянських дивізій в нейтральній зоні влітку – восени 1918” [75] 3) та у роботі Б.Якимовича “Збройні Сили України: нарис історії” [279] 4).

Також цікавий матеріал стосовно періоду Гетьманату Української Держави та її Збройних Сил міститься у наукових статтях О.М.Мироненка у створеній у 1996 р. колективом відомих українських вчених під керівництвом Ю.І.Римаренка “Малої енциклопедії етнодержавознавства [170-172] 5-7) та у

1) [243] Солдатенко В.Ф. Збройні Сили в Україні (грудень 1917р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. - № 12. – С. 42-58.

2) [244] Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія / НАН України. Інститут національних відносин і політології. – К.: Пошук. – видавн. агентство “Книга Пам’яті України”, 1997. – 411 с.

3) [75] Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія Українського війська (1917-1995) / Упорядник Я.Дашкевич. – Львів.: Світ, 1996. – С. 112-137.

4) [279] Якимович Б. Збройні Сили України: нарис історії. – Львів.: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 360 с.

5) [170] Мироненко О.М. Гетьман П.Скоропадський // Мала енциклопедія етнодержавознавства./ НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп.ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 273-276.

6) [171] Мироненко О.М. Розбудова національного війська режимом П.Скоропадського // Мала енциклопедія етнодержавознавства.- С.363-369.

7) [172] Мироненко О.М.Чорноморський флот за доби останнього Гетьманату // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 431-433.

словнику-довіднику “Українське державотворення: невитребуваний потенціал” [307] 1).

Створення Військово-Морського флоту у період Гетьманату частково розглядається у книзі В.Кравцевича [123] 2).

Необхідно відзначити, що 13–15 травня 1993 р. в Києві, Чернігові і Тростянці під головуванням керівництва Центра суспільних досліджень ім. В.Липинського (м. Київ) та Інституту української археографії АН України (м. Київ) відбулася I-а Міжнародна наукова конференція з нагоди 120-ї річниці від дня народження П.Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави 1918 р.; після цього було надруковано ювілейний збірник “Останній Гетьман” [187] 3). У збірник увійшли матеріали наукових досліджень і підбірка архівних матеріалів, що стосуються військової, громадської, державної та політичної діяльності П.Скоропадського у різні періоди його життя. Частково у збірнику розглядалися і проблеми становлення П.Скоропадського як військового професіонала і створення Збройних Сил Української Держави.

21-23 травня 1998 р. у Києві, Чернігові і Тростянці відбулася II-а Міжнародна наукова конференція “Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року”, присвячена 125-річчю від народження П.П.Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. До начала конференції препринтом був надрукований науковий збірник тез доповідей та повідомлень учасників конференції [55] 4).

1) [307] Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка. – К., Либідь, 1997. – 560 с.

2) [123] Кравцевич В. Украинский державний флот. – К.: Край, 1992.–176с.

3) [187] Останній Гетьман : Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873-1945). / Центр суспільних досліджень ім. В.Липинського. Інститут української археографії АН України. – К.: Академпрес, 1993. – 399 с.

4) [55] Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – 242 с. (Препринт / Головне архівне Управління при Кабінеті Міністрів України. Інститут української археографії та

Частково проблеми державної політики Гетьманату у галузі військового будівництва розглядалися у журнальних статтях наших співвітчизників В. Голубка [57] 1), О.Білодіда [37] 2) і Д.Яневського [280] 3) та у працях закордонних дослідників Л.Шанковського [274] 4), М.Шкільника [277] 5) та ін.

Ю.В.Павленко та Ю.О.Храмов у своїй роботі “Українська державність в 1917–1919 рр.” розглядають проблему створення Збройних Сил під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського та його Ради Міністрів в складних політичних умовах окупації Української Держави німецькими та австро-угорськими військами в окремому розділі “Збройні Сили, внутрішня та зовнішня політика гетьманської України” [190] 6).

Науковцями ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України Г.Шовкопляс і І.Шовкоплясом впорядковано збірник вітчизняних і зарубіжних українознавчих друкованих праць (крім газетних публікацій) про життя і діяльність Гетьмана Української Держави [314] 7). Частина праць цього збірника висвітлює проблеми становлення П.Скоропадського як військового професіонала і проблеми його військової політики як Гетьмана у 1918 р.

Дослідник проблем демократизації у сучасних Збройних Силах України В.Кротиков у кількох своїх роботах розглядає історичний досвід Гетьманату щодо введення у 1918 р. грошового податка на осіб, які не проходили військову

джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Інститут історії України НАН України.).

- 1) [57] Голубко В. Змарнована Сила // Наука і суспільство. – 1992. - № 10-12. – С. 24-26.
- 2) [37] Білодід О. Помилявся я двічі... Про останнього гетьмана України та військ козацьких Павла Скоропадського // Україна. – 1991. -№ 23. – С. 26-32.
- 3) [280] Яневський Д. Українська Народна республіка. Українська Держава (Гетьманщина) // Наука і суспільство. – 1992. - № 2. – С. 16-19.
- 4) [274] Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.– Мюнхен, 1958. – 275с.
- 5) [277] Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках: Спомини та роздуми. – Торонто, 1971. – 366 с.
- 6) [190] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К.: Манускрипт, 1995. – 263 с.
- 7) [314] Шовкопляс Г., Шовкопляс І. Гетьман Павло Скоропадський (1873-1945). Матеріали для бібліографії. – К.: Бібліотечний вісник, 1996. – 54 с.

службу [132-134] 1-3). Цей цікавий історичний факт може бути законодавчо використаний у сучасних умовах життєдіяльності держави та її Збройних Сил.

Цікавим з історичної точки зору є науковий довідник львівських авторів О.Колянчука, М.Литвина та К.Науменка [117] 4). Що стосується нашої проблеми, то у цьому довіднику налічується приблизно 200 біографій генералів та адміралів колишньої армії Російської імперії, які проходили службу у Збройних Силах гетьманської Української Держави. Поряд з біографіями цих військовослужбовців подано окремі нюанси державної політики Гетьманату та його Ради Міністрів щодо створення та реформування військових частин та з'єднань Сухопутних військ і Військово-Морського флоту того історичного періоду.

Я.Тинченко у своїй роботі “Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття” [260] 5) повертає нам імена невідомих зараз багатьох видатних українських воєначальників, які у свій час служили в армії Української Народної Республіки і в армії гетьманської Української Держави.

Джерельну базу дисертації складають документи українських державних архівів, документальні публікації, мемуарна література, дослідження та публіцистика, довідкова література та публікації періодичних видань. У першу чергу це комплекс документів і матеріалів Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві (далі -ЦДІА України). Фонд Скоропадських (ф. 1219) цього архіву містить документи, які показують становлення Павла Скоропадського як військового професіонала у період його

1) [132] Кротиков В. Військовий податок: чи зупинить він руйнацію армії // Розбудова держави. – 1995. - №9. – С. 49-53.

2) [133] Кротиков В. Хочеш – служи. Не хочеш – плати податок // Голос України. – 1995. – 14 червня.

3) [134] Кротиков В. Ядро армії треба зберегти сьогодні // Військо України. – 1995. - № 5-6. – С. 11-12.

4) [117] Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 286 с.

5) [260] Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – Част. 1, біографічно-довідкова. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 259 с.

навчання у Пажеському корпусі у 1886–1893 рр. та на протязі 24-х років офіцерської та генеральської служби у лавах царської армії Російської імперії до Лютневої революції 1917 р.

Документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі -ЦДАВО України) мають багато конкретної історичної інформації, яка стосується військової та військово-політичної діяльності П.Скоропадського при Центральній Раді УНР та його державної діяльності на посту Гетьмана Української Держави.

Фонд Головного управління Генерального штабу Української Держави (ф. 1077) зберігає: інформацію про кадрювані полки, управління дивізій та армійських корпусів, які дісталися у спадщину Гетьманату Української Держави від Генерального штабу УНР; тимчасові штати військових частин, управлінь дивізій та корпусів, які деякий час існували у Збройних Силах Гетьманату; постійні штати Окремої Запорізької дивізії, Окремої Сердюцької дивізії, піших і кінних полків, артилерійських підрозділів і полків різного призначення, авіаційних підрозділів і загонів; постійну штатну структуру кінної дивізії та армійського корпусу; інформацію про велику організаційну роботу Генерального штабу щодо створення єдиної системи військової освіти у Збройних Силах держави; матеріали про конкретну організаційну роботу вищого керівництва України щодо соціального захисту усіх категорій військовослужбовців того часу.

Фонд Міністерства Військових і Морських справ Української Держави (ф. 1074) дає змогу дослідити напрями діяльності Генерального штабу щодо конкретної діяльності у галузі практичної роботи по створенню регулярних Сухопутних військ та Військово-Морського флоту.

Фонд Морського Генерального штабу при Військовому і Морському міністерстві (ф. 2203) дозволяє скласти уявлення про розбудову регулярного Військово-Морського флоту Української Держави.

Джерельну базу істотно доповнили історичні документи того періоду: універсали, закони, накази та постанови, які були розроблені Радою Міністрів

Української Держави, Військовим і Морським міністерством та його різними комісіями, а також матеріали зборів та нарад керівного складу Збройних Сил.

Важливим джерелом дослідження були періодичні видання 1918 р. Багато конкретного фактичного матеріалу міститься в офіційному друкованому органі гетьманського уряду – “Державному віснику”. На його сторінках друкувалися гетьманські універсали про напрями діяльності Ради Міністрів та інших керівних структур держави щодо створення Збройних Сил, затверджені Гетьманом накази Військового і Морського міністерства, постанови Ради Міністрів про асигнування коштів на потреби військового відомства і т. ін. Щоденна газета “Армія” висвітлювала проблеми життя і діяльності Збройних Сил держави, а періодичний збірник “Військово-науковий вісник Генерального штабу” друкував статті з питань історії воєнного мистецтва, воєнної науки, техніки та озброєння. Інформацію щодо створення Збройних Сил Української Держави містить незалежний щоденник “Відродження”. Газета “Нова Рада” висвітлювала точку зору на ці проблеми українських соціалістів-федералістів, а “Робітнича газета” – точку зору соціал-демократів. “Русский голос”, “Киевская мысль” на своїх сторінках віддзеркалювали погляди проросійської інтелігенції. З журналів найбільшу вартість для дослідження мають “Наше минуле” (часопис з історії та культури), “Книгарь” (літопис українських друкованих матеріалів), “Літературно-науковий вісник” (періодичний часопис суспільно-політичної думки). Про ці видання див. “Список використаних джерел та літератури” – IV “Періодичні видання”.

Мемуарна література дозволяє побачити багато нюансів за лаштунками авансцени, де формувалася державна політика Гетьманату щодо створення армії та флоту молодій державі. Також мемуарна література дозволяє поглянути на усі ці історичні події з урахуванням точки зору ворогуючих політичних партій та таборів. Спогади Д.Дорошенка [92] 1) (міністра

1) [92] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: У 3 част. – Част.3. – Доба гетьманщини. – Львів, 1923. – 122 с.

закордонних справ Української Держави), О.Войнаренка [53] 1) (співробітника Міністерства освіти та культури) відрізняються відверто прогетьманською позицією.

В.Винниченко [49] 2), В.Андрієвський [31] 3) (губернський комісар освіти Полтавщини) у своїх мемуарах гостро критикують політику гетьманського уряду. Щоденники В.Вернадського [43] 4) віддзеркалюють події з точки зору скептично налаштованої до відродження української державності російської інтелігенції. Спомини адвоката та політичного діяча А.Гольденвейзера висвітлюють ставлення до режиму Гетьманату певної частини київської інтелігенції [58] 5). Мемуари Б.Енгельгардта [278] 6) та Г.Лехтенбергського [156] 7) показують ставлення до гетьманського режиму представників білогвардійського руху і Добровольчої армії

Дуже цікавий мемуарний матеріал з цього періоду міститься у збірці «Революция на Украине по мемуарам белых» [220] 8).

Спомини Р.Гуля свідчать про двомісячний перебіг бойових дій військових частин Гетьманату та військових частин Директорії [79] 9). Спогади В.Петрива

1) [53] Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. – Детройт, 1930. – 30 с.

2) [49] Винниченко В. Щоденник. – Т.1. – 1911-1920. – Нью-Йорк, 1980. – 499 с.

3) [31] Андрієвський В. З минулого: У 3 т. – Берлін, 1923. – Т. 2. – Від Гетьмана до Директорії. – 262 с.

4) [43] Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – 269 с.

5) [58] Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1921гг.) // Архив русской революции/ Издаваемый И.В.Гессеном. – Изд. 2-ое. – Берлин: Слово, 1922. – Т.6. – С. 161-303.

6) [278] Энгельгардт Б. Скоропадщина // Военно-исторический журнал. – М., 1964. - № 8. – С. 75-85.

7) [156] Лехтенбергский Г.Н. Воспоминания об Украине. 1917-1918. – Берлин, 1921. – 52 с.

8) [220] Революция на Украине по мемуарам белых/ Составитель С.А.Алексеев. – М.:Л.: Госиздат, 1930. – 436 с.

9) [79] Гуль Р.Б. Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918): Воспоминания// Архив русской революции. – Берлин, 1921. – Т.2. – С. 59-86.

[202] 1) та Ю.Тютюнника [262] 2) за оцінкою військових фахівців подають картину реальних подій в Україні періоду Гетьманату.

Аналіз ступеня наукової розробки проблеми ролі Гетьмана П.Скоропадського як військового професіонала і політика щодо створення Збройних Сил Української Держави свідчить про те, що, незважаючи на значну кількість публікацій, на таку тему ще не було створено спеціального узагальнюючого дослідження, яке базується на першоджерелах. Переважна частина робіт учасників українських визвольних змагань 1917-1921 рр. значно заполітизована і не відповідає вимогам об'єктивності наукового дослідження. Історики з української діаспори також до останнього часу в більшості поділялися на адептів Гетьманату та прихильників УНР, що в кінцевому рахунку негативно позначилося на вивченні проблеми. Радянська історіографія тему державної політики П.Скоропадського та його уряду щодо створення Збройних Сил замовчувала або відверто фальсифікувала. Після проголошення незалежності України з'явився ряд наукових праць, присвячених окремим аспектам створення армії та флоту Української Держави 1918 р., однак комплексного дослідження щодо професійної діяльності Гетьмана П.Скоропадського у цій галузі ще не було проведено.

Для вирішення завдань дисертаційного дослідження використовувалася велика кількість джерел: насамперед, це архівні матеріали, а також публікації документів у періодичних виданнях 1918 р., мемуари державних, політичних і військових діячів тогочасного історичного періоду, наукові дослідження сучасних українських та закордонних істориків і фахівців у цій галузі знань.

1) [202] Петрів В. Неторованим шляхом: Споми́ни з історії української революції 1917-1921 рр.//Вітчизна. – К.,1993. - № 3-4.– С.120-133; № 5-6. – С. 123-135; 1994. - № 1-2. С.137-149; № 5-6. – С. 143-157; № 9-10. – С. 143-154; 1995. - №3-4. – С. 125-134; №5-6. – С. 141-146.

2) [262] Тютюнник Ю. Революційна стихія. Спогади // Дзвін. – К., 1991. - № 7. – С. 84-95; № 8. – С. 92-107.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ П.СКОРОПАДСЬКОГО ЯК ВІЙСЬКОВОГО ПРОФЕСІОНАЛА І ПОЛІТИКА (серпень 1886 р. – квітень 1918 р.)

2.1. Становлення П.Скоропадського як військового професіонала у період служби у лавах царської армії Російської імперії (серпень 1886 р. – лютий 1917 р.)

У весняні дні 1998 р. ми відзначали 125 років з дня народження і 80 років із дня приходу до влади Гетьмана Української Держави Павла Петровича Скоропадського. Цьому була присвячена II Міжнародна наукова конференція, яка проходила 21-23 травня 1998 р. у Києві – Чернігові – Тростянці. Сьогодні, коли Україна є незалежною, суверенною державою, ми, нарешті, маємо можливість повному поглянути на його неординарну особу. Він належить до тих історичних постатей, навколо яких ще за життя точилися нескінченні дискусії, складалися міфи та легенди.

Народився Павло Петрович 3 (16) травня 1873 р. у Вісбадені, де в той час на німецьких мінеральних водах відпочивали його батьки – Петро Іванович Скоропадський і Марія Андріївна, в дівоцтві Миклашевська [193, с.3].

Генеалогія старовинного роду Скоропадських простежується від вихідця з Уманщини Федора Скоропадського, який воював у війську Б.Хмельницького і загинув у бою під Жовтими Водами. Його син Ілля дослужився до чину генерального референдаря України. Онук Федора, син Іллі – Іван Ілліч Скоропадський у 1708–1722 рр., у часи Петра I, був гетьманом України. Брат гетьмана – Василь Ілліч у кінці свого життя був генеральним бунчужним. Його син – Михайло Скоропадський між 1741–1753 рр. займав посаду генерального підскарбія при гетьмані К.Розумовському. Син Михайла Яків був останнім

генеральним хорунжим при гетьмані. При ньому гетьманство було ліквідовано (1764 р.). Його син Михайло Якович (1764–1810 рр.) перебував на російській військовій службі й був ротмістром кінно-єгерського полку. Потім він жив у своєму великому маєтку, успадкованому від пращурів.

Син Михайла Яковича, Іван (1805–1887 рр.) – дід майбутнього Гетьмана Української Держави Павла Скоропадського. Іван Михайлович спочатку був військовим, а потім служив на виборних дворянських посадах. У 1847 р. він був обраний полтавським губернським предводителем дворянства [63, с. 239–243].

Батько Павла Петровича, Петро Іванович (1834–1885 рр.), звільнився з військової служби у 1865 р. у чині полковника лейб-гвардії Кавалергардського полку, маючи за подвиги на Кавказі золотий палаш з написом “За хоробрість”, орден Святого Станіслава 2-го ступеня з мечами, бронзову медаль у пам’ять війни 1853–1856 рр., срібну медаль на Олександрівській стрічці за підкорення Західного Кавказу і хрест за службу на Кавказі. Він довгий час служив Стародубським повітовим предводителем дворянства, його поважали і любили оточуючі. За вірну службу він отримав від Государя Імператора титул дійсного статського радника, був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня і Святого Рівноапостольного князя Володимира 4-го ступеня [65, с. 33–34].

Дитячі роки Павло Скоропадський провів у батьківському маєтку Тростянець (нині Чернігівська область). В їхньому домі була велика колекція предметів старовини, портретів видатних діячів України, серед яких – портрети далеких пращурів.

Сімейні традиції, бойове минуле батька наклали відбиток на свідомість юного Павла. Тому з малих літ кар’єра військового хвилювала і приваблювала його [193, с. 5].

Таким чином, наведені факти з біографії далеких пращурів козацького роду Скоропадських, біографії його діда Івана Михайловича і батька Петра Івановича подані для того, щоб показати атмосферу поваги до військової служби, до понять шляхетської та дворянської честі, до почуття національної гордості малоросів (як тоді називали українців), у яких виховувався молодий Павло Скоропадський.

Після передчасної смерті чоловіка у 1885 р. Марія Андріївна Скоропадська, як вдова дійсного статського радника, військового у відставці, вирішує влаштувати тринадцятирічного сина Павла у Пажеський корпус – привілейований закритий військово-навчальний заклад для дітей дворянської аристократії.

З серпня 1886 р. почалося навчання юного Скоропадського у Пажеському корпусі. Навчання військовій справі поєднувалося з військовою службою. Маленький Павло у мундирі з поперечними галунами, білих брюках та шоломі з білим султаном часто був присутнім при дворі царя Олександра III [193, с. 3].

Історичні факти того періоду свідчать про те, що навчання у Пажеському корпусі спочатку давалося Павлу Скоропадському досить важко, але у старших класах його успішність стабілізувалася. Підготовка майбутніх офіцерів була поставлена у царській армії на дуже високому рівні. Професійні навички, які Скоропадський отримав у Пажеському корпусі, стануть у нагоді в подальшому майбутньому кавалерійському командирі на фронтах російсько-японської та Першої світової воєн [70, с. 8].

Влітку 1893 р. Павло Скоропадський у віці 20 років закінчив Пажеський Його Імператорської Величності корпус по 1-му розряду. 7 серпня йому було присвоєно перший офіцерський чин корнета, і він отримав призначення для подальшого проходження служби до лейб-гвардії Кавалергардського Її Величності Государині Імператриці Марії Федорівни полку [7, арк.16]. Почалася самостійна служба молодого перспективного гвардійського офіцера.

Влітку 1894 р. Павла Петровича тимчасово призначають виконувати обов'язки командира ескадрону Кавалергардського полку. Молодому офіцерові надається блискуча можливість на практиці впровадити у життя знання, які він отримав у Пажеському корпусі. Він з захопленням займається з молодими солдатами, готуючи їх до осіннього огляду. У службовому відношенні це дає широкий простір для самостійної професійної діяльності. І разом з тим це є свідченням авторитету Павла Скоропадського в очах його полкових командирів і начальників [1, арк. 118].

Восени 1895 р. полковий ад'ютант (за сучасними поняттями – начальник стройової частини та помічник начальника штабу в одній особі) протягом трьох

місяців був у відпустці. Командир Кавалергардського полку залишає виконувати його посадові обов'язки корнета П.Скоропадського. Павло Петрович приймає усю канцелярію полку, службові справи, команду сурмачів (за сучасними поняттями – полковий оркестр) [1, арк. 138–139]. На думку дисертанта, сам факт того, що з понад 60-ти офіцерів полку вибір для заміщення цієї серйозної посади випав на корнета Скоропадського (офіцера з 2-річним стажем самостійної роботи) свідчить про те, що Павло був на відмінному рахунку у начальства.

За сумлінність у службі П.Скоропадський у 1895 р. нагороджується орденом Австрійського Кавалерського хреста Франця Йосифа 3-го ступеня. У грудні 1896 р. добропорядний старанний офіцер призначається на посаду полкового ад'ютанта лейб-гвардії Кавалергардського полку. Через рік, у грудні 1897 р., йому присвоюється чин поручика [65, с. 37].

Важливо відзначити, що військова кар'єра Скоропадського складається вдало, але настає 1904 рік, починається російсько-японська війна. Велика відстань відділяє Санкт-Петербург від Маньчжурії, тому жодна з столичних гвардійських частин не брала участі у військовій кампанії. Честолюбний дворянин Павло Скоропадський, вихований у кращих традиціях офіцерського корпусу, не може лишитися осторонь від театру воєнних дій і порушує клопотання про перевід на Далекий Схід (хоча на той час у нього вже було четверо маленьких дітей). Він отримує у Санкт-Петербурзі призначення на посаду ординарця намісника Його Імператорської Величності на Далекому Сході адмірала Є.Олексієва. Перебуваючи у штаті 3-го Верхньоудинського козачого полку, осавул Скоропадський у травні в Мукдені виконує обов'язки ординарця намісника. Потім він домагається призначення до діючої армії. Його відряджають до Східного загону Маньчжурської армії, яким командував генерал-лейтенант граф А.Келлер. Павло Петрович знає його ще з Петербурга, і у листі до брата Михайла Петровича характеризує його як “прекрасну, діловиту і сміливу людину”.

Скоропадського віддають наказом як виконуючого посаду ад'ютанта командуючого Східним загonom. Він виконує різні доручення, скрізь супроводжує генерал-лейтенанта, бере участь у бойових діях. Свідченням того, що посада

ад'ютанта була небезпечною, є той факт, що граф А.Келлер загинув під час бою на очах осавула Скоропадського [70, с. 10].

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що з самого початку перебування у фронтових умовах П.Скоропадський для набуття бойового досвіду намагався проходити службу у військових частинах та підрозділах діючої армії.

Командування Східним загоном прийняв генерал-лейтенант Іванов. Новий командир був задоволений своїм старанним і хоробрим ад'ютантом. У серпні 1904 р. він представляє осавула Скоропадського за мужність і героїзм, проявлені при виконанні бойових завдань, до нагородження орденом Святого Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом.

Бажаючи повністю використати свої здібності та потенційні можливості, Павло Петрович домагається призначення командиром кавалерійського підрозділу. Восени 1904 р. він стає командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку 3-го Сибірського корпусу Забайкальського козачого війська. Козача сотня осавула Скоропадського успішно вирішує поставлені задачі. Наприклад, з 10 листопада 1904 р. по 6 січня 1905 р. вона була у складі передової охорони 3-го Сибірського корпусу, стримуючи спроби японців домогтися воєнної переваги і раптово атакувати позиції російських частин. За особисту мужність і хоробрість, грамотне командування підлеглими Павла Скоропадського було нагороджено золотою Георгіївською зброєю – палашем з написом “За хоробрість” і оранжево-чорним георгіївським темляком (сам Георгіївський орден був на ефесі палаша). Ця нагорода особливо цінувалася серед офіцерів армії Російської імперії, тому що свідчила про неабиякі воєнні заслуги її власника [65, с.39].

Павло Скоропадський, як справжній офіцер, служить там, куди вважає необхідним направити його начальство. Після командування козачою сотнею він отримав призначення на посаду ад'ютанта Головнокомандуючого російськими військами на Далекому Сході генерал-ад'ютанта М.Линевича. На цій посаді він і закінчив особисту участь у бойових діях у цій військовій кампанії.

Слід відзначити, що добровільно беручи участь у російсько-японській війні, Павло Петрович Скоропадський як офіцер і дворянин виконав свій громадський

і військовий обов'язок перед Батьківщиною. За особисту мужність і героїзм осавул П.Скоропадський був нагороджений золотою Георгіївською зброєю і всіма орденами до Святого Володимира 4-го ступеня з мечами і бантами включно. Для того, хто розумівся на нагородах, це багато про що свідчило. А в гвардії і при дворі на цьому розумілися всі без винятку – від Государя Імператора до корнета. Займаючи на фронті ряд високих посад, він накопичив серйозний бойовий досвід, підвищив рівень оперативно-тактичної професійної підготовки і аналітичної майстерності у плануванні, розробці та проведенні військових операцій, що у кінцевому рахунку зробило з нього військового професіонала високого гатунку [70, с. 11].

Після війни ротмістр П.Скоропадський повертається до рідного лейб-гвардії Кавалергардського полку. В грудні 1905 р. за бойові заслуги Государ Імператор Микола II призначив його своїм флігель-ад'ютантом [3, арк. 49]. На думку дисертанта, такої честі були удостоєні кращі з кращих гвардійських офіцерів. Це було дуже почесне призначення для представника стародавнього козацького і гетьманського роду Павла Скоропадського.

Починається служба на посаді флігель-ад'ютанта Государя Імператора. Чергування, паради, показові перегони, огляди чередою проходять один за одним. Разом з тим залишаються і службові обов'язки в Кавалергардському полку, в якому він був призначений командиром 1-го лейб-ескадрону. П.Скоропадський, як і завжди, старанно і добросовісно виконує ці обов'язки.

4 вересня 1910 р. височайшим наказом по Військовому відомству полковник П.Скоропадський був призначений командиром 20-го драгунського Фінляндського полку з полишенням флігель-ад'ютантом Государя Імператора [65, с. 41–42].

Особовий склад полку з любов'ю і повагою ставиться до свого командира. Однак Павло Петрович пробув командиром цього полку трохи більше півроку і у квітні 1911 р. був призначений командиром лейб-гвардії Кінного полку.

25 березня 1912 р. височайшим наказом по Військовому міністерству П.Скоропадському було присвоєно чин генерал-майора і зараховано до Почту Його

Імператорської Величності з залишенням на посаді командира лейб-гвардії Кінного полку [63, с. 276–277].

Для справжнього командира, яким був Павло Петрович, роботи в полку завжди вистачало. Поповнювалися лави лейб-гвардійців за рахунок представників “золотої” аристократичної молоді, яка зовсім не виявляла особливого терпіння до щоденної військової підготовки. Однак завдяки справедливій вимогливості генерал-майора П.Скоропадського, який на власному бойовому досвіді знав справжню ціну високому професіоналізму кавалерійських офіцерів, лейб-гвардії Кінний полк став незабаром однією з найбільш боєздатних частин в армії Російської імперії [70, с. 12].

Архівні та історичні факти конкретно вказують на те, що бойові дії гвардійців у Першій світовій війні невдовзі підтвердили це на практиці: 6 серпня 1914 р. Кінний полк генерала П.Скоропадського відзначився у бою під населеним пунктом Краупшикеном (у наш час – біля м. Нестеров у Калінінградській обл. Росії) у Східній Пруссії. Молоді офіцери, яких навчав Павло Петрович, билися як леви і вмирали як герої, запалюючи своїх підлеглих особистим прикладом. За вміле командування полком у бою командир був представлений до нагородження офіцерським орденом Святого Великомученика і Переможця Георгія 4-го ступеня. У документах про нагородження було вказано, що генерал-майор Скоропадський, “керуючи центром бойового порядку, не дивлячись на жорстокий артилерійський і рушничний вогонь противника, захопив частину позицій противника і утримав їх, чим значно сприяв остаточному успіхові” [5, арк. 1].

Височайшим наказом Імператора Миколи II від 13 жовтня 1914 р. П.Скоропадського було нагороджено офіцерським Георгіївським хрестом 4-го ступеня [6, арк. 1]. Необхідно відзначити, що у подальшому П.Скоропадський дуже пишався цією нагородою. Вона цінувалася серед офіцерського корпусу російської армії, бо свідчила про особисту мужність та героїзм її власника.

За високий професіоналізм і успіхи у бойових діях височайшим наказом від 6 жовтня 1914 р. генерала П.Скоропадського було призначено командиром 1-ої

бригади 1-ої Гвардійської кавалерійської дивізії з залишенням у Почті Його Імператорської Величності [65, с.44].

Влітку 1915 р. генерал-майор П.Скоропадський отримує призначення на посаду командира 5-ої кавалерійської дивізії.

У березні 1916 р. його було призначено командиром 1-ої Гвардійської кавалерійської дивізії з залишенням у Почті Його Імператорської Величності. Влітку 1916 р. він отримав чин генерал-лейтенанта.

Тимчасово командуючи у жовтні 1916 р. 8-м армійським корпусом, а у листопаді і грудні – Гвардійським кавалерійським корпусом при обороні позицій Південно-Західного фронту на річці Стоход (на території сучасної Волинської обл. України), генерал П.Скоропадський відмінно справився з покладеними на нього бойовими завданнями.

За успіхи у службі Павла Петровича було підвищено у посаді – наказом Государя Імператора по Військовому міністерству від 22 січня 1917 р. Почту Його Імператорської Величності генерал-лейтенант П.Скоропадський був призначений командувати 34-м армійським корпусом у складі військ 7-ї армії Південно-Західного фронту [70, с. 13–14].

Це була його остання військова посада в умовах існування імператорського режиму перед Лютневою революцією 1917 р.

Наведені вище факти свідчать про те, що сім років навчання у Пажеському корпусі і двадцять чотири роки офіцерської служби у лавах царської армії Російської імперії, його особиста участь у бойових діях на фронтах російсько-японської та Першої світової війн зробили П.Скоропадського військовим професіоналом високого гатунку, талановитим воєначальником, вмілим організатором та керівником. Ці якості пізніше блискуче розкриються влітку та восени 1917 р. на посаді командира Першого Українського корпусу і на посаді “Його Світлості Ясновельможного пана Гетьмана усієї України та військ козацьких” у 1918 р.

2.2. Військово-політична діяльність П.Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень – грудень 1917 р.)

У своїх “Споминах” П.Скоропадський так говорить про події лютого – березня 1917 р., після яких імператор Микола II відрікся від престолу, до влади у Петрограді прийшов Тимчасовий уряд, а до влади на Україні – Центральна Рада: “... для людей мого світогляду, з хвилиною, коли імператор, зрікшись престолу за себе і свого сина, звільнив тим самим нас від присяги, настали можливість і необхідність для кожного вибрати свій дальший шлях життя і праці. Зрозуміло, що я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце. Цей шлях вів до України. Йшов я без честолюбивих замислів, од етапу до етапу, поступово все більше і більше приймаючи той український світогляд, який і привів мене до ідеї української державності” [226, с. 10].

Аналіз архівних документів дає можливість зробити висновок про те, що командир 34-го армійського корпусу Почту Його Імператорської Величності генерал-лейтенанту П.Скоропадському, професійному військовому, доводилося у тих динамічних умовах переглядати свої колишні переконання та змінювати свій світогляд у світлі нових політичних подій, коли на його очах зароджувалася нова молода держава – Українська Народна Республіка. Як справжній патріот України, він поступово приходив до повного розуміння необхідності української державності.

Але до цього переконання він дійде дещо пізніше. А на початку Павло Петрович хворобливо сприймав Лютневу революцію 1917 р. Як офіцер -дворянин, він 24 роки після закінчення Пажеського корпусу вірно служив Государю Імператору, який був уособленням могутності Російської імперії. На його очах уся струнка системи влади руйнувалася, як і ідеали, служінню яким він віддав кращі роки свого життя.

Як військовий, Павло Петрович присягав на вірність Государю Імператору, відречення якого звільняло його від цієї присяги. На політичну арену у Петрограді прийшов Тимчасовий уряд. Військовими та морськими питаннями у його складі

спочатку керував О.Гучков, а згодом – О.Керенський. Армія у нових умовах, як обов'язковий державний атрибут, підпорядковувалася Тимчасовому уряду та Військовому і Морському міністру [64, с. 323].

З лютневою революцією 1917 р. на Україні піднявся могутній національний вибух. Пробудилася національна свідомість української громади. Зразу ж після повалення царського режиму військовослужбовці української національності проявляють тверду волю до військової організації на національному ґрунті.

Важливо відзначити, що за почином поручика М.Міхновського (за фахом адвоката), першого ініціатора українського військового руху, 22 березня 1917 р. відбулися перші збори українських старшин і військовослужбовців Київської залоги. У Києві було створено Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка, який повинен був займатися ідеологічною частиною організації національного військового руху. Також було засновано Український військовий організаційний комітет, що мав організувати українські військові частини власної національної армії. До складу цього комітету ввійшли полковники Глинський, Волошин, поручик Міхновський і хорунжий Павелко [131, с. 358–360].

Доречно звернути увагу на те, що Верховний головнокомандуючий російською “революційною” армією генерал М.Олексів, усвідомлюючи існування українського військового руху як факту, зміг переконати Військового і Морського міністра О.Керенського у тому, що краще провести створення українських національних частин “зверху”, поки це не стало стихійною тенденцією “знизу”. 14 травня 1917 р. О.Керенський вирішив українізувати на Південно-Західному фронті (який дислокувався на території Західної України) три російських українських корпуси – 6-й, 17-й та 48-й. Пізніше було прийняте рішення щодо українізації 34-го армійського корпусу під командуванням П.Скоропадського. Вважалося, що українізація сприяє створенню більш стійких у бою військових частин у порівнянні з російськими частинами, розклад яких соціалістичною пропагандою здійснювався дуже швидко [64, с. 329–330].

На нашу думку, українізація полягала у тому, що солдати та офіцери-великороси (за національністю та географічним місцем народження та призову)

замінювалися українцями, які походили з України та були призвані до армії з її етнічних територій. Вони любили Україну, мали почуття національної гідності та національної свідомості. Вони знали її історію, звичаї та володіли мовою Малоросії. Ці особи свідомо захищали свою рідну землю. Тому українізація військових частин мала велике значення з точки зору майбутньої української державності [64, с.330]. (За свідченням канадського історика О.Субтельного, влітку 1917 р. приблизно 300 тис. солдатів реорганізувалися у всеукраїнські військові формування, присягнули на вірність Центральній Раді [252, с. 303]).

З аналізу історичної літератури видно, що наприкінці червня 1917 р. до П.Скоропадського прибув представник Українського Генерального військового комітету при штабі Південно-Західного фронту поручик П.Скрипчинський з питанням українізації 34-го корпусу. За необхідність українізації П.Скрипчинський вважав те, що "... українська солдатська маса більш дисциплінована і більш здатна воювати" [226, с. 11].

З урахуванням вказаного, важливо відзначити, що командуючий Південно-Західним фронтом генерал О.Гутор та його начальник штабу генерал М.Духонін позитивно і з розумінням ставилися до ідеї українізації 34-го армійського корпусу [225, с. 59–60].

У цей період в українському суспільстві визначилося два напрямки ставлення до армії: національно-патріотичний – на чолі з М.Міхновським, який стояв за створення власної регулярної армії, та соціал-демократичний, на чолі з В.Винниченком, табір української революційної демократії, який вважав за непотрібне, навіть шкідливе, створення власної регулярної армії [208, с. 465].

Історик Н.Полонська-Василенко так відзначає у своїй "Історії України" цей період: "На жаль, ... значна частина Центральної Ради не розуміла значення організації української армії. Товариш Голови Центральної Ради В.Винниченко у "Робітничій газеті" виступав з різними статтями проти формування української армії: "... не своєї армії нам, соціал-демократам і всім широким демократам, треба, а знищення всяких постійних армій". За такі переконання своїх вождів заплатила

Україна своєю державою, бо виголошувалися такі твердження саме тоді, коли на українській землі стояв залізний фронт ворога” [208, с. 465].

Пошуковець вважає, що з самого початку приходу до влади керівників типу В.Винниченка частина армії Російської імперії, що дісталася у спадщину Україні, була запрограмована на розпад. Дійова армія не була створена. Світова практика свідчить про зворотне – будь-якій країні, особливо молодій, у період становлення потрібна добре озброєна та професійно підготована регулярна армія. Це відмінно розумів військовий професіонал високого гатунку генерал-лейтенант П.Скоропадський, який у міру своїх можливостей старався внести посильний внесок у створення військових частин та підрозділів цієї регулярної армії.

Потрібно відмітити, що вказані недоліки непрофесійного підходу соціал-демократичного політичного керівництва Центральної Ради та її Генерального Секретаріату до створення регулярної армії проявляться пізніше, у січні – лютому 1918 р. На той час, у першому військовому конфлікті з Радянською Росією, в УНР вже не буде боєздатних регулярних частин, демобілізованих перед цим воєнним міністром Генерального Секретаріату М.Поршем на основі вимог закону Центральної Ради від 3 (16) січня 1918 р. та положень IV Універсалу УНР від 9 (22) січня 1918 р. щодо демобілізації підрозділів регулярної армії та створення народної армії на основі територіально-міліційної системи [131, с. 266]. Молода держава у той період буде абсолютно беззахисною перед обличчям ворога.

З урахуванням вказаного важливо відмітити, що в середині липня 1917 р. 34-й армійський корпус було сконцентровано на Південно-Західному фронті у районі населеного пункту Іванковці. Корпус складався з 104-ї та 153-ї піхотних дивізій, національний склад яких на 2/3 був українським. За розпорядженням головнокомандуючого фронтом генерала Л.Корнілова, згідно з вимогами українізації і з метою підвищення боєздатності корпусу П.Скоропадський передав до 41-го корпусу усіх великоросів (солдатів і офіцерів) та військовослужбовців іудейського віросповідання. Після цього 34-й корпус було передислоковано у тил для доукомплектування до району населеного пункту Меджибож [124, 15 червня]; [225, с. 70] (на території сучасної Хмельницької обл. України).

Нова українізована військова частина отримала назву Перший Український корпус. Почалася робота щодо українізації освіти козаків (так стали зватися солдати), а для офіцерів було організовано спеціальні курси, у програмі яких не останню роль грала українська історія. Військовослужбовці корпусу були тісно пов'язані почуттями національної гідності, гордості за відродження нації, якій царським режимом приблизно п'ять десятиків років заборонялося спілкуватися рідною мовою [124, 15 червня].

Командиром Першого Українського корпусу було призначено генерал-лейтенанта П.Скоропадського. Начальником штаба було призначено генерал-майора Я.Сафонова, командиром 1-ї дивізії – генерал-майора Я.Гандзюка (колишнього командира 104-ї дивізії 34-го корпусу), а начальником штабу – полковника М.Капустянського. 2-ю дивізією командував генерал-майор В.Кліменко, начальником штабу був полковник Крамаренко. Функції гарматного інспектора корпусу виконував генерал-майор П.Аккерман [131, с. 370].

Наприкінці вересня корпус було вже організовано, і він одержав українські відзнаки – барчики з жовтими смугами на блакитному полі. Він мав вісім піхотних полків в обох дивізіях та по одному легкогарматному полку на дивізію. Полки 1-ї дивізії генерала Я.Гандзюка мали спеціальні назви: 1-й Київський ім. Б.Хмельницького, 2-й Стародубський ім. гетьмана І.Скоропадського, 3-й Полтавський ім. гетьмана П.Сагайдачного, 4-й Чернігівський ім. гетьмана П.Полуботка. Командирами полків 1-ї дивізії були полковники Маєвський, Масалитинів, Никонів, Порохівський – пізніше визначні військові діячі [131, с.370–371].

Таким чином, завдяки наполегливій праці генерала П.Скоропадського наприкінці вересня 1917 р. було створено регулярне військове національне з'єднання – Перший Український корпус, який згідно з своєю штатною структурою нараховував приблизно 40 тис. військовослужбовців.

Через члена Українського Генерального військового комітету П.Скрипчинського П.Скоропадський одержав телеграму, в якій повідомлялося, що 6 (19) жовтня 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва у Чигирині його (Скоропадського) обрано отаманом усього Вільного козацтва [208,с.470]; [226, с. 34].

Цей факт свідчив про великий авторитет Скоропадського, яким він користувався серед селян та козаків. Він так згадував про це у своїх “Споминах”:
“Цей вибір показав мені, що для українців праця моя над утворенням сильної регулярної української частини (Першого Українського корпусу – дисертант) мала велике значення і сприяла популяризації мого імені” [226, с. 34].

Для розуміння проблеми, що досліджується, слід наголосити на те, що у Генеральному Секретаріаті це обрання Скоропадського викликало погано приховане незадоволення. Зростання популярності та авторитету командира Першого Українського корпусу в уряді України, у Генерального Секретаря військових справ С.Петлюри не викликало схвалення, бо у ньому вони вбачали серйозного суперника, свого роду “українського Бонапарта”, що має під рукою велику силу регулярних військових частин корпусу та симпатії і підтримку від організованих підрозділів Вільного козацтва [64, с. 338] (у лавах Вільного козацтва на той час нараховувалося приблизно 60 тис. осіб [208, с. 470]).

Після падіння 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. влади Тимчасового уряду для П.Скоропадського закінчився період його військової діяльності з представниками цього державного органу.

А у цей час з Жмеринки до Києва наближався 2-й Гвардійський корпус, розкладений більшовицькою пропагандою. Він залишив доручену йому ділянку фронту і йшов по Україні, несучи смерть та руйнування. Командиром корпусу була обрана відома більшовичка Є.Бош [208, с. 474] (пізніше – народний секретар – міністр внутрішніх справ у першому радянському уряді України – Центральному виконавчому комітеті у Харкові [295, с. 143]). Є.Бош отримала наказ – рушити до Києва, щоб розігнати український уряд та Центральну Раду та встановити більшовицьку владу [184, с. 92].

З урахуванням вищевказаного важливо відзначити, що П.Скоропадський, як військовий професіонал, уявляв тяжке становище беззахисного Києва та центральних органів влади УНР, яким загрожували частини 2-го Гвардійського корпусу. А тому, щоб зберегти державність на Україні, він прийняв рішення не

відправляти частини свого корпусу на фронт, а захищати столицю України і центральні органи влади від зруйнування і знищення.

За узгодженням Генерального Секретаріату з командуванням фронту Перший Український корпус було передано у розпорядження української влади, а його командиру доручена уся оборона Правобережної України. П.Скоропадський негайно обсадив усю залізницю від Гнівані до Козятина, а також лінію Шепетівка – Козятин – Христинівка – Вапнярка підрозділами полків свого корпусу. Підлеглі йому військові частини роззброїли потяги Волинського, Кавалергардського і Кегсгольмського полків і відправили їх залізницею у Радянську Росію. Така доля спіткала й усі інші збільшовичені військові частини, які намагалися прорватися до Києва [64, с. 343].

Молодша дочка П.Скоропадського О.Отт-Скоропадська та історик П.Гай-Нижник так оцінюють його дії: “Завдяки цьому рішучому кроку генерала Скоропадського в листопаді 1917 р. була врятована не лише Рада і українська столиця від “червоного” терору, а й, можливо, сама справа української революції та державності” [189, с. 39].

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що завдяки ініціативі та винахідливості П.Скоропадського, який роззброїв підлеглими йому вірними частинами Першого Українського корпусу збільшовичені військові частини 2-го Гвардійського корпусу, наприкінці листопада 1917 р. була збережена влада Центральної Ради, її Генерального Секретаріату і було врятоване саме існування української державності.

Пошуковець вважає, що в тих історичних умовах ця військова акція П.Скоропадського ще раз підтвердила його безмежні можливості і небезпеку для політичного керівництва України – коли зміг врятувати верховну владу, то може і здійснити державний переворот.

Аналіз історичної та мемуарної літератури свідчить про те, що підозрюючи в особі Скоропадського з-за його зростаючого впливу небезпечного суперника, свого роду “українського Бонапарта”, центральне політичне керівництво України змусило його 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) написати рапорт про звільнення з

посади і передати командування корпусом своєму підлеглому, командирові 1-ї дивізії корпусу генерал-майору Я.Гандзюку [65, с.47]; [184, с.47]; [226, с.48–49].

Відомі українські історики С.Кульчицький та М.Котляр так пишуть про цей період у діяльності Скоропадського: “Керівники Центральної Ради ставилися до цього енергійного, ініціативного й популярного генерала-монархіста вкрай недоброчливо, бо справедливо вбачали у зростанні його впливу загрозу демократії. Під тиском С.Петлюри Скоропадський змушений був залишити службу у військах...” [295, с. 150].

Канадський історик О.Субтельний відзначає, що у тій складній ситуації “... генерал Павло Скоропадський надав у розпорядження Центральної Ради український корпус із 40 тис. бійців, прекрасно дисциплінованих і споряджених порівняно з дезорганізованими радянськими військами. Але його жест було відкинуто з двох причин: ідеологи Центральної Ради доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії, по-друге, вони твердили, що не можна довіряти багатому землевласникові Скоропадському” [252, с. 303].

Історичні факти свідчать про те, що у січні 1918 р. Перший Український корпус було поділено на частини і розташовано у Білій Церкві, Бердичеві, Фастові та Вінниці. Командир корпусу генерал-майор Я.Гандзюк і начальник штабу генерал-майор Я.Сафонов наприкінці січня вирішили їхати до Генерального Секретаріату у Київ за інструкціями. По дорозі вони були захоплені більшовицьким підрозділом і розстріляні [131, с. 371]; [226, с. 63].

Важливо підкреслити, що з-за загальної анархії у Першому Українському корпусі з кожним днем падала дисципліна, боєздатність, скоротилася чисельність особового складу. У другій половині січня на основі вимог закону Центральної Ради від 3 (16) січня 1918 р. та положень IV універсалу УНР від 9 (22) січня 1918 р. розпочалася демобілізація усіх регулярних військових частин УНР, у тому числі й особового складу Першого Українського корпусу. У лютому 1918 р. корпус вже припинив існувати як бойове з’єднання, а невелика його частина з командиром 1-ої дивізії полковником Никоновим на чолі вже після приходу німців вступила до української армії [131, с. 371, 391]; [81, с. 266].

Так наприкінці 1917 р. закінчився військово-політичний період співробітництва генерала П.Скоропадського з Центральною Радою та її Генеральним Секретаріатом, а у лютому 1918 р. припинив своє існування Перший Український корпус, створенню якого він віддав стільки сил та енергії.

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що уславлений бойовий генерал, який мав за особисту мужність та героїзм найвищі військові нагороди і який палко бажав зробити все можливе для створення національної регулярної армії (що у кінцевому рахунку захистила б розбудову УНР як молодої незалежної держави) – не був оцінений Центральною Радою та її Генеральним Секретаріатом як надійний помічник і союзник. Підозрюючи в особі П.Скоропадського можливого суперника, свого роду “українського Бонапарта” з-за його зростаючого впливу та авторитету як командира Першого Українського корпусу та отамана Вільного козацтва, центральне політичне керівництво УНР примусило його наприкінці грудня 1917 р. написати рапорт про звільнення з посади. У січні 1918 р. розпочалася демобілізація усіх регулярних військових частин УНР, у тому числі й особового складу Першого Українського корпусу. У лютому 1918 р. корпус вже припинив існувати як бойове з’єднання. У результаті цих непрофесійних дій Центральної Ради та її Генерального Секретаріату Україна у першому військовому конфлікті з Радянською Росією у січні – лютому 1918 р. опинилася абсолютно беззахисною і позбавленою власної регулярної боєздатної армії.

2.3. Діяльність П.Скоропадського після звільнення з військової служби центральним політичним керівництвом УНР (січень – квітень 1918 р.).

Підготовка та здійснення державного перевороту

Про початок 1918 р. П.Скоропадський у “Споминах” пише так: “Віддавши команду над 1-м Українським корпусом генералові Гандзюкові, я оселився у Києві як приватна людина. А між тим 1918 р. почався при таких обставинах, при яких залишатися байдужим глядачем подій було неможливо. Мені залишалась одна тільки можливість так чи сяк впливати на події, а саме: працювати далі у тій

охотницькій (добровільній – дисертант) роботі, яку під прапорами Вільного козацтва намагалися мілітарно зорганізувати більш активні і мілітарно настроєні українські елементи” [226, с. 50].

Слід відзначити, що у тих складних політичних умовах П.Скоропадський як отаман Вільного козацтва почав під власну відповідальність працювати у галузі подальшого створення військової структури Вільного козацтва. За допомогою полковника Каракуци він організував вербувальне бюро старшин та інструкторську школу старшин. Її начальником він призначив капітана Секрета. Школа почала підготовку першого набору старшин-інструкторів для підрозділів Вільного козацтва [226, с. 51].

Як відомо з історичних джерел, з боку П.Скоропадського це була конкретна робота щодо підсилення підрозділів Вільного козацтва професійно підготовленими старшинами-інструкторами. У кінцевому рахунку, це тільки б підвищило боєздатність Вільного козацтва як окремої національної військової сили УНР і допомогло б її Раді Народних міністрів у першому військовому конфлікті з Радянською Росією у січні – лютому 1918 р. в умовах відмови від українських регулярних військових частин та їх повної демобілізації.

Необхідно відзначити, що у січні 1918 р. ще тривала Перша світова війна. По території України проходив Український фронт, який був створений з частин і підрозділів колишніх Південно-Західного та Румунського фронтів. Союзниками України залишалися країни Антанти [135, с. 125].

Для країн Антанти найважливіша справа полягала у тому, щоб український уряд утворив кілька українських корпусів, які разом з чехословацькими частинами та польським корпусом, що перебували тоді в Україні, зайняли б найважливіші місця на Українському фронті і таким чином зупинили б на якийсь час війська Німеччини та Австро-Угорщини та частково відтягнули їх з Західного фронту [131, с. 396–397].

У перших числах січня 1918 р. П.Скоропадський знайомиться з французькою військовою місією в Києві та її начальником Ж.Табуї. Павло Петрович розраховував на допомогу французів у боротьбі з більшовицькою загрозою Радянської Росії. Він відзначав: “Між тим на Україні тоді ще було досить

військових сил, щоб одбитись від більшовиків. Треба було тільки ті сили об'єднати і прибрати до рук, а для цього необхідно було спертися на якийсь ще не порушений революцією авторитет" [226, с. 52]. Таким авторитетом у січні 1918 р. залишалися ще союзники-французи, принаймні в очах культурних верств і особливо в офіцерства. Цей авторитет пояснювався ставленням населення до Франції як до держави, яку німці у Першу світову війну не змогли перемогти.

З аналізу історичної та мемуарної літератури видно, що Скоропадський вважав - рішучими заходами у напрямі об'єднання сил Франції та чехословацьких легіонів і польського корпусу, при одностайній підтримці національно свідомих українських кіл та Вільного козацтва у січні 1918 р. ще можна було врятувати і Київ, і цілу Україну від небезпеки зовнішньої військової загрози більшовицької Радянської Росії.

Між тим становище України все більше ускладнювалося. У цих умовах Рада Народних Міністрів УНР 10 січня 1918 р. оприлюднила дипломатичну ноту про становище в Україні і можливість її примирення з Центральними Державами [184, с. 98]. Згадана нота викликала велике замішання між представниками Антанти в Києві. Генерал Ж.Табуї у розмові з прем'єром В.Винниченком переказав йому побажання французького уряду, щоб поки що Україна не проголошувала свого нейтралітету, але продовжувала оборонні бої на фронті проти Центральних Держав. Він повідомив також про угоду французів і чехів та їх готовність дати Україні до 50 тис. чеських вояків. Водночас українські представники при антантівській команді в Яссах в Румунії мали відомості, що Франція призначила 800 млн золотих рублів для допомоги Україні й готова надати негайну технічну і військову допомогу [184, с. 99–100].

Можна думати, що Україна прийняла б умови Франції, якби не наступ більшовицької армії Радянської Росії під керівництвом В.Антонова-Овсієнка за наказом В.Леніна у бік Києва з чотирьох напрямків: 1) з півночі на Бахмач – Київ; 2) з північного сходу на Харків – Донбас; 3) від Чорного моря; 4) від Полісся. Цей наступ йшов під егідою більшовицької "Харківської республіки", мовляв, самі українці б'ються між собою [184, с. 99–100].

Все це ясно бачив отаман Вільного козацтва генерал-лейтенант у відставці П.Скоропадський, якого було знято урядом В.Винниченка з посади командира Першого Українського корпусу і відправлено у політичне небуття. Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат ще у грудні 1917 р. дуже наявно відчували з його боку небезпеку військового перевороту та встановлення військової диктатури. А у випадку встановлення військової диктатури П.Скоропадський поклав би рішучий кінець усім заграванням тодішнього керівництва України з більшовицьким центром Радянської Росії (майже до повного розпуску Центральної Ради та її Генерального Секретаріату). І хоча на той період противники більшовизму в Україні склали більшість, протиставити йому вони не могли нічого серйозного: французька сторона виявила нерішучість (оскільки французи розуміли велику імовірність виходу України з-під впливу Антанти і переходу її під вплив Центральних Держав), а власні військові сили України, деморалізовані і розбещені більшовицькою пропагандою, підлягали демобілізації згідно з законом від 3 (16) січня 1918 р. Тому про той період П.Скоропадський писав у “Споминах”: “Так ми, котрі не хотіли більшовизму на Україні, без сумніву, були у більшості, але ми не зуміли подолати цього самого більшовизму, бо не готувались до того, щоб самим, з власної ініціативи, свої інтереси і своє життя захищати” [226, с. 58].

Пошуковець вважає, що в тих умовах для захисту інтересів України П.Скоропадському у січні 1918 р. необхідна була наявність трьох обов'язкових чинників:

- 1) міцна, спаяна, з високою дисципліною громадсько-політична організація або політична партія;
- 2) високопрофесійні, дисципліновані, добре озброєні та віддані військові підрозділи та частини;
- 3) рішуча підтримка з боку воєнних союзників.

Усього цього у комплексі у січні 1918 р. не було. Усі ці чинники з'явилися тільки у квітні 1918 р.

В умовах наступу на Київ червоногвардійських загонів М.Муравйова П.Скоропадський вирішує пробиратися до Центральної Козачої Ради у Білій

Церкві. Як отаман Вільного козацтва, він бажав організувати його військові підрозділи для боротьби з радянськими військами. Він передав решту грошей Центральної Козачої Ради М.Шинкарю на формування національних військових частин. Після цього він виїхав до Києва, щоб остаточно з'ясувати стан справ. У Києві він перебуває на нелегальному положенні до кінця окупації його більшовицькими військами.

Слід відзначити, що переборюючи труднощі, 9 лютого 1918 р. делегація УНР підписала у Бресті мирний договір з Центральними Державами. На підставі цього договору припинявся стан війни між Україною та Центральними Державами. Договір обумовлював кордони України, звільнення її окупованих територій, встановлення дипломатичних відносин між Україною та Центральними Державами, а також економічних зв'язків на основі принципу взаємності [81, с. 128].

2 березня 1918 р. український уряд повернувся до Києва, а 3 березня до міста ввійшли перші німецькі частини. Як у військового професіонала, який воював з німцями у Першу світову війну, їх поява у Києві викликала у Скоропадського почуття відчаю. Але як політик він розумів, що в умовах Брестського миру німці та австро-угорці були єдиною силою, яка могла за допомогою зброї звільнити Україну від більшовицьких військових частин Радянської Росії [226, с. 73-74].

У дипломатичних документах, підписаних у Бресті, проголошувалося, що єдиною метою союзників є запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади – Центральної Ради. Фактично ж на території УНР запроваджувався звичайний окупаційний режим. Командуючий збройними силами Німеччини генерал Е.Людендорф так визначив головні цілі інтервентів: “На Україні треба було придушити більшовизм і створювати там такі умови, щоб мати можливість здобувати з неї воєнні вигоди і вивозити хліб та сировину” [137, с. 62]. Таким чином, це показує, що у тих історичних умовах Україна була потрібна окупаційному режиму як база для постачання хліборобських продуктів і сировини.

З урахуванням вищевказаного слід відзначити, що для Скоропадського настав новий період його життя та діяльності. З приходом німців та Центральної Ради

закінчилося його нелегальне перебування у Києві. У нових умовах Павло Петрович вирішує ретельно все проаналізувати, зважити і прийняти остаточне рішення щодо своєї подальшої діяльності. Навколо нього починає збиратися невелика група вірних і близьких йому людей по Першому Українському корпусу і Вільному козацтву.

Ця організація отримала назву “Українська народна громада” (далі – УНГ). Видатними її діячами були М.Устимович, М.Гіжицький, І.Пащевський, В.Кочубей, М.Воронович, В.Любинський, М.Василенко та ін. УНГ встановила тісні стосунки з “Українською демократично-хліборобською партією” (далі – УДХП), до якої належали брати Володимир і Сергій Шемети, М.Міхновський, В.Липинський та ін. УНГ також зав’язала стосунки з “Союзом земельних власників” (далі – СЗВ) [208, с. 489].

Дослідники періоду Гетьманату Р.Піріг і Ф.Проданюк звертають увагу на один принциповий момент. УНГ об’єднувала у своїх лавах монархічні верстви населення України, але поряд з цим мала досить привабливу, виразно національно забарвлену програму. Вчитаємося в її основні положення: “Автократична або більшовицька форма правління недопустима... Кожний може виражати свої думки усно або письмово й має право поширювати їх за допомогою преси або іншим способом... Землю дістануть у першій мірі безземельні селяни і козаки, які своїми грудьми обороняли Україну перед зовнішніми й внутрішніми ворогами... Охорона інтересів робітників і їх державне страхування” [205, с. 94].

Історик Д.Дорошенко відзначає, що УНГ “в основу своєї діяльності поклала компроміс у соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах, нешкідливих для державної сили, й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але шляхом повільного притягання цих верств до культурної й державної української роботи” [91, с. 28–29].

На основі аналізу праць П.Скоропадського можна зробити висновок про те, що він поставив перед УНГ конкретну мету – позбутися уряду Центральної Ради, який соціалізував всіх і все та анархізував країну. Але у першій половині березня 1918 р. він ще не думав про гетьманство і Гетьманат [226, с. 84].

У другій половині березня Павло Петрович прийшов до думки, що він сам мусить взяти владу у свої руки. Про це він пише так: “Врешті-решт я прийшов до думки, що я сам мушу взяти на себе цей обов’язок заспокоєння і організації краю. Я відчував, що із усіх можливих кандидатів я мав найбільше шансів знайти підтримку як з боку українських націоналістів, так і з боку наших українських людей, прихильних до Росії” [226, с. 86].

Д.Дорошенко відзначає, що “у кінці березня у думках провідників УНГ вже склався твердий погляд, що тільки диктаторська влада у руках однієї людини може вивести країну з безладдя та анархії. Найкращою формою для такої влади була стара історична форма гетьманства, а найбільш відповідальним кандидатом до тієї влади являвся сам П.П.Скоропадський” [91, с. 29].

Таким чином, наведені факти показують, що у тих складних політичних умовах УНГ, яку очолював П.Скоропадський, взяла курс на усунення Центральної Ради та її уряду від влади для того, щоб вивести країну з кризи. На думку керівництва УНГ, кращою формою нової влади була ідея влади однієї людини – Гетьмана. Імовірним претендентом на цю посаду був П.Скоропадський.

На думку П.Скоропадського, програма його подальшої діяльності після державного перевороту полягала у наступному:

- створити здібний до державної служби сильний уряд;
- **відбудувати армію** (виділено дисертантом) та адміністративний апарат і за їх допомогою відновити порядок, заснований на праві;
- провести необхідні політичні та соціальні реформи [226, с. 98].

На думку дисертанта, це положення щодо необхідності створення армії (тобто регулярних Збройних Сил в повному розумінні цього поняття) дуже важливо для нас, бо воно показує першечергове значення цієї державної справи для майбутнього Гетьмана.

Доречно звернути увагу на те, що політичну реформу він уявляв собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірنا участь усіх верств суспільства у політичному житті краю. Соціальні реформи він хотів проводити у напрямку збільшення самостійних господарств коштом зменшення обширу

найбільш маєтків [226, с. 98]. Необхідно відзначити, що Україна у той період була сільськогосподарською країною, і спиратися в ній необхідно було лише на дрібних та середніх землевласників, бо вони і мали становити хребет держави.

З урахуванням вищевказаного слід відзначити, що вказані положення політичної програми П.Скоропадського на той історичний період характеризують рівень його політичного світогляду як керівника УНГ і як можливого кандидата на пост майбутнього Гетьмана.

Базуючись на викладеному вище, німецький посол в Україні барон А.Мумм, австрійський посол граф Й.Форгач, військові аташе – Німеччини полковник Ф.Штольценберг і Австро-Угорщини майор Флейшман разом з командуючим окупаційними німецькими військами генерал-фельдмаршалом Г.Ейхгорном та начальником штабу німецьких військ генералом В.Гренером на нараді 24 (11) квітня остаточно вирішили питання щодо кандидатури майбутнього диктатора. Перевагу віддали колишньому командирі Першого Українського корпусу та отаману Вільного козацтва, голові УНГ генерал-лейтенанту П.Скоропадському як найбільш сильній особистості з усіх претендентів на той історичний момент [91, с. 30]; [205, с. 95]; [208, с. 489].

Дослідники Р.Пиріг і Ф.Проданюк вважають, що УНГ на той період нараховувала приблизно 300–400 чоловік [205, с. 96].

Аналіз історичної і мемуарної літератури свідчить, що на той період все вже було готове для перевороту: сформовано добровольчий полк переважно з офіцерів; до всіх українських частин було послано агітаторів. Полковники Глинський і О.Сахно-Устимович і підполковник Бенецький керували окремими військовими відділами для захоплення інституцій Центральної Ради. Вони мали відзнаку: біла перев'язь на лівій руці і малинова на правій. Зброї було достатньо. Скоропадський звернувся з проханням до німецького розвідника капітана Альвенслебена дізнатися, яке в останню хвилину буде ставлення німців до перевороту. За інформацією Альвенслебена, німці обіцяли підтримувати, як і було домовлено, дружній нейтралітет [226, с. 104].

Між тим колесо подій продовжувало набирати оберти. Увечері 28 квітня начальник штабу П.Скоропадського генерал-майор В.Дашкевич-Горбатський віддав останні розпорядження начальникам відділів. Робилася остання коректура “Грамоти до всього українського народу”. Обмірковувалося питання про склад Ради Міністрів. Закінчити цю справу до моменту проголошення Гетьманату так і не вдалося. Було вирішено, що буде призначений тільки Голова Ради Міністрів – М.Сахно-Устимович, а весь склад міністрів буде оголошено пізніше. Вночі було принесено перші відбитки “Грамоти до всього українського народу”. Павло Петрович підписався під нею: “Гетьман всієї України Павло Скоропадський” і ліг спати [226, с. 107].

Історик Д.Дорошенко пізніше, у 1930 р. згадував про це так: “Переворот був підготовлений членами “Української Народної Громади” і пристосований до хліборобського конгресу, зкликаного з ініціативи групи членів “Союзу земельних власників” [91, с. 35].

Важливо підкреслити, що наведені факти є свідомством високого рівня організаційно-політичної діяльності П.Скоропадського як голови УНГ у справі підготовки до державного перевороту. Наведені факти також засвідчують те, що кандидатура майбутнього диктатора-гетьмана була узгоджена з керівництвом окупаційних військ, а уся підготовка до перевороту також повністю контролювалася з їхнього боку.

Як відомо з історичних джерел, у понеділок 29 квітня 1918 р. з’їзд (конгрес) “Союзу земельних власників” розпочав роботу об 11 годині ранку у приміщенні київського кінного цирку. Головою з’їзду був М.Воронович, колишній царський губернатор Бессарабії, великий землевласник з Київщини, активний член УНГ. Великий зал цирку був переповнений до краю. Переважали прості селяни, було дуже мало людей, одягнутих у піджаки, все більше було у свитках. Це свідчило про те, що основну масу делегатів з’їзду склали дрібні та середні землевласники. Н.Полонська-Василенко відзначає, що на з’їзд прибуло 6.432 уповноважені представники від восьми українських губерній, а всього на з’їзді було близько 8 тис. учасників, переважно селян [208, с.490].

Загальна картина з'їзду, як свідчить історичний досвід, була такою: “Спочатку вислухали доклади з міщ, які змальовували розпачливу картину повного хаосу, безправності і безвладності на місцях. Настрій все підвищується і підвищується. Критика поводження уряду стає все жорстокішою й жорстокішою. Після докладів з міщ починаються дебати. Всі промовці надзвичайно однодушно говорять про те, що далі так жити не можна, що необхідно передати владу одній особі, яка мусить оборонити принцип власності і відновити правний лад. Зовсім не чути яких-небудь дисонансних нот” [226, с. 107].

Як відзначає Д.Дорошенко, в усіх промовах лунав один мотив: незадоволення політикою Центральної Ради, що довела край до безладдя і господарської руїни, і бажання нової влади, яка повинна мати характер диктатури, по старому звичаю – гетьманський режим [91, с. 37].

Таким чином, ці факти свідчать про те, що делегати з'їзду Союзу земельних власників були одностайними у необхідності зміни влади Центральної Ради та її Ради Народних Міністрів, у необхідності державного перевороту. Делегати з'їзду немов розв'язували руки П.Скоропадському і УНГ в їх діях, давали своєрідну індульгенцію на всю подальшу працю.

Дізнавшись через своїх осавулів про загальний настрій делегатів з'їзду, П.Скоропадський вирішив діяти енергійно. Сам він про це пише так: “Тоді я вирішив, що нема чого відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні. До того ж погляду пристав і М.Воронович (голова з'їзду СЗВ – дисертант). Я наказав всім військовим організаціям, яких в сумі було кількасот людей, не чекати ночі, як це було раніше намічено, а негайно приступити до виконання своїх завдань, сам же поїхав на з'їзд з двома осавулами. Ми увійшли через бічні двері до коридору. Всюди були розставлені наші караули. Стоячи в коридорі, я чув, як якийсь промовець казав: “Нам потрібний диктатор, нам потрібний, по старому звичаю “гетьман”. Загальним співчуттям були зустрінуті ті слова... Я увійшов у залу і сів у маленьку бічну ложу” [226, с. 108].

Ось як це далі описує Д.Дорошенко: “В той самий час з однієї з лож появився П.П.Скоропадський з своїми осавулами. Тоді голова зборів М.Воронович закликав

збори заспокоїтися й запропонував вибрати Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. У відповідь зала задрожала від вигуків: “Хай живе Гетьман!” Всі відвелись з своїх місць і кілька хвилин лунали оваційні вигуки” [91, с. 37].

Важливо відзначити, що цей одностайний настрій делегатів з’їзду СЗВ 29 квітня 1918 р. щодо проголошення Гетьманом всієї України Павла Скоропадського був не випадковим – у ньому вони вбачали сильну особу, військового професіонала і керівника високого рангу та гатунку, на якого покладали надії щодо захисту своїх прав власника; у ньому вони вбачали рятівника від усіх соціалістичних експериментів Центральної Ради.

Проголошення П.Скоропадського Гетьманом всієї України, як відзначає Н.Полонська-Василенко, відбулося в порівнянні з обранням гетьманів, починаючи з Виговського і закінчуючи Розумовським, як найбільш велелюдне з усіх обрань [208, с. 490–491].

У цей день 29 квітня на засіданні Центральної Ради було ухвалено проект Конституції України та зміни до земельного закону (залишалося без вивласнення 30 десятин). Це було останнє засідання Центральної Ради. У той час, коли вона обговорювала закони, на з’їзді СЗВ було обрано Гетьмана П.Скоропадського, а німецька влада санкціонувала державний переворот [208, с. 485]. Д.Дорошенко пише, що “члени Центральної Ради, почувши про переворот, самі розбіглися” [91, с. 38].

Таким чином, історичні факти свідчать про те, що ніякого розгону законодавчого органу УНР не було. Він сам тихо і мирно припинив існувати після гетьманського державного перевороту.

Настала ніч з 29 на 30 квітня. Прибічниками Гетьмана були захоплені тільки другорядні урядові установи, головні ж залишалися в руках прибічників старої влади. Капітан Альвенслебен переказав Гетьманові, що німецьке командування починає якось більш песимістично ставитися до їхньої справи і буде вважати справу програною, якщо вони не захоплять до ранку головні міністерства і Державний банк. П.Скоропадський про подальші події пише так: “Я дав наказ зібрати все, що можна, і захопити обов’язково участок в Липках, військово

міністерство, міністерство внутрішніх справ і державний банк. Близько другої години ночі це було зроблено. В той же час було одержано відомості, що виконуючий обов'язки військового міністра генерал Греков кудись зник, а начальник Генерального штабу полковник Сливинський заявив, що переходить на мій бік. Кінний відділ Центральної Ради з полковником Аркасом на чолі також заявив, що переходить на мій бік” [226, с. 10].

Важливо підкреслити, що в ніч з 29 на 30 квітня були захоплені останні державні установи Центральної Ради. Армія перейшла на бік учасників перевороту. Влада у державі була повністю зосереджена у руках П.Скоропадського і військового керівництва окупаційних військ.

Наприкінці цього підрозділу дисертаційного дослідження слід відзначити, що на той історичний момент державний переворот висловлював волю та настрої хліборобських мас і окупаційного керівництва щодо необхідності зміни влади Центральної Ради і заміни її владою Гетьманської персони в особі П.Скоропадського. У тих складних політичних умовах він як ніхто з претендентів на цю посаду володів високими організаторськими, професійними та людськими якостями, користувався непохитним авторитетом у хліборобських і армійських колах та у представників Вільного козацтва і був з середовища військової еліти.

У кінцевому рахунку військово-політична діяльність П.Скоропадського у січні – квітні 1918 р. значно підвищила його рівень підготовки як військового професіонала та політичного діяча. На посаді Гетьмана Української Держави це сприяло його високопрофесійній діяльності по організаційному створенню регулярних Збройних Сил країни.

*

*

*

В результаті дослідження проблеми становлення П.Скоропадського як військового професіонала і політика у період з серпня 1886 р. до кінця квітня 1918 р. дисертант прийшов до ряду висновків:

- До лютого 1917 р. П.Скоропадський вже сформувався як представник військової еліти. На це значно впливали такі чинники: система підготовки військових кадрів Російської імперії; бойовий досвід генерала П.Скоропадського; славетні військові традиції старовинного козацького роду Скоропадських та повага до цих традицій в українському суспільстві.
- Об'єктивний розвиток історичних подій після Лютневої революції 1917 р. і розуміння П.Скоропадським необхідності державотворчих процесів в Україні наближали його до політики. Самий історичний процес неупереджено підготував його до переходу з військової до суто політичної еліти.
- Військово-політичну кар'єру П.Скоропадського прискорила об'єктивна логіка революційних подій в Україні: розв'язання громадянської війни; політико-економічне і воєнно-політичне безсилля Центральної Ради; окупація України німецькими та австро-угорськими військами; відродження гетьманських традицій в українському суспільстві. Все це призвело його до гетьманської влади.

РОЗДІЛ 3

СТВОРЕННЯ РЕГУЛЯРНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)

3.1. Головні засади та напрямки комплектування і будівництва регулярних Збройних Сил Української Держави

В офіційному виданні гетьманської доби – газеті “Державний Вісник” в “Урядовому повідомленні” від 10 травня 1918 р. (що було підписано всім складом Ради Міністрів Української Держави) вказувалося на необхідність встановлення в Україні державного порядку [318, 16 травня]. Важливо відзначити, що державний порядок в умовах незавершеної світової війни, окупації України німецькими й австро-угорськими військами та при наявності могутнього сусіда – Радянської Росії – був можливим тільки з сильною армією, яка могла б захистити непорушність кордонів і територіальну цілісність вільної і незалежної Батьківщини.

У “Грамоті до всього Українського народу” від 29 квітня 1918 р. Гетьман П.Скоропадський вказував: “... Я буду твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду домагатись негайно виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами” [318, 16 травня]. Доречно звернути увагу на те, що виконання положення цього керівного документу теж припускало наявність сильних Збройних Сил Української Держави.

В “Законах про тимчасовий державний устрій України” у розділі “Про гетьманську владу” у пункті 5 було вказано: “Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Флоту” [318, 16 травня]. Кажучи сучасною мовою, Гетьман

П.Скоропадський як головний керівник Української Держави законодавчо у цей період був Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України.

У розділі “Права і обов’язки українських козаків і громадян” у пункті 12 цих законів було записано: “Захист вітчизни є святим обов’язком кожного козака і громадянина Української Держави” [318, 16 травня]. В перекладі на сучасну мову, це було юридично оформлене положення про святий обов’язок громадянина Української Держави щодо її захисту зі зброєю в руках у складі Збройних Сил. Необхідно було тільки створити ті Збройні Сили, цю Армію і Флот молодій Українській Державі.

З метою керівництва Військовим відомством наказом Гетьмана всієї України за № 1 від 3 травня 1918 р. тимчасово виконуючим обов’язки Військового і Морського міністра було призначено начальника Генерального штабу підполковника Сливинського Олександра Володимировича [318, 16 травня]. З 9-го травня до тимчасового виконання обов’язків Військового і Морського міністра став генерал-майор Лігнау Олександр Олександрович [318, 22 травня], а підполковник Сливинський продовжив займатися проблемами Генерального штабу. Пізніше Військовим і Морським міністром було призначено генерал-лейтенанта Рогозу Олександра Францевича (колишнього командуючого 4-ю армією Румунського фронту Російської імперії). Товаришем (заступником) міністра з морських справ було призначено капітана 1 рангу Максимова Миколу Лаврентійовича [91, с. 234].

З приводу створення армії Української Держави цікавий допис під назвою “Реорганізація української армії” був надрукований в газеті “Нова Рада” від 17 травня 1918 р. У ньому йшла мова про те, що начальник Генерального штабу підполковник О.Сливинський подав Гетьману доповідь щодо реорганізації армії. У доповіді було зазначено, що нова українська армія буде реорганізована на зразок західноєвропейських армій з територіальною системою комплектування. Особливу увагу було звернено на формування кадрів інструкторів. Повинна була бути введена обов’язкова військова повинність. В дописі вказувалося, що Генеральний штаб розробив новий статут військової

служби. За цим статутом мають бути скасовані деякі пільги і відстрочки щодо відбування військової повинності [323, 17 травня].

Ці історичні факти говорять про те, що в Генеральному штабі велася кропітка робота по створенню армії молодої держави. До цього було залучено досвід кращих європейських армій з урахуванням уроків Першої світової війни. Обов'язкова військова повинність мала дати необхідну кількість військовослужбовців для армії Української Держави.

Як вказує історик Д.Дорошенко, від попереднього уряду Гетьман П.Скоропадський отримав дуже незначну військову спадщину. Фактично це була т. зв. бригада генерала О.Натієва, яка мала бойовий досвід. Дві дивізії т. зв. синьожупанників, сформовані з колишніх полонених з України у Німеччині, так само як і полк галицьких січових стрільців, були роззброєні німцями напередодні державного перевороту 29 квітня 1918 р. Правда, Військове міністерство Центральної Ради і Генеральний штаб під керівництвом підполковника О.Сливинського з 10 березня 1918 р. почали працювати над проектом організації української регулярної армії. Малося на увазі утворити армію на основі територіального комплектування з восьми корпусів піхоти і чотирьох з половиною дивізій кінноти [91, с. 233].

17 квітня 1918 р. Військовий міністр УНР О.Жуковський наказом за № 79 призначив виконуючих обов'язки командирів корпусів: Київського корпусу – отамана Мартинюка, Волинського – отамана Дядюшу, Подільського – отамана Клименка, Одеського – отамана Дорошкевича, Полтавського – отамана Осецького, Харківського – отамана Вовкобая і Катеринославського – отамана Васильченка [318, 22 травня].

Д.Дорошенко пише, що у квітні 1918 р. в Генеральному штабі було вже вироблено план формування армії, встановлено термін призовів на службу, організовано збірні пункти територіальних округів, закладено мережу губерніальних і повітових комендатур. Малося на увазі зосередити в штабах корпусів і дивізій територіальної армії весь обрахунок і призов зобов'язаних до військової служби. На початку квітня 1918 р. напрацювання Генерального

штабу були вже досить значними, і очікували восени 1918 р. перших конкретних наслідків цієї роботи [91, с. 233-234].

В архівних документах Генерального штабу УНР від 20 квітня 1918 р. надрукована “Відомість розположення залишених до свого часу штабів корпусів і штабів піших і кінних дивізій” за підписом 2-го отаман-квартир-мейстера Головного управління Генерального штабу А.Прохоровича:

- VIII армійський корпус – Одеса;
- X армійський корпус – Вапнярка (ручкою дописано: “зроблено розпорядження щодо передислокації у Київ” – дисертант);
- XXV армійський корпус – Кам’янець-Подільський (ручкою дописано: “зроблено розпорядження щодо передислокації у Полтаву” – дисертант);
- XXVI армійський корпус – Столін (ручкою дописано: “В даний час переходить у Чернігів” – дисертант);
- 3’єднаний корпус – Кам’янець-Подільський (ручкою дописано: “Вінниця” – дисертант);
- V Кавказький корпус – Катеринослав;
- 9 піша дивізія – Катюжани (ручкою дописано: “Луцьк” – дисертант);
- 12 піша дивізія – Кам’янець-Подільський (ручкою дописано: “Проскуров” – дисертант);
- 15 піша дивізія – Одеса (ручкою дописано: “Зроблено розпорядження о переході в Єлісаветград” – дисертант);
- 31 піша дивізія – Київ;
- 65 піша дивізія – Умань (ручкою дописано: “Зроблено розпорядження щодо переходу в Полтаву” – дисертант);
- 78 піша дивізія – Кам’янець-Подільський (ручкою дописано: “Зроблено розпорядження щодо передислокації в Лубни” – дисертант);
- 83 піша дивізія – Дембровичі (переходить в Чернігів);
- 130 піша дивізія – Юнівці (переходить в Конотоп);
- 1 українська козака піша дивізія – Фастів (переходить у Житомир);
- 3 стрілецька піша дивізія – Жмерінка (ручкою дописано: “Умань”);

- 4 стрілецька піша дивізія – Одеса;
 - 123 піша дивізія – Катеринослав;
 - 127 піша дивізія – Олександрівськ (переходить в Катеринослав);
 - 9 кінна дивізія – Васильків (закреслено, дописано: “Київ” – дисертант);
 - 12 кінна дивізія – Одеса (ручкою дописано: “Кам’янець-Подільський”)
- [19, арк. 1–1 звор.].

На нашу думку, цей документ, датований 20 квітня 1918 р. (тобто за 9 днів до гетьманського перевороту), дає реальну картину дислокації штабів корпусів і дивізій, які залишалися за задумом Генерального штабу як кадри майбутньої армії УНР (а після державного перевороту – як кадри майбутньої армії Української Держави). Уся справа полягала у тому, що у цей період йшла демобілізація військових частин та підрозділів Українського фронту, і тому залишалось тільки найнеобхідніше. Високопрофесійно підготовлені фахівці Генерального штабу розуміли: із залишених кадрированих штабів дивізій і корпусів легше розгорнути повністю укомплектовані військові частини за штатами мирного часу, а у випадку необхідності на їх базі – військові частини за штатом воєнного часу.

Слід вважати, що молодій державі у період її відродження і становлення обов’язково необхідна боєздатна регулярна армія. Тільки така армія могла б гарантувати свободу і незалежність Українській Державі в умовах незакінченої світової війни, окупації України німецькими і австро-угорськими військами і територіальних претензій до України з боку сусідніх держав (Польщі, Радянської Росії, Румунії). Наявність армії є обов’язковим атрибутом самого факту історичного існування будь-якої держави. Як свідчать архівні документи, Українській Державі П.Скоропадського дістався у спадщину від УНР Центральної Ради розроблений Генеральним штабом під керівництвом підполковника О.Сливинського проект щодо створення власної боєздатної регулярної армії у складі восьми піхотних корпусів та чотирьох з половиною кінних дивізій з територіальною системою комплектування. Ця армія повинна була створюватися на зразок кращих західноєвропейських армій. Військовим

міністром УНР О.Жуковським ще 17 квітня 1918 р. були призначені вісім конкретних осіб для виконання обов'язків командирів корпусів. В умовах повної демобілізації особового складу Українського фронту були залишені як кадри майбутньої регулярної армії штаби шести армійських корпусів, тринадцяти стрілецьких піших дивізій та двох кінних дивізій. З цих залишених штабів Гетьману П.Скоропадському, його Раді Міністрів під керівництвом Ф.Лизогуба потрібно було розгорнути бездатні полки, дивізії та корпуси до необхідної кількості згідно з прийнятим Генеральним штабом ще при Центральній Раді і підкоректованим у нових умовах Гетьманату планом будівництва регулярних Збройних Сил України.

Аналіз архівних справ свідчить про те, що начальник Генерального штабу військовий старшина О.Сливинський представив 21 травня 1918 р. Військовому і Морському міністру генеральному значковому О.Рогозі доповідь про загальні основи та принципи комплектування і будівництва Збройних Сил Української Держави. У доповіді відзначалося, що Ясновельможним паном Гетьманом принципово схвалено склад української армії в кількості восьми корпусів піхоти (у складі двох піхотних дивізій кожний), чотирьох кавалерійських дивізій та одної кавалерійської бригади (всього у складі вісімнадцяти кавалерійських полків) та Сердюцької дивізії з кінним полком. Засади організації армії були прийняті ті, що існували в армії Російської імперії та арміях західноєвропейських держав з урахуванням досвіду Першої світової війни. При розробці основ організації армії було враховано думки та побажання вищих військових начальників, відомих своїм військовим досвідом та бойовими заслугами.

В основу комплектування армії було покладено територіальний принцип та принцип загальнообов'язкової військової повинності. Завершальне розгортання армії, згідно з доповіддю О.Сливинського, планувалося у грудні 1918 р. – січні 1919 р. [8, арк. 25].

Важливо підкреслити, що заслугою Генерального штабу (ще при Центральній Раді, про що повідомлялося раніше) було збереження від повного

розформування великої кількості штабів армійських корпусів та штабів піхотних і кавалерійських дивізій. Вони склали, як повідомив у своїй доповіді від 21 травня 1918 р. О.Сливинський, міцний та надійний кістяк майбутньої армії Української Держави.

Пошуковець вважає, що це було дуже грамотним рішенням – зберегти у скороченому складі основну частину органів військового управління. Це давало можливість, кажучи сучасною мовою, на основі кадрированих військових частин у короткий термін створити боєздатну армію. Значно дешевше у фінансовому плані і менше за часом з малого зробити більше, ніж створювати все з нуля. Це відмінно розуміли і старшини Генерального штабу на чолі зі своїм начальником військовим старшиною О.Сливинським, Військовий і Морський міністр генеральний значковий О.Рогоза та Головнокомандуючий Збройними Силами України Гетьман П.Скоропадський. Вони мали особистий бойовий досвід, який допомагав їм бути однодумцями при прийнятті грамотних професійних рішень у справі створення тогочасної армії Української Держави.

У доповіді О.Сливинського було вказано, що до 21 травня 1918 р. у Генеральному штабі в загальних рисах закінчувалася розробка структурної організації піхотного корпусу (у складі двох піхотних дивізій) як основної оперативно-стратегічної, маневреної та бойової одиниці українських Збройних Сил [8, арк. 27].

При комплектуванні корпусу артилерією було взяти до уваги досвід Першої світової війни і кількість артилерії в німецькому корпусі. Основною тактичною і бойовою одиницею артилерії в армії України був прийнятий артилерійський полк, що складався з групи артилерійських батареї. Польовий полк складався з двох легких батареї і одної гаубичної батареї. Полки важкої артилерії, згідно з вимогами доповіді начальника Генерального штабу від 21 травня, мали бути двох типів: 6-дюймових важких гаубиць (калібру 152,4 мм) та 42-лінійних гармат (калібру 106,8 мм). Кількість гармат в батареях всіх типів була чотири одиниці. Усе це було зроблено з урахуванням досвіду війни, який показав, що кожна гармата має бути направлена на ціль своїм командиром артилерійської

батареї. Така організація давала велику гнучкість керівництва артилерійським вогнем [8, арк. 27-27 звор.].

Згідно з рішенням Генерального штабу кожна з чотирьох кінних дивізій складалася з двох кінних бригад, по два кінних полки в кожній. Для гнучкості управління і маневреності в бою кожний кінний полк складався з чотирьох ескадронів. Кінній дивізії надавалась мотоциклетна команда і окремий артилерійський полк 3-батарейного складу (усього 12 гармат). Для укомплектування кінних дивізій у кінці травня 1918 р. у складі армії Української Держави були залишені кадри управління чотирьох кінних дивізій і кадри 18-ти кавалерійських полків [8, арк. 27 звор., 30 звор.].

Згідно з доповіддю О.Сливинського, в Генеральному штабі до кінця травня 1918 р. закінчувалася розробка постійних штатів усіх управлінь, установ та стройових частин армії з положенням про їх службу. Після цього планувалося створити проект загального кошторису витрат на утримання цієї структури по Військовому і Морському міністерству [8, арк. 28].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що з 10-го березня по 21 травня 1918 р. по управлінню 1-го отамана-квартирмейстера генерального хорунжого Л.Дроздовського при Головному управлінні Генерального штабу було проведено такі заходи:

- виконувалася складна і відповідальна робота щодо підтримання зв'язку і стосунків з союзними військами на території України;
- були дані оперативні вказівки про керівництво бригадою отамана О.Натієва;
- була організована розвідка у прикордонних з більшовицькою Росією районах; було організоване спостереження за Румунією;
- розроблена інструкція для військових аташе Української Держави за кордоном;
- розроблено питання про значення для України Криму, Чорного моря та Чорноморського флоту (для чого було розроблено бойові завдання для флоту);

- закінчувалася розробка доповіді про розташування української армії на різних фронтах;

- було створено стратегічний огляд залізничних шляхів Української Держави.

З метою контролю за зв'язком 1-го отаман-квартирмейстерством за цей же період було зроблено таке:

- на даху будинку Головного управління Генерального штабу було встановлено антену прийомної радіостанції для перехоплення радіотелеграм союзників;

- облаштовано центральну телеграфну станцію для зв'язку всіх управлінь Військового і Морського міністерства у Києві зі штабами восьми армійських корпусів на місцях [8, арк. 28 звор.].

На нашу думку, ці історичні факти є свідомою великою працею фахівців Управління 1-го отаман-квартирмейстерства під керівництвом генерального хорунжого Л.Дроздовського в період з 10 березня по 21 травня 1918 р. по створенню регулярної української армії на професійному рівні з урахуванням досвіду Першої світової війни.

А в цей же термін по управлінню 2-го отамана-квартирмейстера генерального хорунжого А.Прохоровича було:

- розроблено проект загальних положень та підстави, на яких має проводитися формування армії;

- перероблено Статут про військову повинність;

- розроблено проект нових назв корпусів, дивізій та полків української армії;

- розроблено проект розподілу території держави на корпусні територіальні округи, на дивізійні та полкові територіальні райони;

- зроблено проект дислокації армії;

- розпочато розробку інструкції для обліково-призовних установ з урахуванням територіальної системи комплектування [8, арк. 28 звор.].

У Військово-вченому комітеті під керівництвом полковника В.Бронського (при управлінні 2-го отаман-квартирмейстерства Головного Управління Генерального штабу) з 10 березня по 21 травня 1918 р. для формування армії було зроблено таке:

А) Щодо розробки штатів:

а) розроблені всі тимчасові штати для кадрів майбутньої армії, губернських та повітових комендантів;

б) затверджені Військовою Радою Військового міністерства постійні штати корпусного управління за новою організацією;

в) передані для попереднього розгляду проекти штатів управління піхотної та кінної дивізій у мирний час;

г) закінчується розробка штатів мирного та військового часу піхотного та кавалерійських полків;

д) розроблені проекти грошового задоволення військовослужбовцям надстрокової служби та положення про їхню службу;

е) розроблені і представлені на затвердження штати Гетьманської Сердюцької дивізії.

Штати спеціальних та технічних військ перебувають в стадії розробки.

Б) Щодо статутів та інструкцій:

а) закінчено розробку проекту Статутів внутрішньої служби;

б) у погодженні з Головним воєнно-юридичним управлінням закінчено розробку Дисциплінарного статуту;

в) закінчено розробку першої частини Стрйового статуту, закінчується розробка прикладної частини Стрйового статуту про ведення бою;

г) перекладено на українську мову Статут кулеметних команд;

д) у Польовому статуті закінчено розробку розділу про охорону військ у поході і при походних прямованнях;

е) розробляється положення про начальника артилерії корпусу, артилерійські статuti і настанови, а також статuti і настанови спеціальних родів військ;

є) Гарнізонний статут перекладено на українську мову;

ж) друкуються інструкції для занять з молодими солдатами піхоти та кавалерії;

з) зареєстровані офіцери, які закінчили Академію Генерального штабу колишньої Російської імперії; вони складають мобілізаційний резерв Збройних Сил Української Держави.

В) Стосовно поточної роботи:

а) проводиться підрахунково-статистична робота з метою підготовки до майбутнього призову в армію, закінчується підсумковий підрахунок населення в полкових районах комплектування;

б) приводиться у порядок архів Головного управління Генерального штабу, збираються військово-історичні документи минулої воєнної кампанії, створено військово-історичний музей;

в) проходить перевезення частин армійських корпусів до гарнізонів їхнього розквартирування та дислокації [8, арк. 28 звор. – 29].

Ці історичні факти є свідченням великої праці старшин та генеральних старшин управління 2-го отаман-квартирмейстерства під керівництвом генерального хорунжого А.Прохоровича та Військово-вченого комітету під керівництвом полковника В.Бронського в період з 10 березня по 21 травня 1918 р. по створенню боєздатної регулярної української армії з урахуванням кращого світового військового досвіду.

На основі аналізу архівних документів можна прийти до висновку про те, що основними факторами, які негативно впливали на формування української армії, наприкінці травня 1918 р. були:

– ненадійність залізничного сполучення та неналагодженість кадрових структур військових залізничників;

– відсутність наказу про призначення вищого командного складу – командирів корпусів та начальників дивізій;

– відсутність необхідних грошових кредитів у розпорядженні командирів корпусів;

– неналагодженість загальнодержавного адміністративного апарату, особливо у поштово-телеграфному відомстві; це негативно впливало на стан зв'язку центральних органів Військового відомства з командуванням військових частин;

– байдуже, а іноді неприхильне ставлення органів нижчої ланки влади на місцях (повітових старост та комендантів) до військових формувань української армії;

– поганий стан справ з розквартируванням військ внаслідок того, що кращі та найбільш пристосовані споруди зайняті австро-германськими військами і, знов-таки, внаслідок небажання місцевих військово-адміністративних органів та місцевих органів цивільної влади прийти на допомогу командуванню військових частин української армії [8, арк. 30].

На нашу думку, виділення цих негативних причин в окремий блок проблем свідчить про ретельну аналітичну роботу Генерального штабу серед комплексу питань та завдань формування армії Української Держави. Цікаво, що деякі з цих негативних причин перегукуються з проблемами сьогодення у справі розбудови та реформування Збройних Сил України.

Офіцерських кадрів за тимчасовими штатами на кінець травня 1918 р. було надлишку. Унтер-офіцерські та інструкторські кадри за тимчасовими штатами у піхоті були укомплектовані на 25%, а в артилерії і технічних військах – на 1–2% (це пояснювалося тим, що у цих родах військ кадровий склад підбирався з великою ретельністю). Слабкий набір унтер-офіцерів та козаків надстрокової служби пояснювався недостатньо визначеною специфікою військових частин, що формувалися, відсутністю коштів та нез'ясованістю питання про пенсійне забезпечення після закінчення служби. Внаслідок цього бажаючих служити високопрофесійно підготовлених унтер-офіцерів та козаків надстрокової служби було дуже багато, але вони утримувалися від вступу на військову службу. З числа тих, хто вступав на військову службу, спостерігалось велике прагнення потрапити у полки зі старими історичними іменами та традиціями і небажання йти у полки нового формування [8, арк. 32–32 звор.].

Аналіз архівних документів показує, що подальший план Військового і Морського міністерства щодо створення армії Української Держави з кінця травня 1918 р. полягав у наступному:

- укомплектувати кадровим складом (якого не вистачало до повної норми) кавалерійські, артилерійські та технічні частини і провести їх наказами по Військовому відомству;

- перевезти ці військові частини до намічених для них пунктів розквартирування;

- сформувати офіцерські та унтер-офіцерські кадри за постійним штатом;

- перевести штаби корпусів та дивізій з тимчасових на постійні штати;

- управлінню з квартирного забезпечення військ підготувати казармені приміщення для розміщення військових частин, що формувалися та передислокувалися;

- передислокувати військові частини у нові полкові райони розквартирування;

- повністю забезпечити військові частини усіма видами майна, спорядження та озброєння;

- повністю укомплектувати кадровий офіцерський склад з кращих представників офіцерського корпусу; ґрунтовно укомплектувати і підготувати кадри інструкторського складу;

- забезпечити військові частини повним комплектом військових статутів та законоположень.

Усі згадані вище заходи, як свідчать архівні документи, передбачалося виконати за літо – осінь 1918 р. (але не пізніше 1 жовтня 1918 р.). Після 1 жовтня 1918 р. передбачалося приступити до призову на дійсну строкову службу громадян Української Держави [8, арк. 32 звор.].

Цікавою особливістю історії Української Держави того періоду є те, що складання призовних списків, їх контроль та сам призов на строкову службу здійснювався Міністерством внутрішніх справ (а не військовими комісаріатами,

які підпорядкувані Міністерству оборони, як це відбувається тепер). І ця особливість дозволяла здійснювати призов більш ефективно, ніж у наш час.

На аналізі цих конкретних заходів необхідно зупинитися більш докладно, оскільки вони багато у чому перегукуються з необхідними заходами для поліпшення життя та діяльності сучасних Збройних Сил України.

У параграфі “Заходи цивільно-адміністративні” відзначалося: “Організована армія не може існувати у дезорганізованій країні та навпаки. Тому вкрай необхідно, щоб вже до першого призову цивільно-адміністративний апарат цілком налагодився та справно працював на місцях аж до найдрібніших своїх підрозділів. Без цього не може бути надії на правильний та успішний призов молоді” [8, арк. 32 звор.].

Важливо підкреслити, що це положення зберігає свою актуальність і в сучасних умовах структурної перебудови та реформування Збройних Сил нашої незалежної країни.

У параграфі “Заходи щодо оздоровлення кадрів майбутньої армії” було багато вимог до офіцерського корпусу. Відзначалося, що офіцерський корпус потребує особливо сильного просіювання (тобто позбавлення від негідних), щоб не скомпрометувати нові військові формування. В офіцерському середовищі того періоду була сильно розвинута пристрасть до політиканства і як наслідок цього – пристрасть до інтриганства. Зовсім зникла дисципліна. Тому було запропоновано такі заходи:

- термінове видання закону про пенсійне забезпечення офіцерів (це відразу ж позбавило б армію від офіцерів, які вислужили встановлені строки служби);
- якомога швидке видання положення про максимальний вік посадового цензу офіцера (зі зниженням його межі для більш повного та ефективного використання молодих, досвідчених та здібних воєначальників);
- радикально вирішити питання про численні категорії “офіцерів воєнного часу” зі шкіл прапорщиків; направити їх до до військових шкіл для проходження екстерном курсу наук за військове училище; осіб, які не бажають проходити навчання, звільнити у запас армії;

- рішуче заборонити всім військовослужбовцям бути членами будь-яких політичних партій та союзів;
- ввести суди честі не тільки у стрійових частинах, але й в управліннях Військового і Морського міністерства;
- відновити дисципліну в офіцерському корпусі, надати права дисциплінарної влади начальникам;
- відновити обов'язкове вітання молодшими за військовим званням військовослужбовців старших та офіцерів між собою [8, арк. 33].

Наведені вище архівні факти свідчать про те, все це в кінцевому рахунку мало оздоровити моральну атмосферу в офіцерському середовищі, підняти поняття честі, гідності та дисципліни серед всіх категорій офіцерського корпусу армії Української Держави.

Як свідчать історичні документи, для підвищення гідності та престижу української армії в суспільстві, серед цивільного населення та австро-німецьких військ передбачалося:

- встановлення суворо визначеного однострою, відповідного до офіцерського звання;
- ясне та визначене відновлення чинів (військових звань), а не пристосування їх назв до класів посад (як це робилося досьгодні) [8, арк. 33].

Таким чином, кажучи сучасною мовою, необхідно було введення нового військового однострою української армії та введення нової системи військових звань.

Аналіз архівних документів засвідчує, що фахівці Генерального штабу передбачали, як внаслідок анархічних заворушень народних мас перші призови солдатів строкової служби будуть сильно порушені антиурядовою та антидержавною пропагандою. Тому Генеральним штабом було зроблено важливий висновок: головною умовою успішного перетворення перших призовів строкової служби на дійсну опору держави є: **1) надійний офіцерський корпус з 2) численними та добре підготовленими кадрами унтер-офіцерів надстрокової служби**, згуртованих міцною та суворою

дисципліною (виділено дисертантом). Без додержання цих двох неодмінних кадрових умов, на думку Генерального штабу, можна було на тривалий час скомпрометувати саму ідею створення Збройних Сил держави власними силами та засобами [8, арк. 33].

Пошуковець вважає, що дуже важливе значення цього положення - наявність у військовій частині сильного офіцерського та унтер-офіцерського колективу для надійного виховного впливу на професійне навчання особового складу строкової служби перекликається з проблемою сьогодення для Збройних Сил України (кажучи сучасною мовою – це необхідність мати професійно та морально підготовлених офіцерів, прапорщиків, мічманів та військовослужбовців надстрокової служби).

На думку начальника Генерального штабу військового старшини О.Сливинського, необхідною умовою для повного розгортання армії мало стати надання достатнього терміну для попереднього збиття (зколючування) кадрів та їх бойового злагодження. Це мало відбутися у жовтні – листопаді 1918 р., а ще вірогідніше – у грудні 1918 р. – січні 1919 р. [8, арк. 33 звор.].

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що після першого призову юнаків до лав армії Української Держави до січня 1919 р. (граничний термін) планувалося мати віддані народів України регулярні Збройні Сили. Важливо відзначити, що такими в цілому були наприкінці травня 1918 р. основні вимоги Генерального штабу до оздоровлення кадрового складу майбутньої армії Української Держави.

У кінці розділу “Необхідні конкретні заходи для забезпечення успіху формування армії” був параграф під назвою “Загальні підсумки”. У ньому було вказано, що “для прискорення організації нових формувань армії Української Держави необхідні такі заходи:

- якомога швидке призначення вищого командного складу;
- своєчасне надання кредитів військовим частинам готівкою;
- розробка якомога найближчим часом постійних штатів військових частин та установ, їх негайне затвердження” [8, арк. 33 звор.].

Як відомо з історичних джерел, ці три конкретні напрями діяльності Військового і Морського міністерства спільно з Генеральним штабом, на думку його начальника, повинні були прискорити будівництво Збройних Сил молодій Українській Державі з урахуванням кращих зразків європейського та світового військового досвіду розбудови сучасних армій.

Кінцевим висновком з аналізу доповіді начальника Генерального штабу О.Сливинського від 21 травня 1918 р. Військовому і Морському міністрові О.Рогозі є те, що на той історичний період цей документ мав дуже важливе значення для подальшого розвитку Збройних Сил Української Держави.

В результаті аналізу доповіді начальника Генерального штабу О.Сливинського від 21 травня 1918 р. дисертант прийшов до висновку, що у цьому документі кращими фахівцями з еліти офіцерського корпусу колишньої армії Російської імперії за узгодженням з Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України Гетьманом П.Скоропадським на кінець травня 1918 р. були сформульовані головні засади і напрямки перспективного будівництва і комплектування майбутніх регулярних армії та флоту молодій країні з урахуванням фронтового бойового досвіду Першої світової війни і тогочасних вимог теорії та практики військового мистецтва.

Прийнято вважати, що для підготовки офіцерських кадрів Військове міністерство повинно мати військові навчальні заклади, які є невід'ємною частиною єдиної системи військової освіти держави.

Для формування стрункої системи військової освіти в Україні Гетьманом П.Скоропадським була затверджена створена наказом по Військовій офіції част. 234 від 17 червня 1918 р. “Комісія по утворенню постійних військових шкіл та Академій”. Головою цієї Комісії був призначений Генерального штабу* генеральний значковий М. Юнаків [22, арк. 1] (випускник Академії Генерального штабу колишньої Російської імперії, професор кафедри військового мистецтва цієї академії; у Першу світову війну його остання посада

* Додаток до військового звання “Генерального штабу” свідчив про те, що офіцер у свій час закінчив імператорську Академію Генерального штабу у Санкт-Петербурзі.

– командуючий 4-ої армії Південно-Західного фронту, який дислокувався на території України [117, с.45]).

Завданням цієї Комісії було – організація військових навчальних закладів різного рівня військової освіти та об'єднання їх в єдину систему з використанням при навчанні бойового досвіду Першої світової війни.

Метою Комісії було – розробка питань про створення не пізніше осені 1918 р. системи військових навчальних закладів для забезпечення Української армії старшинами – фахівцями необхідного профілю військової професійної підготовки [22, арк. 1].

Для вирішення комплексу цих питань Комісія, яку очолював Генерального штабу генеральний значковий М.Юнаків, була розподілена на кілька секцій:

- секція по вищим військовим навчальним закладам (голова секції – генеральний хорунжий професор В.Полянський);
- секція по старшинським школам (голова секції – генеральний значковий професор С.Дельвіг);
- секція по юнацьким військовим закладам (голова секції – Генерального штабу генеральний хорунжий В.Буняківський);
- секція по єдиній військовій школі (голова секції – Генерального штабу генеральний хорунжий М.Анісімов);
- секція кадетських корпусів (голова секції – генеральний хорунжий П.Старк) [22, арк. 4, 33,47].

На нашу думку, розробка Комісією під керівництвом Генерального штабу генерального значкового М.Юнаківа та її секціями під головуванням досвідчених фахівців у повному обсязі усього комплексу цих проблем надавала можливість створити в Українській Державі струнку систему військової освіти.

Секцією під головуванням генерального хорунжого професора В.Полянського у кінці серпня 1918 р. було розроблено Положення щодо створення школи обер-старшин (тобто молодших офіцерів) та штаб-старшин Генерального штабу і курсів штаб-старшин всіх родів військ при цій школі.

Аналіз архівних документів свідчить, що школа старшин Генерального штабу повинна була давати спеціальну освіту і готувати офіцерів на посади рівня Генерального штабу та на рівнозначні посади, а курси штаб-старшин (тобто рівня “військовий старшина” та “полковник”, кажучи сучасною мовою – це старші офіцери) повинні були готувати офіцерів на посади командирів окремих військових частин усіх родів військ. Дуже важливим було те, що і школа, і курси повинні були давати єдину систему теоретичної та практичної підготовки для усього старшинського складу Збройних Сил [25, арк. 2]. Таким чином, це створювало єдину систему освітньої та професійної підготовки старшинського складу Збройних Сил з урахуванням досвіду системи освітньої та професійної підготовки кращих армій Європи та світу.

Комісією по проходженню служби старшинами під головуванням генерального значкового Кушалевського на початок серпня 1918 р. було розроблено Положення “Про проходження служби старшинами в армії Української Держави – умови та порядок призначення козаків та громадян в старшини”. Згідно цього Положення, вимоги до юнаків, які вступали до юнацьких військових шкіл, були такими:

- а) бути підданими Української Держави і прийняти присягу на вірність Державі та Ясновельможному пану Гетьману;
- б) до вступу на службу не бути засудженими за крадіжку, підлог, розтрату чи інші ганебні для молодого громадянина вчинки;
- в) мати загальну освіту не нижче середньої;
- г) бути не молодше 17 років і не старше 27 років;
- д) бути фізично здоровим і придатним до військової служби [22, арк.22].

Юнацькі військові школи були навчальними закладами 1-го рівня військової освіти. Після їх закінчення юнаки отримували перший старшинський чин – чин хорунжого.

Слід відзначити, що статті цього Положення цікаві для нас тими конкретними вимогами, що висувалися до майбутніх старшин Збройних Сил Української Держави у далекому 1918 р.

Аналіз архівних фактів вказує, що згідно вимог секції по єдиній військовій школі під головуванням генерального хорунжого М.Анісімова уся система військової освіти держави розподілялася на п'ять рівнів.

Перший рівень військової освіти давав можливість підготувати з юнака професійного старшину на посаду чотового командира. Це були військові навчальні заклади типу юнацьких військових шкіл чи юнкерських класів.

Обер-старшинські фахові курси 2-го рівня військової освіти підвищували професійну підготовку, а старшинські школи (класи) 3-го рівня військової освіти давали військовослужбовцям вищу спеціальну освіту (наприклад, Військовий політехнікум чи Артилерійський політехнікум) і готували кандидатів на посади командирів окремих військових частин (кажучи сучасною мовою, це був оперативно-тактичний рівень професійної підготовки старшинського складу).

У Військовій Академії старшина отримував вищу військову освіту (це був навчальний заклад 4-го рівня військової освіти) і оперативно-тактичний рівень професійної підготовки з переходом до оперативно-стратегічного рівня.

На Вищих курсах для генеральних старшин та для перспективних штаб-старшин військовослужбовці повинні були отримувати п'ятий рівень військової освіти і оперативно-стратегічний рівень професійної підготовки [22, арк. 37-37 звор.].

Як свідчать архівні документи, за наявності усіх цих військових навчальних закладів п'яти рівнів військової освіти старшина Збройних Сил Української Держави на протязі усієї служби мав можливість постійно підвищувати свій рівень освіти та рівень професійної підготовки.

Як відомо з історичних джерел, першопочатковим ступенем в єдиній системі військової освіти в Українській Державі були кадетські корпуси. Вони давали можливість підготувати майбутніх старшин до вступу у юнацькі школи першого рівня військової освіти. (Кажучи сучасною мовою, кадетські корпуси були як нинішні військові ліцеї. Вони готували кадетів до вступу у військові навчальні заклади з спеціальною освітою). Тому Гетьман П.Скоропадський,

його Рада Міністрів, Військове і Морське міністерство під головуванням генерального бунчужного О.Рогози та секція кадетських корпусів генерального хорунжого П.Старка професійно підходили до збереження існуючих на території України кадетських корпусів. За допомогою цих корпусів (які дісталися у спадщину від колишньої Російської імперії) армія Української Держави мала можливість готувати з юнаків високопрофесійно підготовлених старшин для різних родів військ.

Майбутні молоді старшини Збройних Сил Української Держави мали можливість отримати професійну підготовку першого рівня військової освіти у дев'яти військових навчальних закладах цього профілю: у п'яти військових спільних юнацьких школах (тобто школах піхотного профілю – у 1-й та 2-й у Києві, Одесі, Чугуєві та Полтаві), у трьох юнацьких школах сухопутних родів військ (кавалерійській у Єлисаветграді, інженерній у Києві та гарматній у Одесі) та у гардемаринській юнацькій школі для підготовки старшин Військово-Морського флоту у Миколаєві [10, арк. 102], [318, 22 листопада].

На нашу думку, усі ці історичні факти свідчать про те, що вище керівництво Української Держави на чолі з Гетьманом П.Скоропадським ставилося до підготовки майбутніх хорунжих Сухопутних військ та мічманів Військово-Морського флоту дуже професійно, з урахуванням досвіду підготовки старшинського складу у кращих арміях Європи та світу.

Для підготовки старшин з середньою технічною та вищою інженерною освітою у Києві створювався Військовий політехнікум. Юнаки повинні були отримувати у його юнкерських (юнацьких) класах за два роки середню технічну освіту. Після 3-4 років служби молоді старшини мали можливість вступати до його старшинських класів і навчатися на чотирьох факультетах – інженерно-будівельному, механічному, військових сполучень та інтендантському (господарсько-технологічному). Після трьохрічного навчання старшини повинні були отримати вищу інженерну чи інтендантську освіту (у залежності від профілю факультету) [23, арк.1-1 звор., 48].

Юнацькі класи у складі Військового політехнікуму були навчальним закладом першого рівня військової освіти, а старшинські класи з факультетською системою підготовки були навчальним закладом третього рівня військової освіти.

Таким чином, з аналізу вищевказаного можна зробити висновок, що Військовий політехнікум надавав можливість готувати для Збройних Сил України досвідчених старшин з технічною та інженерною освітою.

Для підготовки старшин артилерійського профілю за думкою підсекції під головуванням полковника Гнучева та секції під головуванням професора Полянського планувалося створення окремого Артилерійського політехнікуму. В його юнацьких класах майбутні хорунжі-артилеристи повинні були отримувати середню спеціальну освіту, а в старшинських класах на факультетах – вищу спеціальну освіту артилерійського профілю [23, арк. 6, 11 звор.-12].

Це давало надійну можливість армії Української Держави мати професійно підготовлених артилерійських старшин.

Аналіз архівних документів показує, що згідно пропозиції секції генерального хорунжого професора В.Полянського та комісії генерального значкового професора М.Юнаківа було вирішено створити у Києві Державну Військову Академію. На основі затвердженого 30 листопада 1918 р. Гетьманом П.Скоропадським “Закону про встановлення штатів Військової Академії Української Держави” цей навчальний заклад юридично почав існувати з 20 жовтня 1918 р. Начальником Військової Академії було призначено генерального значкового професора М.Юнаківа, до цього займавшого посаду начальника Головної військово-шкільної управи Головного управління Генерального штабу і голови “Комісії по утворенню постійних військових шкіл та Академій” Української Держави [10, арк. 180].

Згідно вимог прийнятої на той час класифікації Військова Академія була навчальним закладом 4-го рівня військової освіти. Вона повинна була забезпечити єдність військово-наукової підготовки у питаннях тактики,

стратегії та оперативного мистецтва для старшин усіх видів та родів військ Збройних Сил Української Держави. На її шести факультетах – адміністративно-стройовому, технічному, морському, воєнно-педагогічному, юридичному та інтендантському повинні були готуватись старшини та генеральні старшини для призначення на командні, штабні та керівні посади, кажучи сучасною мовою, оперативно-тактичного та оперативно-стратегічного рівнів професійної підготовки для армії, яка тільки но створювалася [25, арк. 12]. Планувалася в Академії і підготовка старшин сусідньої держави – з армії Війська Донського.

На нашу думку, рішення про створення Державної Військової Академії було дуже важливим. Наявність цього навчального закладу 4-го рівня військової освіти надавала можливість забезпечити єдність військово-наукової думки, єдність принципів тактики та стратегії для всіх родів та видів Збройних Сил Української Держави. Це давало можливість навчити взаємодії при спільних бойових діях та операціях представників усіх видів та родів військ, які навчалися в Академії.

Як відомо з історичних джерел, згідно рішення “Комісії по утворенню постійних військових шкіл та Академій” під головуванням М.Юнаківа навчальним закладом п'ятого рівня у системі військової освіти повинні були бути Вищі курси для воєначальників та командирів з рівня дивізії, армійського корпусу, Генерального штабу чи Військового і Морського міністерства (для перспективних старших офіцерів та генералів з командних та штабних посад), які мали академічну освіту.

Ці вищі курси повинні були вирішити такі проблеми:

- об'єднати погляди вищого командного складу на військові явища згідно останніх досягнень вітчизняної та світової військово-наукової думки;
- ознайомити вищий командний склад з новими проблемами, впровадженими сучасною наукою і життям по всім галузям військової діяльності;

– відповідними теоретичними та практичними вправами, командно-штабними навчаннями підготувати слухачів до керівництва військовими з'єднаннями та об'єднаннями при вирішенні тактичних та стратегічних завдань оперативного мистецтва у бойових умовах [22, арк. 37 звор.].

Доречно звернути увагу на те, що, кажучи сучасною мовою, ці Вищі курси для військових командирів та начальників високого рангу можливо прирівняти до Академії Генерального штабу колишньої Радянської Армії чи до оперативно-стратегічного факультету Академії Збройних Сил нашої країни.

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що струнка система військових навчальних закладів п'яти рівнів військової освіти, яка була створена під загальним керівництвом Верховного Головнокомандуючого Армії і Флоту Української Держави Гетьмана П.Скоропадського, була складовою частиною єдиної системи військової освіти країни і повинна була готувати високопрофесійних старшин та генеральних старшин різних родів військ та видів Збройних Сил.

Важливо підкреслити, що наявність військових професіоналів вищого гатунку сприяла формуванню у тих умовах Збройних Сил України з урахуванням бойового досвіду Першої світової війни та з урахуванням останніх досягнень європейської та світової військово-наукової думки, з урахуванням вимог тогочасного військового мистецтва.

Цей історичний досвід професійного підходу до створення єдиної системи військової освіти Української Держави під головуванням Гетьмана П.Скоропадського у далекому 1918 р. дуже цікавий для нас у сучасних умовах реформування та удосконалення організаційно-штатних структур Збройних Сил України.

3.2. Будівництво Армії і Флоту Української Держави

Як відомо з історії військового мистецтва, багато у чому нормальна діяльність Збройних Сил будь-якої держави залежить від грамотної і

професійної роботи Військового і Морського міністерства та його Генерального штабу. Обидва ці військові організми існували ще при Центральній Раді і тому дісталися у спадщину Гетьманату Української Держави.

Як вказано у книзі “Історія українського війська”, в червні 1918 р. було відновлено та реорганізовано Генеральний штаб у такому складі:

– начальник Генерального штабу військовий старшина (у жовтні 1918 р. отримав чин полковника) О.Сливинський (займав цю посаду ще при Центральній Раді);

– помічник начальника Генерального штабу полковник М.Какурін;

– Перше генерал-квартирмейстерство з відділами: розвідковим, по формуванню осібної армії, зв’язку, геодезичним, оперативним, закордонного зв’язку – на чолі з Генерального штабу генеральним хорунжим Л.Дроздовським [131, с. 425].

Як свідчать архівні документи, у Першому генерал-квартирмейстерстві головами відділів були такі старшини:

– голова Розвідкового відділу – Генерального штабу військовий старшина В.Колосовський;

– голова Відділу по формуванню осібної армії – сотник О.Удовиченко;

– голова Відділу зв’язку – полковник О.Полуектов;

– голова Геодезичного відділу – полковник А.Колядо;

– голова Оперативного відділу – полковник Є.Мешковський;

– голова Відділу закордонного зв’язку – сотник Стихій [14, арк. 107–115].

Друге генерал-квартирмейстерство з відділами Мобілізаційним та Організації війська – очолював Генерального штабу полковник (пізніше отримав чин генерального хорунжого) А.Прохорович.

У Другому генерал-квартирмейстерстві працювало багато відомих українських військових діячів з великим командним та науковим досвідом. Наприклад, у Головній шкільній управі у свій час працювали генеральний значковий М.Юнаків, генеральний хорунжий О.Остафіїв, генеральний хорунжий С.Дельвіг, полковники

В.Петрів, В.Сальський, В.Садовський, В.Євтимович, М.Воскобойников, сотник А.Чернявський та ін.

Центральний відділ, Залізничний відділ, Інспектура артилерії, Військово-технічна інспектура та Інспектура повітряних сил підлягали безпосередньо самому начальникові Генерального штабу [131, с. 125].

Відомий історик Д.Дорошенко відзначає, що згідно з доповіддю німецького військового агента своєму керівництву від 14 червня 1918 р. у цій структурі Українського Генерального штабу були такі недоліки:

- відділи мають занадто великі розміри;
- нерівно і нераціонально розмежовані сфери діяльності помічника начальника штабу і першого генерал-квартирмейстера;
- Генеральний штаб виконує непритаманні йому функції, які належать Військовому міністру (установлення комплекту військових частин, технічні і артилерійські справи, інженерні підрозділи, телеграфні відділи, вантажні автомобілі, повітряна служба);
- Генеральному штабу бракує відповідного впливу на професійну підготовку офіцерів Генерального штабу та вищих командирів.

Німецький військовий агент закінчував своє донесення так: “Основа для сучасної організації Українського Генерального штабу полягає у тому, що його творцями були колишні офіцери Російського Генерального штабу, які тим менше були вільні від впливу знайомої вже їм організації; їм доводилося творити здібний до праці штаб в дуже короткий час” [91, с. 242].

Важливо відзначити, що ця інформація німецького офіцера-розвідника цікава тим, що вона дає реальну картину недоліків у діяльності Українського Генерального штабу з професійної точки зору можливого противника і суперника. Це донесення було датовано 14 червня 1918 р. Пошуковець вважає, що ці недоліки у роботі Генерального штабу були виправлені у подальшому під керівництвом його начальника військового старшини О.Сливинського.

Гетьман П.Скоропадський так відзивався про О.Сливинського: “... это чрезвычайно честолюбивый, но одновременно с этим умный и работающий

человек... Он молод. ... лучше, по-моему, иметь молодого помощника, нежели старого рутинера” [225, с. 181].

Історичні факти свідчать про те, що О.Сливинський після гетьманського перевороту залишився і надалі начальником Генерального штабу. Він продовжував реалізацію планів будівництва армії, займався справами мобілізації, організації і дислокації військ, а також вишколом старшин і козаків. Він залучив до роботи досвідчених військових фахівців генералів Л.Дроздовського, А.Прохоровича, О.Галкина, М.Юнаківа, С.Дельвіга, О.Остафіїва, полковників М.Какуріна, В.Сальського, В.Петріва та ін. Тоді ж за його участю розроблено закони про загальний військовий обов’язок, військове судочинство, військово-санітарну службу, постачання армії, опрацьовано план розгортання армії Української Держави, створено плани організації Військової Академії, Військового політехнікуму, відродження та реформування низки старшинських та юнацьких військових шкіл та чотирьох кадетських корпусів [117, с. 162, 205, 239].

Як відомо з історичних джерел, усе це у діяльності начальника Генерального штабу О.Сливинського у кінцевому рахунку сприяло створенню Збройних Сил Української Держави за останнім словом військової науки та військового мистецтва. І те, що Гетьманату не вистачило часу для створення цих Збройних Сил, є провиною не Генерального штабу, а провиною вищого політичного керівництва Української Держави на чолі з П.Скоропадським та його Радою Міністрів.

Про це П.Скоропадський у “Спогадах” у лютому 1919 р. писав так: “Я признаю свою вину и вину военного министерства и всего высшего командного состава в том, что мы предполагали, что немцы будут стоять до поздней весны (1919 р. – дисертант), и мы успеем сформировать настоящую армию, по последнему слову военного искусства. Мы не учли, что в Германии будет революция, которая изменит все положение... Эта неправильная мысль легла в основание всех наших мероприятий” [225, с. 178–179].

З урахуванням цієї помилкової думки призови новобранців були призначені на 15 листопада (потім перенесені на 1 грудня) 1918 р. і 1-го березня 1919 р. [225, с. 361].

Історичні факти свідчать про те, що армія повинна була складатися з восьми армійських корпусів, чотирьох кавалерійських дивізій та однієї окремої кавалерійської бригади. Армія мирного часу мала нараховувати 175 генеральних старшин, 14.930 старшин, 2.975 військових урядовців, 291.221 підстаршин і козаків [70, с. 24].

У “Спогадах” П.Скоропадський про це пише так: “Восемь корпусов ложились на Украину довольно легким бременем, всего лишь 0,5% мирного населения призывалось в войска, что по сравнительной таблице численности армий мирного времени всех европейских государств, ни в одной стране не было такой легкой тяготой для страны. Вместе с тем 8 корпусов, при правильной разработке всей системы мобилизации, могли дать в будущем очень серьезную армию Украине” [225, с. 129].

Слід відзначити, що у складі Військового і Морського міністерства ще був Головний штаб. Його начальником був призначений генеральний значковий О.Галкин. У Головному штабі керівниками різних управлінь та відділів були призначені старшини:

– начальником Управління персонального складу – військовий старшина М.Удовидченко;

– начальником Пенсійного управління – полковник В.Пащенко;

– начальниками різних відділів були полковники Д.Ярошевський, І.Петрушевський, Д.Трет’яків, Б.Бракер, О.Оляк [10, арк. 76].

Взагалі у Генеральному та Головному штабах працювало майже 150 Генерального штабу старшин та Генерального штабу генеральних старшин [264, с. 42] (які мали освіту колишньої Академії Генерального штабу Російської імперії). Це свідчить про високий рівень фахової освіти та професійної підготовки працівників цих двох відомств Військового і Морського міністерства.

Як вже вказувалося, Військовим і Морським міністром у складі Ради Міністрів під головуванням Ф.Лизогуба був генеральний бунчужний О.Рогоза. З 15-го листопада 1918 р. у складі Ради Міністрів під головуванням С.Гербеля в обов'язки Військового міністра вступив генеральний хорунжий О.Шуцький. Про цю зміну П.Скоропадський у “Спогадах” повідомляв: “Рогозу, очень почтенного человека, я с удовольствием сменил на молодого и решительного человека генерала Шуцкого. Рогозу нужно было давно сменить, но всегда я встречал противодействие у председателя министров (Ф.Лизогуба – дисертант), находящего, что голос Рогозы в Совете министров ему очень нужен. Рогоза, повторяю, был действительно благороднейший человек, далеко неглупый, но очень доверчивый. Меня предупреждали об этом, я долго не верил, и в этом моя большая ошибка” [225, с. 317].

Але новий Військовий міністр О.Шуцький не встиг зробити нічого серйозного, бо після його призначення Гетьманату історією було відпущено існувати ще тільки один місяць.

На засіданні Ради Міністрів 11 грудня 1918 р. була заслухана інформація її Голови С.Гербеля щодо пропозиції про представлення на призначення Військовим міністром генерального хорунжого Б.Генгроса. Ця кандидатура була ухвалена Радою Міністрів [29, арк. 109 звор.]. Але після цього засідання Ради Міністрів Гетьманату залишалось існувати тільки три доби. Тому новий Військовий міністр не був призначений.

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що уся діяльність Військового і Морського міністерства Української Держави в основному пов'язана з ім'ям генерального бунчужного О.Рогози, колишнього командуючого 4-ої армії Румунського фронту Російської імперії.

Ось як про нього сказано у книзі відомих українських військових дослідників О.Колянчука, М.Литвина та К.Науменка “Генералітет українських визвольних змагань”:

“В Українській армії з травня 1918 р., запрошений Гетьманом П.Скоропадським на посаду Військового міністра, підвищений у ранзі до

генерального бунчужного. Під його керівництвом розгорнуто велику діяльність щодо створення регулярної армії Української Держави. До цієї роботи залучив ряд генералів – не тільки прекрасних фахівців, а й палких прихильників Української Держави: О.Галкіна, С.Дельвіга, М.Юнаківа, З.Натієва, М.Омеляновича-Павленка та інших. Відтак реорганізував Генеральний штаб, який одразу ж приступив до реалізації нової програми військового будівництва – формування восьми стрілецьких корпусів, створення академії Генштабу (Державної Військової Академії – дисертант), навчальних закладів. У військах впроваджено українську мову. Удосконалено організацію Запорізького корпусу (Запорізької дивізії – дисертант), Сердюцької, Сірої і Синьої дивізій, відновлювалось Українське козацтво.

Коли у листопаді 1918 р. його було усунуто з посади міністра, то він виїхав до Одеси. У квітні 1919 р. за відмову перейти на службу до Червоної Армії розстріляний” [117, с. 39].

В результаті дослідження архівних і історичних документів доби Гетьманату дисертант прийшов до висновку, що Генеральним штабом під керівництвом полковника О.Сливинського та Військовим і Морським міністерством під керівництвом генерального бунчужного О.Рогози була проведена велика організаційна робота щодо створення регулярних Збройних Сил Української Держави. На жаль, у тих складних умовах з-за неправильного аналізу реальних політичних подій у Німеччині та Австро-Угорщині і взагалі з-за невірної оцінки розстановки політичних сил та аналізу політичних подій в Україні Гетьманату не вистачило часу для проведення призову новобранців і для формування армії та флоту за останнім словом військового мистецтва.

Як відомо з історії військового мистецтва, основну ударну силу у Збройних Силах будь-якої держави на початку ХХ ст. складали Сухопутні війська. Тому на їх формування Гетьман П.Скоропадський, як Верховний Головнокомандуючий армії і флоту Української Держави і як професіонал високого класу, звертав особливу увагу з самого початку приходу до влади.

Необхідно зупинитися на вимогах, які ставилися до армії Української Держави, що народжувалася. Цікавий у цьому відношенні “Наказ про внутрішні відносини в Українській Армії” за № 155 від 15 травня 1918 р. Він був підписаний тимчасово виконуючим обов’язки Військового і Морського міністра генерал-майором О.Лігнау. В наказі писалося: “... наша молода держава буде міцною та самостійною тільки при існуванні нормально організованої озброєної сили... Без твердої дисципліни організована озброєна сила не можлива... Високий стан військового оборонця Української Держави накладає на кожного обов’язок з особливою обережністю відноситись до всього, що може кинути тінь на нашу армію, яка тільки народжується і в якій кожна особа повинна прямувати до ідеалу – бути лицарем честі і обов’язку перед Батьківщиною...

Кожна каверза, таємні доноси будуть каратись нещадно...

Все діловодство, всі офіційні відношення неухильно вести на державній мові. У всіх установах та частинах організувати невідкладно курси українознавства...

Маючи на увазі головним чином користь справи, а також рахуючи за безвартісне з культурного боку проведення вузького шовінізму, визнаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й таланту, хоч би і не українського походження, при умовах безумовної їх вірності самостійності України” [318, 22 травня].

Аналіз тексту цього наказу показує, що в ньому з самого початку створення Збройних Сил Української Держави на рівні Військового і Морського міністра були проголошені основні морально-етичні, організаційні та професійні засади та напрямки їх будівництва та комплектування. Це давало можливість сформувати армію на кращих прикладах армій західних держав, з урахуванням бойового досвіду армії Російської імперії на фронтах Першої світової війни.

Це було можливим тільки тому, що на усіх керівних посадах у державі та у Військовому і Морському відомстві на чолі з Гетьманом П.Скоропадським як Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами України стояли

професіонали вищого гатунку, які розуміли важливість та необхідність військово-професійного підходу до проблем створення регулярної армії молодій Українській Державі.

Цікаво й те, що багато чого з основних положень цього наказу Військового і Морського міністра від 15 травня 1918 р. зберігає свою актуальність і в наш час і тому може бути взяті на озброєння в сучасних умовах скорочення та реформування Збройних Сил нашої незалежної України.

У наказі по Військовій офіції (затверджені Гетьманом всієї України П.Скоропадським) за № 281 від 29 червня 1918 р. в пункті 5-му оголошувалися умови вступу до Української армії, що формувався:

- а) певний зв'язок з Україною за походженням, місцем народження; безумовна вірність ідеї незалежної України;
- б) загальна військова освіта, при цьому особам, що мають закінчену вищу освіту, надаються привілеї;
- в) службовий стаж;
- г) бойовий стаж;
- д) старшинство в ранзі;
- е) час подання заяви.

Особливо зверталася увага на освіту: в пункті 4-му підкреслювалося, що по кожному Головному управлінню Військового відомства проводяться списки тих посад, які займаються особами з вищою або спеціальною освітою [14, арк. 1].

З урахуванням вказаного важливо відзначити, що цей документ цікавий тим, як він показує обов'язкові вимоги того історичного часу до військовослужбовців Української Держави, необхідні для вступу до Української армії, що формувався (не треба забувати, що на той час пропозиція перебільшувала попит: офіцерів і унтер-офіцерів було значно більше за потребу, оскільки не було ще демобілізовано багато військовослужбовців, які брали участь у Першій світовій війні).

В армії Української Держави Гетьманом П.Скоропадським були введені такі військові чини (військові звання):

молодші офіцери (обер-офіцери):

- хорунжий;
- значковий;
- сотник;

старші офіцери (штаб-офіцери):

- військовий старшина;
- полковник;

генеральські чини:

- генеральний хорунжий;
- генеральний значковий;
- генеральний бунчужний [8, арк. 40].

Пошуковець вважає, що ці нові армійські військові чини були введені з використанням історичної термінології періоду Запорізької Січі та періоду держави гетьмана Б.Хмельницького, з урахуванням специфічних особливостей українського менталітету.

Як приклад втілення у життя згаданих вище вимог до офіцерського корпусу армії Української Держави, розглянемо біографічні та службові дані з особової справи командира 10-го мортирного дивізіону полковника Павла Клименка, якого підвищували по службі. Він закінчив Київський Володимирський кадетський корпус, 3-є Військове Олександрівське училище (8 серпня 1894 р.) і офіцерську артилерійську школу. Ротою він командував 10 років і 6 місяців, батальйоном – 4 роки і 3 місяця, мортирним дивізіоном – 10 місяців. За бойову кампанію 1914–1918 рр. він мав такі нагороди:

- чин підполковника за бойові заслуги;
- чин полковника за бойові заслуги;
- орден Святої Анни 2-го ступеня з мечами;
- орден Святого Володимира 4-го ступеня з мечами;
- мечі до ордену Святого Станіслава 2-го ступеня;

– мечі і бант до ордену Святого Станіслава 3-го ступеня.

В атестації на полковника П.Клименка, написаній начальником артилерії VI Полтавського корпусу генеральним хорунжим Пащенком від 18 серпня 1918 р., було вказано (мова оригіналу – дисертант): “Полковник Клименко добре знає і любить муштрову артилерійську службу і великий працює. Дуже дисциплінований і тактичний з морального і розумового боку, високих якостей. Між підлеглими йому персонами має великий авторитет і поважання. Вживати любе більш персональним приміром, ніж властью начальника. До більшовицьких заходів ні з якого боку не прихилений. Може бути отмінним командиром артилерійського полку, а також начальником полігону. Заслужує підвищення по черзі на посаду командира артилерійської бригади” [15, арк. 10–10 звор.].

З урахуванням аналізу цих архівних документів дисертант прийшов до висновку, що наведені біографічні дані про освіту, професійний рівень, проходження служби на різних посадах, отримані нагороди за бойові заслуги та службова атестація є свідченням того, що полковник П.Клименко відповідав високим вимогам до представника офіцерського корпусу армії Української Держави і заслуговував підвищення по службі. Наявність в армії таких офіцерів сприяла створенню високо-професійної, підготовленої з усіх точок зору армії молодій незалежній державі. Це відмінно розумів Гетьман П.Скоропадський, керівний склад Військового і Морського міністерства, його Генеральний штаб, командуючі армійських корпусів, командири дивізій, бригад та полків.

Для того, щоб усунути будь-який політичний вплив на військовослужбовців, військових чиновників та вільнонайманих Військового відомства, Гетьман 1 серпня 1918 р. затвердив ухвалений Радою Міністрів “Закон про політично-правове становище служачих Військового відомства” (мова оригіналу зберігається):

“Громадяне Української Держави за час перебування на дійсній службі обмежуються в користуванні політичними правами на слідуючих підставах:

перебуваючим на дійсній військовій службі, навіть і особам, котрі служать у Військовій Офіції по вільному найму, забороняється:

а) користуватися активним виборчим правом до законодавчих і громадських установ Держави, себ-то передавати свій голос персонально або через довіреного в законодавчі установи і приймати участь в передвиборчих зібраннях всякого роду; але пасивним виборчим правом, себ-то правом бути обраним в члени законодавчих і громадських установ користуються однаково з іншими громадянами з тим, щоб після обрання вони були увільнені від військової служби;

б) входити в склад і приймати участь в яких не було-б спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах та інших організаціях, які мають політичний характер;

в) знаходитися на мітінгах і взагалі на всяких зібраннях політичного характеру, як випадково, так і спеціально скликаних;

г) приймати безпосередньо участь в маніфестаціях та демонстраціях політичного характеру;

д) за порушення цього закону винні підлягають відповідальності по суду, як за невиконання загальних розпоряджень військових начальників (ст. 104 та 104¹ книги XXII Своду Військових Постановлень).

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб,

Військовий і Морський міністр генеральний бунчужний О.Рогоза” [318, с. 2].

На нашу думку, цей закон в умовах наявності в Українській Державі великої кількості політичних партій різних течій, напрямків та відтінків повинен був захистити армію від проникнення до її лав хвороби політиканства, від перетворення її на дискусійний клуб. Від цього загинула після лютого 1917 р. армія Російської імперії, з цієї причини не була створена нормальна армія і при Центральній Раді. Тому з урахуванням усього цього Гетьман П.Скоропадський і затвердив 1 серпня 1918 р. “Закон про політично-правове становище служащих Військового відомства”. Цей закон мав важливе державне значення в складних історичних умовах того часу.

Необхідно відзначити, що у період розробки Генеральним штабом постійних штатів військових частин та підрозділів влітку 1918 р. існували тимчасові штати, що дісталися у спадщину Гетьманату Української Держави від УНР (над ними Генеральний штаб почав працювати ще з березня 1918 р.).

Так, наприклад, тимчасовий штат кінно-козачого полку 4-сотенного складу передбачав таку кількість посадових осіб: старшин – 11, лікарів – 3, службовців – 4, фельдшерів – 2, бунчужних – 4, старших інструкторів – 16, козаків – 10. Кінна сотня мала такий тимчасовий штат: командир сотні (сотник) – 1, бунчужний – 1, старших інструкторів – 4. Сотник отримував на місяць 500 крб., бунчужний – 150 крб., старший інструктор – 130 крб., козак – 90 крб. [19, арк. 14].

А тимчасовий штат управління штабу кінно-козачої дивізії складався з такої кількості посад: старшин – 3, службовців – 1, козаків – 5 [19, арк. 13] (козаки для обслуговування коней, помешкання і охорони майна).

Тимчасовий штат 3-курінного пішого полку був таким: старшин (офіцерів) – 20, чиновників – 3, козаків – 184, коней – 48. Піша сотня цього полку мала такий штат: командир сотні – 1, бунчужний – 1, старших інструкторів – 4, молодших інструкторів – 4 [19, арк. 12].

Отаман полку отримував на місяць 800 крб., отаман куреня – 600 крб., отаман сотні – 500 крб., бунчужний – 150 крб., старший інструктор – 130 крб., молодший інструктор – 110 крб., козак – 90 крб. [19, арк. 11] (усі унтер-офіцерські і козацькі посади на той період були зайняті військовослужбовцями надстрокової служби).

Аналіз архівних справ показує, що тимчасовий штат управління штабу пішої дивізії складався з такої кількості військовослужбовців та службовців: старшин – 10, службовців – 9, козаків – 37, коней – 12 [19, арк. 39 звор.].

Історичний документ того часу конкретно засвідчує, що тимчасовий штат управління штабу армійського корпусу був таким: старшин – 18, службовців – 9, козаків – 68, коней – 39 [19, арк. 41 звор.].

Усі ці тимчасові штатні структури армії, яка тільки народжувалася, були підписані начальником Генерального штабу отаманом О.Сливинським, його помічником отаманом М.Какуріним та Головою військово-вченого комітету з створення армії отаманом Л.Дроздовським [19, арк. 33 звор.] (пізніше Л.Дроздовський був призначений Першим отаманом-квартирмейстером).

Наведені вище архівні факти конкретно засвідчують, що ці військові частини тимчасового штату були, кажучи сучасною мовою, кадрированими військовими частинами (в яких існують тільки штатні посади офіцерів, унтер-офіцерів та козаків надстрокової служби і немає козаків строкової служби). Тому на той історичний період завдання Військового відомства полягало у тому, щоб зберегти наявний кадрирований особовий склад офіцерів та військовослужбовців надстрокової служби, ввести постійні штати, доукомплектувати військові частини необхідною кількістю офіцерів та унтер-офіцерів, провести кілька призовів козаків строкової служби. Після цього військові підрозділи та частини з'єднань та об'єднань були б укомплектовані згідно з штатним розписом мирного часу. Після бойового навчання призовного контингенту регулярна армія Української Держави ставала реальною силою.

30 червня 1918 р. Гетьманом П.Скоропадським було затверджено постійний штат 3-курінного пішого полку на “час спокійний” (тобто штат мирного часу). Згідно з штатною структурою, в полку було:

старшин – 73, лікарів – 4, службовців – 7, пан-отець – 1;

козаків: муштрових – 1005, немустрових – 203;

коней: верхових – 21, упряжних – 47;

Зброї в полку було: рушниць – 820, карабінів – 174, револьверів – 39, кулеметів “Максим” – 12.

Необхідно відзначити, що особиста зброя старшин не входила до цього переліку. Старшини за своєю посадою та чином отримували на рік таку платню: командир полку (полковник) – 9.600 крб., командир куреня (військовий старшина) – 7.200 крб., командир сотні (сотник) – 6.000 крб.,

командир півсотні (значковий) – 4.800 крб., командир чоти (хорунжий) – 4.200 крб. Пан-отець отримував на рік 7.200 крб. [20, арк.142-147 звор.].

Гетьманом П.Скоропадським 3 серпня були затверджені постійні штати гарматних частин та їх управлінь. Наприклад, штат штабу 3-батарейного кінно-гарматного полку (на мирний час) складався з таких підрозділів: а) муштрова і мобілізаційна частини; б) інспекторська частина; в) відділ постачання; г) санітарна частина; д) ветеринарна частина; е) команда зв'язку; є) навчальна команда.

Усього в цьому штаті штабу кінно-гарматного полку було: старшин – 5, лікарів – 2, службовців – 4, підстаршин – 14, козаків – 94, коней верхових – 33, коней запряжних – 18, мотоциклів – 2.

Командир полку мав чин полковника і отримував на рік 9.600 крб. [20, арк. 120–122].

У штаті (мирного часу) кінно-гарматної батареї було: старшин – 5, урядовців (службовців) – 1, підстаршин – 16, козаків – 138, коней верхових – 95, коней запряжних – 64.

У штаті батареї було чотири гармати. Командир батареї мав військовий чин сотника (або військового старшини) і отримував на рік 6.000 крб. (або 7.200 крб.) [20, арк. 122 звор.–123 звор.].

Планувалося, що кожний з восьми армійських корпусів матиме авіаційний дивізіон, який складався з таких підрозділів: розвідувального загону, винищувального загону, двох гарматних загонів (для корегування артилерійської стрільби) та з управління (тобто штабу) дивізіону [20, арк. 112 звор.].

Згідно з штатною структурою у чотирьох загонах авіаційного дивізіону планувалося мати таку кількість старшинського льотного складу та авіаційної техніки (див. таблицю № 1):

Найменування підрозділу	Старшини льотного складу			Літаки	
	командир	льотчик	дозорець	бойові	тренувальні
Розвідувальний загін	1 (в чині курінного)	4 (в чині сотників)	2 (в чині сотників)	5	5
Винищувальний загін	1 (в чині курінного)	4 (в чині сотників)		5	5
Гарматний загін (за штатом загонів два)	1 x 2 (в чині курінних)	4 x 2 (в чині сотників)	1 x 2 (в чині сотників)	5 x 2	5 x 2
У чотирьох загонах авіаційного дивізіону разом було	4	16	4	20	20

Таблиця 1. Кількість старшинського льотного складу та авіаційної техніки у авіаційному дивізіоні, який складався з чотирьох загонів.

В ідеалі авіаційний дивізіон з чотирьох авіаційних загонів повинен був мати 24 старшини льотного складу, 20 бойових і 20 тренувальних літаків [20, арк. 52 звор., 55, 165] (як це вказано у таблиці № 1).

Гетьманом П.Скоропадським 20 серпня 1918 р. було затверджено постійний штат 4-сотенного кінного полку. В полку була така кількість особового складу та коней [20, арк. 104 звор.] (див. таблицю № 2).

Особовий склад	В мирний час	У воєнний час
Старшини	38	36
Службовці	7	7
Козакі муштрові	784	762
Козакі немустрові	151	259
Коні	897	1.121

Таблиця 2. Постійний штат (у мирний та воєнний час) 4-х сотенного кінного полку.

Штатна структура кінної сотні цього полку представлена у таблиці № 3 [20, арк. 102 звор.–103]:

Особовий склад	В мирний час	У воєнний час
Старшини	5	5
Козакі муштрові	142	142
Козакі немустрові	11	20
Усього військовослужбовців	158	167

Таблиця 3. Постійний штат (у мирний та воєнний час) кінної сотні кінного полку.

Організаційна структура кінної дивізії того часу представлена на схемі 1 [20, арк. 49, 102–104 звор.].

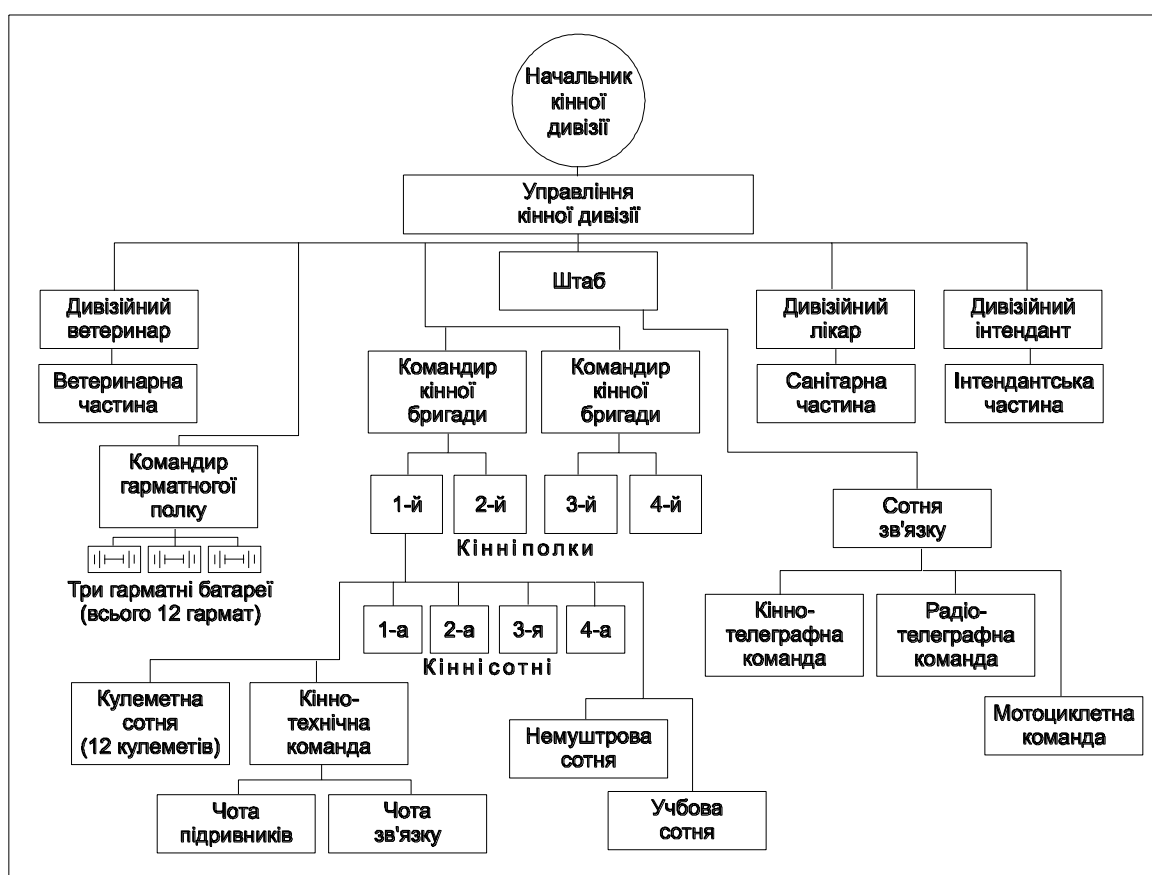

Схема 1. Організаційна структура кінної дивізії (у мирний час).

Як ми бачимо на схемі, кінна дивізія складалася з двох кінних бригад, кожна кінна бригада – з двох кінних полків. Кожний кінний полк складався з чотирьох кінних сотень, кулеметної сотні, учбової сотні, немуштрової сотні та кінно-технічної команди.

Ще у склад кінної дивізії входив гарматний полк з трьох гарматних батарей (всього 12 гармат), сотня зв'язку та кілька підрозділів забезпечення (див. схему № 1). Усе це у комплексі складало регулярне військове з'єднання, яке могло вирішувати бойові завдання оперативного-тактичного рівня як самостійно, так і при оперативному підпорядкуванні командирів корпусу.

Організаційна структура корпусу (у мирний час) представлена на схемі 2 (складено дисертантом на підставі аналізу архівних документів) [20, арк.49,51], [17, арк. 4].

Схема 2. Організаційна структура армійського корпусу (у мирний час).

З аналізу цієї схеми наочно можна бачити, що корпус складався з двох піших дивізій. Кожна дивізія, у свою чергу, складалася з трьох піших полків, а кожний полк – з трьох батальйонів 4-сотенного складу. Командиру дивізії була підпорядкована артилерійська бригада 3-полкового складу (в артилерійському полку було три батареї 4-гарматного складу). Командиру корпусу були підпорядковані гірський артилерійський полк (3-х батарейного складу, всього 12 гармат) та важка артилерійська бригада у складі двох важких артилерійських полків (по 12 гармат у кожному полку). Ще у складі корпусу було багато військових частин та підрозділів бойової підтримки та тилового забезпечення (див. схему № 2).

Всього у корпусі нараховувалося: піших батальйонів – 18, кінних сотень – 4, гармат – 108, з них: польових гармат – 48, гаубиць – 24, гірських гармат – 12, важких гаубиць – 12, важких гармат – 12, саперний батальйон – 1, автомобільно-панцерний дивізіон – 1, радіотелеграфний взвод – 1, авіаційний дивізіон – 1, залізничні сотні – 2, залізничний потяг-майстерня – 1 [17, арк. 4], [20, арк. 49,51].

Корпус був, згідно вимог керівних документів того часу, дуже серйозним військовим з'єднанням, яке могло самостійно вирішувати бойові завдання оперативно-стратегічного рівня на своїй ділянці фронту в залежності від обставин, що склалися, чи реальних умов.

Аналіз архівних документів засвідчує, що ще наказом Військового міністра УНР О.Жуковського №1 від 12 березня 1918 р. була сформована Окрема Запорізька дивізія у такому складі:

- 4 піших полки (2-курінного складу кожний);
- кінно-козачий полк 4-сотенного складу;
- 2 легких гарматних полки (4-батарейного складу кожний);
- важкий артилерійський дивізіон з 2-х гарматних батарей;
- інженерний полк;
- 2 панцирні автомобільні дивізіони;
- авіаційний дивізіон.

Окрема Запорізька дивізія складалася з двох бригад: командиром 1-ої Запорізької бригади був генерал-майор О.Натієв, командиром 2-ої Запорізької бригади був полковник О.Удовиченко [12, арк. 51–52].

Ця дивізія продовжувала існувати у період Гетьманату. Наприкінці червня 1918 р. за підписами начальника Генерального штабу військового старшини О.Сливинського та 1-го генерал-квартирмейстера генерального хорунжого Л.Дроздовського були затверджені тимчасові штати кількох підрозділів Окремої Запорізької дивізії:

- а) управління штабу дивізії;
- б) управління гарматного інспектора дивізії;
- а) управління інженера дивізії;
- а) управління дивізійного інтенданта [20, арк. 193–196].

Наприклад, у штаті управління штабу дивізії була така кількість посадових осіб (підраховано дисертантом): старшин – 8, службовців – 1, козаків та унтер-офіцерів надстрокової служби – 80.

Доречно звернути увагу на те, що у керівників вищого рангу армії Української Держави було серйозне ставлення до формування штатної структури військових частин та з'єднань. Наприклад, коли з 6-го по 14-те жовтня 1918 р. у Києві у Головному управлінні Генерального штабу відбулася нарада командирів корпусів з запрошенням керівництва Військового і Морського міністерства та Генерального штабу, то виступаючи 13 жовтня перед керівним складом армії Української Держави, 2-й генерал-квартирмейстер Головного управління Генерального штабу генеральний хорунжий А.Прохорович так казав про проведену на той час роботу щодо штатної структури Збройних Сил: “Для жизни армии сначала были выработаны временные штаты, потом было приступлено к составлению постоянных штатов, которые велись с пробелам ввиду спешности работы. Составление штатов – работа кропотливая, и мы не успеваем за жизнью. Прошу смотреть на первое издание как на *несовершенное* (виділено дисертантом) и ожидать корректива, который будет согласован с пожеланиями командиров корпусов... Все

изменения в штатах будут проводиться в зависимости от требований жизни” [17, арк. 30 звор.].

Член Військово-вченого комітету Генерального штабу генеральний хорунжий Кіслов 13 жовтня 1918 р. на нараді командирів корпусів так висловив свою думку про створення штатної структури Збройних Сил: “Составление штатов шло ненормальным путем; вместо того, чтобы составить штаты военного времени и перейти от них к мирным (штатам мирного часу – дисертант), пришлось делать наоборот. Комитет (Військово-вчений комітет – дисертант) смотрит на свою работу как на *черновую* (виділено дисертантом). При составлении штатов мы придерживались принципа: 1) в каждом штате создать организации, вызываемые жизнью; 2) отделить хозяйство от строя (тобто відділяти господарські підрозділи та підрозділи забезпечення від стройових підрозділів – дисертант); 3) перенести хозяйство из мелких частей (батарея) в крупные; 4) иметь, по возможности, в штатах мирного времени органы, необходимые для перехода к штатам военного времени.

Штаты разрабатывались ненормальным путем: спешно и с соблюдением большой экономии; кроме того, штаты коверкались в высших инстанциях (комиссия генерала Медзвицкого), где был только один представитель от строя. *Штаты подлежат еще пересмотру* (виділено дисертантом), и мы сознаем, что многие вопросы, о которых было заявлено со стороны командиров корпусов, должны быть проведены немедленно. Вопрос будет возбуждаться не о сокращении, а об *увеличении и усовершенствовании штатов* (виділено дисертантом)” [17, арк. 30 звор.].

Наведені вище думки професіоналів високого класу свідчать про те, що ці військовослужбовці, як і більшість подібних їм, ясно розуміли, що проведена велика робота над штатною структурою Збройних Сил не доведена до логічного кінця і є тільки попередньою спробою.

Ці штатні структури потрібно було ще збільшити та удосконалити з урахуванням необхідних вимог до штатів военного часу. На жаль, існувати Українській Державі Гетьмана П.Скоропадського на той час (тобто після

наради командирів корпусів) залишалося ще тільки два місяці. Тому ця важлива робота так і не була доведена до кінця.

Однак, на нашу думку, з цього історичного досвіду потрібно все ж таки зробити правильні висновки вищому політичному керівництву України в умовах розбудови сучасних Збройних Сил, зміцнення боєготовності підрозділів і частин та сприяння забезпеченню воєнної безпеки держави.

Разом з тим, з урахуванням вказаних вище недоліків у створенні штатної структури армії, необхідно відзначити, що Гетьманом П.Скоропадським (як вищою посадовою особою держави і як Верховним Головнокомандуючим її Збройними Силами), Військовим і Морським міністерством на чолі з генеральним бунчужним О.Рогозою, Генеральним штабом на чолі з військовим старшиною О.Сливинським та Військово-вченим комітетом на чолі з його головою полковником В.Бронським була проведена дуже велика організаційна робота над створенням постійних штатів піших, кінних, гарматних, авіаційних та інших військових частин та підрозділів Збройних Сил України. Ця велика робота поклала початок у справі будівництва одного з головних атрибутів молодого державного утворення – її регулярної армії.

Як відомо, військовослужбовці Української Держави повинні були складати Військову присягу на вірність своєму народові, державі та Ясновельможному Пану Гетьману. З урахуванням цього 30 травня 1918 р. Гетьманом був затверджений ухвалений Радою Міністрів “Закон про присягу військового на вірність Українській Державі”. У цьому Законі було узаконено присягу військовиків християнської віри та обітницю для язичників і для тих, хто не може скласти присягу згідно з своєю вірою (кажучи сучасною мовою, таким чином у далекому 1918 р. вирішувалася проблема альтернативної служби). Наводимо текст Військової присяги для осіб християнської віри (орфографія збережена повністю – дисертант):

“Я, нижчепідписаний, обіцяю і клянуся Всесильним Богом перед Святою Євангелією в тім, що бажаю служити Українській Державі і Ясновельможному пану Гетьманові, як найвищому вождю української армії і флоту, не дбаючи

про життя своє до останньої каплі крові. Ворогам Української Держави у всіх військових випадках хоробрий і міцний буду чинити опір; всьому, що користі державній сприяти може, старатимусь допомогти, кожну довірену мені таємницю хоронити буду.

До поставленого надо мною начальника з боку того, що до користі служби й Держави торкатиметься, належним чином безумовно слухатися і обов'язки свої по совісті виконувати буду і для своєї користі нічого проти служби й присяги ніколи не відходитиму і у всіх випадках так себе поводити і робити буду, як чесному, вірному, слухняному, хороброму і дотепному (старшині чи козаку) належить. В цих справах нехай допоможе мені Господь Бог Всесильний. На кінці цієї своєї присяги цілую Святі Слова та Хрест Спасителя мого. Амінь” [318, 7 червня].

23 серпня 1918 р. Гетьман П.Скоропадський затвердив ухвалену Радою Міністрів Постанову про текст Військової присяги на вірність військовій службі для осіб іудейського віросповідання [318, 31 серпня]. Це було пов'язано з тим, що межа осілості в колишній Російській імперії для представників іудейського віросповідання проходила по території України і у зв'язку з цим серед громадян призовного віку в 1918 р. було багато представників цієї релігії.

Наведені вище історичні факти про наявність двох Військових присяг та однієї обітниці свідчать про толерантне ставлення керівництва Української Держави до віросповідання захисників батьківщини і про поліконфесійність населення України на той час. Армія здобула дві Військові присяги та обітницю, а Українська Держава – правові документи, на основі яких призовник присягався чесно і гідно виконувати свій військовий обов'язок перед народом України, державою та Ясновельможним паном Гетьманом.

Необхідно відзначити, що більша частина офіцерської служби пройшла у П.Скоропадського в Санкт-Петербурзі в кавалерійських частинах лейб-гвардії Його Імператорської Величності. Ці елітарні військові частини персоніфікували силу та могутність армії Російської імперії. Тому, прийшовши до влади, Гетьман вирішив створити подібні військові частини і в столиці Української

Держави. Основою для українських гвардійських частин мала стати Окрема Сердюцька дивізія.

Як свідчать архівні документи, для цього у Києві 8 і 9 травня 1918 р. відбулися засідання державної комісії, яка працювала над засадами формування Сердюцької дивізії. У засіданні від Військового відомства брали участь отаман Александрович, полковники Рибіцький, Румянцев та підполковник Левчук, а від Головної управи з військової повинності Міністерства внутрішніх справ її представник Руденко [21, арк. 117]. На засіданні цієї комісії були вироблені обов'язкові вимоги щодо призову молоді до дивізії, що формувалася.

У Раді Міністрів питання про набір 5 тисяч призовників для формування Окремої Сердюцької дивізії розглядалося двічі – 11 липня і 23 липня 1918 р. У першому випадку, після прослуховування доповіді Військового і Морського міністра О.Рогози та Державного секретаря І.Кістяковського, Рада Міністрів ухвалила Постанову про необхідність прийняття спеціального закону про призов 5 тисяч чоловік обов'язково за допомогою Спілки хліборобів. В першу чергу мали бути призвані громадяни старшого віку (які не були призвані у свій час), а вже потім нестача необхідної кількості призовників могла б бути доповнена призовниками молодшого віку [30, арк. 26–26 звор.].

На засіданні 23 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон про набір 5 тисяч чоловік для комплектування Сердюцької дивізії. Проект цього закону був відпрацьований Військовим і Морським міністром О.Рогозою та Державним секретарем І.Кістяковським на основі вже вказаної Постанови Ради Міністрів від 11 липня 1918 р. [30, арк. 52].

Це свідчить про важливість значення формування Окремої Сердюцької дивізії як основи гвардійських військових частин того часу.

27 червня Гетьманом були затверджені штати Окремої Сердюцької дивізії, а саме:

- штати управління дивізії;
- штати 2-курінного Сердюцького пішого полку;
- штати 3-сотенного Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку;

- штати 3-батареїного легкого Сердюцького гарматного полку;
- штати окремої інженерної сотні [20, арк. 58].

Як відомо з архівних джерел, у розробці цих штатів брали участь начальник Генерального штабу військовий старшина Сливинський, його помічник полковник Какурін, 2-й отаман-квартирмейстер полковник Прохорович, а також комісія у такому складі:

голова комісії генеральний хорунжий Медзвіцький;

члени комісії:

- від Генерального штабу сотник Лозницький;
- від канцелярії Військового і Морського міністерства Олійник;
- від Головного управління постачання Наталіч;
- від Головної військово-санітарної управи лікар Сібирський;
- від Головної шпитальної управи полковник Черкаський;
- від Головного юридичного управління генеральний хорунжий Ясногурський;
- від Державного контролю Розумовський [20, арк. 78 звор.].

Організаційно Окрема Сердюцька дивізія складалася з чотирьох піших полків, одного кінно-козачого полку, одного легкого гарматного полку та окремої інженерної сотні [20, арк. 4, 6, 9].

У статуті Сердюцької дивізії вказувалося, що правом переваги при вступі до дивізії на офіцерські посади користувалися офіцери, що відповідали загальним умовам служби в українській армії або ті офіцери, що мали офіцерський орден Святого Георгія або Георгіївську зброю. Переведення до дивізії для поповнення некомплекту допускається тільки для офіцерів, які прослужили у стройових частинах не менше 5-и років. Для офіцерів, які прослужили менше 5-и років, але мали бойові відзнаки, переведення здійснювалося за згодою пана Гетьмана. Офіцери Сердюцької дивізії одержували обмундирування з державних скарбниць, його шили безкоштовно в інтендантських майстернях.

Штатні посади військовослужбовців надстрокової служби мали поповнюватися спочатку військовослужбовцями-українцями колишньої армії

Російської імперії, а вже потім усіма тими військовослужбовцями, які закінчили навчальні команди у військових частинах дивізії. При мобілізації до поповнення дивізії мали поступати військовослужбовці з запасу, які раніше служили у цій дивізії [323, 6 листопада].

6 листопада 1918 р. делегація від Союзу хліборобів Козелецького повіту Чернігівщини відвідала 1-й та 2-й піші полки Сердюцької дивізії. Хлібороби були дуже задоволені підготовкою військовослужбовців дивізії та їх зовнішнім виглядом. Після цього делегація була на прийомі у Військового і Морського міністра генерального бунчужного О.Рогози і висловила йому подяку та задоволення за плідну діяльність у справі підготовки українського війська. Делегація висловила здивування з приводу того, що міністру пощастило так швидко сформувати дуже добре вимуштрувану дивізію, в якій стосунки між козаками та офіцерами, на думку членів делегації, були найкращими [323, 7 листопада].

Проаналізовані історичні документи, які стосуються формування Окремої Сердюцької дивізії, свідчать про те, що керівництво Української Держави на чолі з Гетьманом П.Скоропадським дуже серйозно ставилося до створення елітних військових гвардійських частин (на зразок лейб-гвардії військових частин колишньої Російської імперії). Призов на військову службу проводився з надійних представників важливого соціального прошарку українського суспільства того часу – з синів заможних землевласників. Сформована на таких засадах Сердюцька дивізія мала бути надійною опорою гетьманського режиму у складних політичних умовах того часу.

Гетьманом П.Скоропадським 20 жовтня 1918 р. було затверджено ухвалений Радою Міністрів “Закон про учот і заклік пробуваючих в межах Української Держави офіцерів бувшої Російської армії та бувших юнкерів військових шкіл” [318, 22 жовтня] (назва закону дана мовою оригіналу).

Згідно з вимогами цього закону усі офіцери та унтер-офіцери колишньої армії Російської імперії віком до 35 років включно і колишні юнкери військових шкіл, які перебували в межах Української Держави, були

зобов'язані в семиденний строк по оголошенню цього закону з'явитися до місцевого військового начальника для взяття на облік. З цього часу вони вважалися військовозобов'язаними. З цих військовозобов'язаних у складі Української армії створювалися зразково-інструкторські частини і формувався Окремий корпус [318, 22 жовтня].

Радою Міністрів була прийнята Тимчасова постанова про Окремий корпус (була затверджена Гетьманом 20 жовтня 1918 р.). В цій Постанові було вказано:

“1. Для боротьби з анархією в прикордонній смузі формується Окремий корпус, який підлягає безпосередньо Гетьманові всієї України.

2. Всі види утримання і постачання корпус дістає від Українського уряду на загальних підставах.

3. Утримання офіцерів і унтер-офіцерів проводиться за нормами окладів, встановлених для офіцерів і унтер-офіцерів (підстаршин) надстрокової служби Української армії.

4. Командир Окремого корпусу та всі начальствующі особи корпусу включно до командирів полків призначаються й звільняються Паном Гетьманом.

5. У внутрішньому своєму житті Окремий корпус керується статутами колишньої Російської армії, які були чинні до 1 березня 1917 р. Чини корпусу носять форму одягу колишньої Російської армії.

6. Докладний порядок комплектування Окремого корпусу, його організація й умови служби визначаються уставами, які затверджуються Паном Гетьманом” [318, 22 жовтня].

Відомий історик Д.Дорошенко вказує, що після демобілізації по Першій світовій війні на українській території залишилося багато колишніх офіцерів і унтер-офіцерів армії Російської імперії – малоросів і великоросів. Ці люди, які часто не могли знайти собі ні будь-якого помешкання, ні роботи, склали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений тими переслідуваннями, які випали на його долю, з боку більшовиків, а потім й українського уряду часів Центральної Ради [91, с. 254].

На думку Д.Дорошенка, щоб дати вихід антибільшовицьким настроям цих військових і звільнити від них українську територію, а особливо великі міста, Рада Міністрів гетьманської Української Держави вирішила утворити з них Окремий корпус з офіційним призначенням - “боротися з анархією в прикордонній зоні”.

Корпус організаційно складався з двох піших дивізій по чотири полки в кожній. Місцем його розташування була визначена українсько-російська етнічна прикордонна смуга між Путивлем на Курщині й Сумами на Харківщині, вздовж північного кордону Української Держави. У цій зоні частини Окремого корпусу мали стояти лише у тих місцевостях, де не було частин української регулярної армії.

Взагалі малося на увазі, щоб корпус, який складався з осіб, які вже раніше служили в армії Російської імперії (яка зазнала розкладу й занепаду дисципліни), не мав близького контакту з українською армією, яка складалася з юнаків, які ще ніде не служили.

Начальником Окремого корпусу Гетьман П.Скоропадський призначив князя генерал-лейтенанта О.Ерстова, колишнього начальника 3-го Кавказького армійського корпусу, родом з Кавказу, людину дуже доброзичливу до Української Держави [91, с. 254].

В Окремий корпус зараховувалися на службу тільки ті військовослужбовці, які виявляли до цього особисте бажання. Про це в пресі того часу писалося: “Офіцери, що являються по призову, призначаються або в Українські частини, або в Окремий корпус, у залежності від їх бажання, яке вони заявляють, коли їх братимуть на учот” [323, 14 листопада].

Про ці історичні події сам П.Скоропадський писав у 1919 р. в “Спогадах”: “... по моему возвращению из Берлина (у вересні 1918 р. – дисертант) началось формирование Особого корпуса, целью которого было дальнейшее разворачивание с тем, чтобы, когда наступит подходящий момент, наступать на Совдепию. План был вступить в соглашение с Красновым (генерал П.Краснов на той час був отаманом Всевеликого Війська Донського – дисертант) с одной

сторони, и так как немцы выражали намерение с запада тоже перейти в наступление, общими усилиями всех трех армий сжать большевиков” [225, с. 298].

Це дуже цікаве висловлювання Гетьмана щодо завдань Окремого корпусу для боротьби з більшовицькою Росією у складі єдиного фронту армій трьох союзників.

Вивчення архівних матеріалів показує, що загальна чисельність особового складу Окремого корпусу складала приблизно 10 тисяч вояків (згідно з штатною структурою військових частин того часу; однак це без урахування артилерійських та тилових підрозділів). За чисельністю ці професійно підготовлені військовослужбовці, що мали бойовий досвід на фронтах першої світової війни, були дуже серйозною військовою силою. Перед Окремим корпусом ясно вимальовувалися три основні завдання: 1) прибрати незадоволені елементи з числа колишніх вояків армії Російської імперії з великих міст Української Держави на її північні кордони для 2) боротьби з зовнішнім ворогом – Радянською більшовицькою Росією шляхом 3) об’єднання зусиль армій трьох союзників (Української Держави, Німеччини та уряду Донської області) у складі єдиного антибільшовицького фронту. Ці особливості політики гетьманського режиму стосовно Радянської Росії висвітлюють не зовсім відому сторінку взаємовідносин Української Держави з північним більшовицьким сусідом.

Таким чином, з урахуванням вищевказаного, слід відзначити, що велика праця Гетьмана П.Скоропадського, його Ради Міністрів на чолі з Ф.Лизогубом, Військового і Морського міністерства під керівництвом генерального бунчужного О.Рогози та Генерального штабу під керівництвом полковника О.Сливинського по створенню постійної штатної структури військових частин та підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил Української Держави призвела до конкретних результатів.

Основним кавалерійським з’єднанням, яке могло вирішувати бойові завдання оперативно-тактичного рівня як самостійно, так і при оперативному

підпорядкуванні вищестоящому керівництву, була кавалерійська дивізія. Вона складалася з двох кавалерійських бригад (кожна з яких, у свою чергу, складалася з двох кавалерійських полків 4-сотенного складу). Всього у складі Сухопутних військ було чотири кавалерійські дивізії та одна окрема кавалерійська бригада.

Основним сухопутним з'єднанням, яке могло самостійно вирішувати бойові завдання оперативно-стратегічного рівня на своїй ділянці фронту, в залежності від обставин, був армійський корпус. Він складався з двох піхотних дивізій, кількох артилерійських частин, одного кінного полку і підрозділів тилового і бойового забезпечення та підтримки. Всього у складі Сухопутних військ було вісім армійських корпусів.

Окрема Сердюцька дивізія мала бути елітною гвардійською частиною і надійною опорою гетьманського режиму у столиці держави.

Окремий корпус повинен був виконувати особливі завдання стосовно зовнішніх відносин з більшовицькою Радянською Росією.

Окрема Запорізька дивізія була єдиним військовим з'єднанням з бойовим досвідом.

Вимоги керівних документів того періоду, умови вступу до армії, положення двох Військових присяг та однієї обітниці (згідно з релігією військовослужбовця) давали можливість укомплектувати штатні посади у військових частинах кращими представниками офіцерського і унтер-офіцерського складу, а з молодим поповненням давали можливість проводити виховну роботу, спрямовану на формування з юнака надійного, професійно підготовленого захисника Батьківщини.

Важливо відзначити, що Військово-Морський флот є складовою частиною Збройних Сил будь-якої держави, яка має вихід до моря. Доля України з давніх-давен постійно була пов'язана з Азовським та Чорним морями.

В УНР з 9 березня 1918 р. виконуючим обов'язки Народного міністра Морських справ замість Д.Антоновича, який відмовився від цієї посади, було призначено підполковника О.Жуковського (потім він поєднував посаду

Народного міністра справ Військових та Морських) [26, арк. 4 звор. –5]. Його товаришем (тобто заступником) було призначено В.Лотоцького [26, арк. 29]. За підписами цих керівників виходили накази по Морському відомству УНР до державного перевороту 29 квітня 1918 р. (у квітні в основному всі накази виходили за підписом В.Лотоцького).

Тільки 13 березня 1918 р. було оголошено “Тимчасовий закон про флоту УНР” (який було ухвалено Центральною Радою 14 січня 1918 р.). З моменту ухвалення цього закону до його проголошення відбулося чимало подій. Самій Центральній Раді та її Раді Народних Міністрів довелося залишити Київ, а потім повернутися до нього разом з німецькими військами. У Бресті делегація УНР підписала мирний договір, за яким Крим (і Севастополь, як основна військово-морська база Чорноморського флоту) не входив до складу території України [123, с. 119]; [245, с. 133].

Ця недалекозорість та непрофесіоналізм політичних діячів делегації Центральної Ради на Брестських переговорах відносно Криму створили у подальшому багато проблем щодо Військово-Морського флоту УНР (а потім Військово-Морського флоту гетьманської Української держави) з його основною базою у Севастополі.

В оголошеному 13 березня 1918 р. “Тимчасовому законі про флоту УНР” було вказано (текст оригіналу зберігається повністю):

“§1

1) Російська Чорноморська фльота, військова і транспортна, проголошується флотою Української Народної Республіки і вона виконує обов’язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях...

4) Українська Народна Республіка переймає на себе всі зобов’язання російського уряду щодо Чорноморської флоти і утримання флоти та портів...

§2

1) Примусова служба у військовій флоті УНР касується.

Примітка: строки увільнення в запас належать до компетенції Народного Міністра Справ Морських.

2) Всі служачі Української фльоти, як на кораблях, так і в гаванях і по всіх Морських Військових закладах на суходолі, наймаються по вільному найму.

3) При вступі на службу до Військової фльоти і всіх її закладів кожен служачий підписує спеціальний контракт щодо умов” [26, арк. 3-3 звор.].

Важливо відзначити, що цей закон, який повинен був покласти початок українському Військово-Морському флоту, увібрав у себе всі суперечності політики Центральної Ради. Так, у першому параграфі закону вказується про повний перехід Чорноморського військового та транспортного флоту до УНР. Другий параграф Тимчасового закону Центральної Ради, очевидно, було написано під впливом і тиском лідерів соціалістичних партій з повним недостатнім розумінням необхідності професійного підходу до цієї проблеми. Він просто перекреслював перший параграф. В ньому проголошувалося скасування примусової служби у Військово-Морському флоті УНР і введення служби за вільним наймом (контрактом). Це зразу ж вносило хаос та дезорганізацію.

На основі цього Тимчасового закону Центральної Ради виконуючий обов’язки Військового і Морського міністра О.Жуковський підписав наказ по Морському відомству за част. 2–17 від 15 березня 1918 р., в одному з пунктів якого було вказано:

“Командуючому Чорноморською фльотою наказую негайно зібрати всі боєздатні військові кораблі до Севастополя, а кораблі, які потребують ремонту, зібрати до Миколаєва.

В бойовій фльоті, як і в екіпажах, в полуекіпажах та всіх командах провести повну демобілізацію... Цей наказ повинен бути виконаний до 25 березня 1918 р.“ [26, арк. 5].

Аналіз архівних документів засвідчує, що ця демобілізація, на думку дисертанта, послаблювала боєздатність флоту, бо кораблі залишалися без команд. Взагалі ці непрофесійні дії політичного керівництва УНР залишали державу без Військово-Морського флоту. Це було ненормальним явищем для морської держави, якою була Україна.

Відомий дослідник історії українського флоту В.Кравцевич пише, що після цієї демобілізації на початок квітня 1918 р. в екіпажах українських кораблів замість 40 тис. матросів та старшин було тільки 7 тис., набраних за добровільним наймом (контрактом) [123, с. 121]. Це підтверджує висновок про повну небоєздатність Військово-Морського флоту України на той історичний момент після демобілізації особового складу.

З урахуванням вищевказаного можна зробити висновок, що весь цей комплекс проблем:

- територіальні проблеми з державною приналежністю Криму;
- невизначене становище Севастополя як основної військово-морської бази України;
- майнові претензії Німеччини та Австро-Угорщини до військових і транспортних кораблів, які базувалися у портах України, як до військових призивів за вказану їй допомогу у боротьбі з більшовиками;
- претензії Радянської Росії до частин флоту УНР як до свого власного;
- абсолютний некомплект команд військових кораблів та некомплект військовиків у частинах берегового базування у Військово-морському відомстві внаслідок демобілізації особового складу – дістався у спадщину Гетьманату Української Держави від Центральної Ради УНР.

Після приходу до влади Гетьмана П.Скоропадського починається новий період в історії українського Військово-Морського флоту.

Гетьман П.Скоропадський призначив Військовим і Морським міністром генерального значкового Олександра Рогозу. Товаришем (тобто заступником) міністра по Військово-морському відомству з 29 травня 1918 р. було призначено капітана 1-го рангу Миколу Максимова [26, арк. 32]. (При Центральній Раді з 26 квітня 1918 р. він був призначений помічником отамана Морського Генерального штабу [26, арк. 28]). З початку травня за його підписом виходять накази по Морському відомству Української Держави, бо з 3 травня 1918 р. він приступає до виконання обов'язків отамана Головного Морського штабу [26, арк. 17 звор.].

З ім'ям капітана 1-го рангу (пізніше він отримав чин контр-адмірала) Миколи Максимова пов'язана подальша розбудова, реформування регулярного Військово-Морського флоту та демобілізація торговельного флоту Української Держави.

Колишній начальник всіх портів Чорноморського узбережжя УНР віце-адмірал Андрій Покровський з 3 травня 1918 р. був призначений Головним отаманом портів Чорного моря і командуючим флотом Української Держави [26, арк. 15 звор., 17]. З 10-го травня начальником його штабу було призначено контр-адмірала Сергія Ворожейкіна [26, арк. 38]. Штаб був розташований в Одесі.

Морське відомство Гетьманату з 13 травня 1918 р. складалось з таких інституцій:

- канцелярія товариша Військового і Морського міністра з морських питань;
- відділ освіти;
- гідрографічний відділ;
- Головна морська господарська управа;
- Головна санітарна управа;
- Головна технічна управа;
- Головний Морський штаб;
- Морський Генеральний штаб [26, арк. 19].

З 8-го травня 1918 р. було зформовано Морський Генеральний штаб у складі відділів [28, арк.1 звор.]:

- оперативно-організаційного;
- закордонного;
- служби обліку;
- мобілізаційно-розвідувального (з 14 травня завідуючим цим відділом був призначений капітан 2-го рангу Андрій Пчельників [27, арк. 71]).

З 10-го травня 1918 р. був зформований Головний Морський штаб у складі відділів [27, арк. 52]:

- розпорядчого відділу;
- відділу загальних справ (завідуючий – Віктор Войнич [27, арк. 51]);
- відділу особистого складу старшин (завідуючий – Михайло Остроградський [27, арк. 51]);
- відділ особого складу матросів (з 27 травня – завідуючий Петро Внуков [27, арк. 111]);
- відділ морської піхоти (з 25 травня – тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого був призначений Гаврило Нікогда [27, арк. 111]).

До 31 травня 1918 р. отаманом Головного Морського штабу був капітан 2-го рангу Семен Овод. З 1-го червня помічником отамана Головного Морського штабу з виконанням обов'язків отамана було призначено капітана 1-го рангу Юрія Свірського [26, арк. 28].

Отаманом Морського Генерального штабу з 27 травня було призначено капітана 2-го рангу Протасова [27, арк. 198].

Головою Головної господарської управи Морського відомства з 10 травня було призначено капітана 2-го рангу Євграфа Акіміва [27, арк. 68 звор.].

Редактором морського журналу Морського Генерального штабу з 14 травня 1918 р. було призначено мічмана Владислава Чарнецького [27, арк. 71]. В Одесі з 5-го червня 1918 р. було сформовано Окремий гідрографічний відділ під керівництвом капітана 2-го рангу Володимира Потапіва [27, арк. 154 звор.].

На нашу думку, формування усіх цих нових організаційних структур Військово-Морського відомства та реформування його старих структур, призначення на керівні посади досвідчених старшин флоту є свідченням професійного підходу Гетьмана П.Скоропадського, Військового і Морського міністра генерального значкового О.Рогози та товариша міністра капітана 1-го рангу М.Максиміва до проблем створення та відродження регулярного Військово-Морського флоту Української Держави.

Аналіз архівних справ показує, що керівництво флоту постійно турбувала проблема збільшення кількості молодих досвідчених флотських старшин. У наказі Військового і Морського міністра генерального значкового О.Рогози у

част. 100 (тоді накази номерів не мали – дисертант) від 8 червня 1918 р. було вказано: “Усіх залічених (зарахованих – дисертант) на службу Української Держави, а також подавших прохання щодо залічення на неї гардемаринів Морської школи і окремих гардемаринських класів, скінчивших вищевказані школи і маючих про це атестати, але не проізоведених в офіцери за скасуванням офіцерських рангів в Російській Республіці – представити до проізоведства в мічмани Українського державного флоту, прикладаючи з представленням відповідні документи” [26, арк. 36 звор.].

Цей історичний факт свідчить про те, що керівництво Військово-Морського флоту Української Держави бажало укомплектувати старшинські посади досвідченими фахівцями і професіоналами. Тільки такий підхід до кадрової проблеми створював можливості щодо розбудови українського Військово-Морського флоту на рівні вимог того часу з урахуванням бойового досвіду Першої світової війни.

З турботою про старшинський склад флоту були також пов’язані і вимоги наказу по Головному Морському штабу у част. 43 від 13 травня 1918 р. (за підписом капітана 1-го рангу М.Максиміва): “Всім старшинам флоту, існуючим в Міністерстві справ морських і не одержавшим на дорожнечу і теплі речі грошей на 1918 р., наказую подати заяви з додатком посвідчення о неодержанні цих грошей начальнику Головної Морської господарської управи до 25 травня” [27, арк. 71].

Планувалося укомплектування флоту особовим складом старшин, кондукторів (тобто унтер-старшин надстрокової служби) та лікарів. Умови вступу цієї категорії військовослужбовців на службу у морське відомство (або зарахування до резерву морського відомства) були такими:

- 1) Згода служити у Морському відомстві Української Держави;
- 2) виконання всіх наказів відповідних начальників;
- 3) безумовна відсутність політики (мається на увазі повна деполітизація військовослужбовців флоту – дисертант);

4) для тимчасового зарахування до резерву Морського відомства необхідно обов'язково жити на території Української Держави.

5) Місячна платня для зарахованих до резерву складала:

а) для старшин та лікарів:

– для сімейних – 450 крб.;

– для несімейних – 300 крб.;

б) для кондукторів:

– для сімейних – 300 крб.;

– для несімейних – 200 крб. [26, арк. 22 звор.]

Як зразок історичного документу про зарахування до резерву можна привести уривок з наказу по Головному Морському штабу у част. 76 від 29 травня 1918 р.:

“Залічуються до резерву фльоти Української Держави:

– капітан 2 рангу інженер-механік Сачковський Микола;

– старший лейтенант інженер-механік Іванів Михайло;

– мічман інженер-механік Костєв Іван;

– мічман інженер-механік Бернадський Всеволод;

– поручик Кованько Сергій;

– прапорщик Бондарь Микола” [27, арк. 131].

Термін перебування у резерві флоту міг продовжуватися не більше двох місяців (з моменту зарахування до резерву) [26, арк. 25].

В умовах демобілізації всіх морських старшин військового часу (призваних з запасу у час першої світової війни 1914–1918 рр.) винятком з цієї ситуації згідно з розпорядженнями з наказу Військового і Морського міністра з част. 91 від 3 червня 1918 р. були старшини:

а) згодні служити Українській Державі по Морському відомству;

б) маючи відповідну атестацію свого отамана з проханням залишити цього старшину на службі як необхідного, потрібного і доброго працівника [26, арк. 30 звор.].

З наведених у дисертації архівних документів можна наочно бачити, що керівництво Української Держави проявляло велику турботу щодо гардемаринів, старшин, кондукторів та лікарів з Військово-Морського відомства з метою прийняття їх на військову службу або залишення у складі тимчасового резерву флоту. Гетьман П.Скоропадський, його Рада Міністрів, Військовий і Морський міністр генеральний значковий О.Рогоза, товариш міністра капітан 1 рангу М.Максимів бажали мати в Українській Державі сильний Військово-Морський флот, укомплектований високопрофесійно підготовленим старшинським, кондукторським та матроським складом.

Прийнято вважати, що морське узбережжя країни повинно перебувати під надійним військовим контролем (з метою його надійної оборони у випадках будь-яких воєнних конфліктів). Тому за дорученням Ясновельможного пана Гетьмана всієї України і згідно з вимогами наказу Військового і Морського міністра генерального значкового О.Рогози у част. 60/69 від 21 травня 1918 р. оборона Чорноморського узбережжя у всіх відношеннях повністю була підпорядкована Головному командирі портів і командуючому флотом Української Держави віце-адмірала А.Покровському. Його штаб був розташований у м. Одесі.

Слід відзначити, що північно-західний район оборони узбережжя пролягав від західних морських кордонів Української Держави до м. Перекопа. Цей район оборони включав у себе всі берегові укріплення та інженерні споруди, гарматні і сухопутні військові частини, радіостанції, прожекторні та автомобільні підрозділи, розташовані на узбережжі і т. ін. У регіон дії північно-західного району оборони входили міста Одеса, Очаків, Миколаїв, Херсон. Створення інших районів оборони узбережжя та їх організаційна структура планувалися у подальшій перспективі.

Згідно вимог керівних документів того часу, північно-західний район оборони узбережжя розподілявся на три сектори:

I сектор – від західного рубежу морського кордону держави до н.п. Сичавка;

II сектор – від н.п. Сичавка до н.п. Станиславів;

III сектор – від н.п. Станіславів до м. Перекопа.

Посада начальника охорони сектору була прирівняна до чину отамана бригади. Начальниками охорони секторів були призначені:

I сектору – полковник Л.Ракітін;

II сектору – генерал-майор А.Качаровський;

III сектору – полковник П.Полянський [26, арк. 23–24].

Усі ці військові частини та їх особовий склад безпосередньо були у віданні Військового і Морського міністерства. Для поновлення військових частин оборони узбережжя приймалися на військову службу по морському відомству старшини сухопутних підрозділів. Умови для їхньої служби були такими:

- згода служити в військових частинах оборони узбережжя;
- суворе виконання усіх наказів відповідних начальників;
- в службову добу абсолютна відсутність будь-якої політики;
- наявність громадянства Української Держави;
- платня в місяць: для одружених – 450 крб., для неодружених – 300 крб.

Для несення служби по обороні узбережжя і охороні майна Морського Міністерства мали бути сформовані три полки морської піхоти (трюхкурінного складу кожний) [26, арк. 25-25 звор.]. Фактично штатна структура полку морської піхоти була така, як штатна структура пішого полку трюхкурінного складу у Сухопутних військах (див. у попередньому тексті).

Для вирішення майбутніх та негайних проблем, пов'язаних з організацією військових частин морської піхоти, тимчасово при Головному Морському штабі з 12 червня під керівництвом начальника відділу морської піхоти підполковника Дашкевич-Горбатського створювалася окрема комісія, до складу якої входило по одній особі від Морського Генерального штабу, Відділів морської оборони та морської піхоти Головного Морського штабу. Діловодом комісії був призначений поручик Лінник. У разі необхідності до складу комісії дозволялося вводити інших досвідчених посадових осіб з правом дорадчого голосу [27, арк. 180 звор.].

З 15-го червня було вирішено у кожному з трьох полків морської піхоти сформувати тимчасово один курінь повного штату. Цей тимчасовий штат цього підрозділу включав у себе такий склад керівних посадових осіб:

1) командир полку; 2) завідувач господарською частиною; 3) значковий; 4) діловод; 5) скарбник; 6) лікар; 7) курінний; 8) командир 1-ої сотні; 9) командир 2-ої сотні; 10) командир 3-ої сотні; 11) командир 4-ої сотні; 12) командир кулеметної команди.

Всього у тимчасовому штаті куреня була така кількість старшин і цивільних осіб: штаб-старшин – 3; обер-старшин – 6; урядовців – 2; лікар – 1 [26, арк. 40].

В подальшому усі три полки були зведені у корпус берегової охорони. У гетьманський період командиром цього корпусу було призначено контр-адмірала С.Фабрицького [131, с. 441]; [117, с. 257].

З наведених вище історичних фактів можна зробити висновок, що турбота гетьмана П.Скоропадського про оборону узбережжя Чорного моря на професійному рівні мала великий сенс у плані підходу до цієї проблеми на загальнодержавному рівні.

Проявом турботи про особовий склад строкової служби була розробка інструкції про харчування матросів при перебуванні як на березі, так і у морі під час виконання кораблями службових та бойових завдань. Для вироблення цього документу у кінці червня 1918 р. при Головній морській господарчій управі була створена комісія у складі:

голова комісії – начальник відділу заготівель та постачання Головної морської господарчої управи підполковник Юскевич;

члени комісії:

– представник Головного морського штабу лейтенант Масленніків;

– представник Генерального морського штабу старший лейтенант Дашкевич-Горбацький;

– представник Головної морської медичної управи статський радник Дорошевський [27, арк. 200].

Пошуковець вважає, що ця комісія з військових професіоналів повинна була з урахуванням досвіду Першої світової війни створити різні варіанти харчового пайка для матроського складу з метою його повноцінного і калорійного харчування при виконанні службових завдань у період мирного та воєнного часу.

Згідно з наказом Військового і Морського міністра част. 135-8 від 1 липня 1918 р. всім старшинам, підстаршинам та службовцям морського відомства дозволялося з інтендантських складів за платню видавати кожного місяця харчові припаси у такій кількості (див. таблицю № 4) [27, арк. 212]:

Назва продуктів	Місячна видача *		В перерахунку на кг
	пудів	фунтів	
1	2	3	4
Хліб	1	0,5	18,53
або борошно	–	33	13,53
або сухарі	–	30	12,30
Свіже м'ясо, або оселедці, або риба	–	15	6,15
Різні крупи	–	10	4,10
Картопля	2	10	37,06
або свіжа городина	1	20	24,68
або квашена капуста	–	30	12,3
Масло, сало або інші жири	–	3	1,23
Сіль	–	3	1,23
Цибуля	–	2	0,82
Цукор	–	3,75	1,54

1	2	3	4
Чай	–	0,125	0,05
Мило	–	0,5	0,20

* Примітка: 1 пуд = 16,48 кг; 1 фунт = 0.41 кг

Таблиця 4. Місячна норма видачі продуктів за платню для військово-службовців постійного складу та службовців Військово-Морського флоту Збройних Сил Української Держави (літо 1918 р.).

Аналіз цього документу засвідчує, що видача за платню цих продуктів харчування старшинам, підстаршинам та урядовцям була конкретним проявом державної турботи про тих осіб, які служили або працювали у Військово-Морському флоті Української Держави і цим самим виконували державний обов'язок щодо захисту свободи та незалежності своєї батьківщини.

Наказом по Морському відомству част. 64 від 20 травня 1918 р. в комісію при Військовому і Морському міністерстві по виробленню нової форми одягу представниками від Військово-Морського флоту були призначені капітан 2-го рангу Пчельников Андрій та морські старшини Остроградський Михайло і Внуков Петро. Діловодом до цієї робочої групи було призначено Лозеровича Лева [26, арк. 24].

Для армії та флоту Української Держави спеціальною комісією з досвідчених фахівців та професіоналів розроблялася нова форма одягу. Робоча група з морських старшин повинна була зробити свій внесок в цю справу і створити форму одягу окремо для Військово-Морського флоту. Флотська форма одягу розроблялася з урахуванням історичних традицій української минувшини та з урахуванням історичних традицій флоту Російської імперії (складовою частиною якої Україна була з 1654 р.).

Дослідник історії українського державного флоту В.Кравцевич пише, що з середини липня 1918 р. у Військово-Морському флоті Української Держави було встановлено чини (військові звання) військовослужбовців флоту та введена нова форма одягу матросів та старшин. Згідно з дослідженням

В.Кравцевича, до молодшого старшинського командного складу флоту належали корабельний гардемарин, мічман і лейтенант, а до старшого старшинського командного складу – старший лейтенант, капітан 2-го рангу та капітан 1-го рангу. У вищого командного складу флоту були такі адміральські чини: контр-адмірал, віце-адмірал та адмірал флоту [123, с. 127-128, 166].

Наведені архівні документи та історичні факти свідчать про те, що керівництво Української Держави та Військово-Морського флоту виявило турботу про встановлення для військовослужбовців флоту особливих морських чинів та рангів і введення для них окремої форми одягу. Тому Військово-Морський флот у період Гетьмана П.Скоропадського мав особливий перелік чинів і рангів та свою специфічну форму одягу, яка була створена з урахуванням історичного минулого України та з урахуванням менталітету народу України. Усе це у кінцевому рахунку сприяло підвищенню престижу військово-морської служби і підвищенню авторитету старшинських звань гетьманського флоту Української Держави.

У наказі по Морському відомству за підписом товариша Військового і Морського міністра капітана 1-го рангу М.Максиміва) у част. 93 від 4 червня 1918 р. було оголошено: “По наказу Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України з 1-го червня 1918 р. оголошується повна демобілізація торговельної фльоти” [26, арк. 31]. Головою комісії по демобілізації торгового флоту був призначений з 1 червня віце-адмірал О.Хоменко [26, арк. 32].

Тут необхідні деякі пояснення. У колишній Російській імперії у “Своді військових постанов” був “Відділ положень про воєнно-суднові повинності”. Сутність воєнно-суднової повинності полягала у тому, що у випадку війни у приватних власників проводилася мобілізація їх морських торговельних суден для потреб Військово-Морського флоту. В залежності від типу та вантажопідйомності цих суден вони після озброєння та деяких перебудов ставали канонерськими човнами, мінними загороджувачами, тральщиками, сторожовиками, перевозили військову техніку та різні вантажі, несли службу по охороні морського узбережжя.

В умовах миру з країнами Четверного союзу та Радянською Росією ці військові кораблі ставали непотрібними і підлягали демобілізації. Після зняття озброєння та ліквідації пристроїв військового характеру ці кораблі поверталися своїм власникам. Власники цих кораблів отримали від держави деяку грошову компенсацію за збитки, що були нанесені кораблям за час їх експлуатації у період бойових дій.

З цього приводу і проводилася з 1 червня 1918 р. у Військово-Морському флоті Української Держави демобілізація кораблів торговельного флоту.

До Ради у справах демобілізації торговельного флоту представниками від Морського відомства були призначені з 27 червня 1918 р. адмірالی Ненюков і Лазарев [27, арк. 210].

У зв'язку з переходом на мирний стан проходили зміни і в інших організаційних структурах Морського відомства. Наприклад, наказом по Морському відомству за част. 115-1 від 22 червня 1918 р. скасовувалася Дністровсько-Царградська лоцмейстерська дистанція. Замість неї утворювалася Одеська лоцмейстерська дистанція. До району її дії входили:

– прибережна частина моря від Кароліно-Бугазу до Одеси і далі до острова Березань;

– усі фарватери, що проходили через Одеські мінні загороди;

– затоки Тендровська та Джарилгацька [27, арк. 200].

Відпрацьовувалися також штатні посади фахівців лоцманської служби.

Таким чином, усі вказані історичні архівні факти засвідчують, що все це у комплексі було дуже важливим, бо після війни на морських акваторіях залишалася велика кількість мінних полів. Їх ліквідація вимагала великої кількості часу та спеціальних морських засобів. Тому у тих складних умовах для надійного супроводу кораблів і для їх руху по фарватерам дуже потрібні були лоцманська служба та картографічне забезпечення (тобто наявність точних карт цього району акваторії моря).

В газеті “Нова Рада” від 10 травня 1918 р. містилася інформація такого змісту: “Позавчора відбулося засідання Ради Міністрів з участю морських

адміралів, що прибули з Одеси у справі організації і збереження решток воєнно-морського й приватного флотів. Рада Міністрів постановила виділити з присутніх адміралів особливу комісію, яка розроблятиме цю справу і в найближчій часі подасть Раді Міністрів доклад” [323, 10 травня].

Після цього засідання Ради Міністрів було проведено конкретну організаційну роботу.

Згідно з наказом Ясновельможного пана Гетьмана всієї України для організації флоту і реформування Морського відомства Української Держави з 10 травня була призначена комісія у складі адміралів Чорноморського флоту:

- голова комісії – віце-адмірал А.Покровський;
- члени комісії: - віце-адмірал О.Хоменко; контр-адмірал Д.Ненюков; контр-адмірал О.Кликов; контр-адмірал П.Паттон.

Діловодом комісії був призначений капітан 1-го рангу М.Максимів. Комісія плідно попрацювала і 1 червня закінчила свою роботу. Усі її документи були здані до Морського Генерального штабу [26, арк. 26, 28].

На нашу думку, такий грамотний підхід Гетьмана П.Скоропадського до складу комісії для організації та реформування флоту і Морського відомства давав змогу вирішити ці проблеми на професійному рівні і з високою якістю.

З метою узгодження діяльності Морського відомства з діяльністю інших відомств з проблем флоту, з 18 травня була призначена комісія у складі:

- голова комісії – товариш Військового і Морського Міністра М.Максимів;
- члени комісії – морські старшини С.Неїжман, Ф.Пчельників та В.Родзянко.

Вони розподілялися таким чином:

- в Міністерство торгівлі та промисловості і в Міністерство фінансів – С.Неїжман;
- в Військове і Морське міністерство – Ф.Пчельників;
- в Генеральний штаб Збройних Сил – В.Родзянко [26, арк. 22 звор.].

Аналіз цього історичного факту вказує на те, що наявність досвідчених представників Морського відомства в інших відомствах давала реальну

можливість оперативного вирішення усіх проблем флоту з високою якістю і з урахуванням потреб усіх категорій його особового складу.

Згідно з розпорядженням Гетьмана П.Скоропадського капітана 1-го рангу М.Остроградського було призначено офіційним представником Військового і Морського міністерства Української Держави у Севастополі для зв'язку з германським командуванням в Криму. Він повинен був вирішувати проблеми, пов'язані з військовими кораблями та транспортними пароплавами, що базувалися у Севастополі, а також проблеми Севастопольського портового господарства. М.Остроградському доручалося самостійно вирішувати усі поточні проблеми і дозволялося зв'язуватися з керівництвом міністерства у Києві по телеграфу [26, арк. 25].

Дослідники того періоду О.Колянчук, М.Литвин та К.Науменко вказують, що після призначення на цю посаду М.Остроградський зайняв принципову позицію і відстоював перед німцями належність всього флоту до Української Держави без урахування можливості компромісного підходу до цих проблем. За цю безкомпромісність на переговорах і у взаєностосунках з німецьким керівництвом у Криму Гетьман 10 червня 1918 р. усунув М.Остроградського з цієї посади і замість нього призначив контр-адмірала В.Клочковського. Використовуючи будь-які можливості у переговорах з командуєчим німецькими військами у Криму генералом фон Кошем, В.Клочковський поступово повернув майже усі захоплені німцями бойові кораблі до складу українського Військово-Морського флоту. Під його керівництвом і за його допомогою у липні 1918 р. було запроваджено військовий прапор і вимпел українського флоту, національний морський однострій, розпочалося перейменування кораблів. Першим на флоті одержав нову назву “Запорожець” канонерський човен “Кубанец” [117, с. 168, 207].

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що завдяки наполегливим зусиллям Гетьмана П.Скоропадського і керівництва Військового і Морського міністерства, німці до 11 листопада 1918 р. поступово повернули Українській Державі усі кораблі, на яких було піднято національні прапори. Український

Військово-Морський флот на той час нараховував 8 лінкорів, 3 крейсери, 6 гідроавіаційних крейсерів (тогочасний варіант авіанесучого крейсера), 17 міноносців, 22 підводні човни та десятки інших кораблів спеціального призначення – канонерських човнів, мінних загороджувачів, тральщиків, сторожовиків, транспортів і т. ін. [117, с. 168]; [131, с. 439-440] – усього приблизно 80 бойових кораблів [117, с. 38].

На нашу думку, усі наведені факти з історичних документів та історичних досліджень щодо особливостей формування українського флоту є свідченням того, що у складних умовах окупації, розрухи після війни та інших негараздів патріотично настроєні громадяни Української Держави, починаючи з Гетьмана і закінчуючи рядовим матросом робили усе можливе для того, щоб відродити, організаційно перебудувати та реформувати Військово-Морський флот рідної батьківщини.

Слід відзначити, що згідно з історичними фактами того часу, до складу військово-морських сил флоту організаційно входила гідроавіація. Ще у наказі виконуючого обов'язки Народного Міністра Військових і Морських справ УНР О.Жуковського у част. 32 від 22 квітня 1918 р. було вказано, що 3-й гідроавіаційний дивізіон Чорного моря перейменовується у 1-й Український гідроавіаційний дивізіон Чорноморського флоту. До його складу входили 1-й штурмовий загін, 1-й та 2-й гідроавіаційні загони та гідроавіаційна станція в Одесі [26, арк. 15]. У такому ж складі цей гідроавіаційний дивізіон з 29 квітня 1918 р. увійшов до Військово-Морського флоту Української Держави. В “Історії українського війська” відзначено, що військово-морська гідроавіація Чорноморського флоту і в період Центральної Ради, і в період Гетьмана П.Скоропадського складалася з 20 гідропланів [131, с. 441-442].

Для підписання мирного договору між Радянською Росією і Українською Державою наказом по Морському відомству від 8 червня 1918 р. її представниками до складу політичної комісії української делегації були призначені виконуючий обов'язки отамана Морського Генерального штабу

капітан 2-го рангу Протасов і його заступники – капітан 1-го рангу Свірський та лейтенант Білінський [26, арк. 36 звор.].

Важливо підкреслити, що ці представники Морського відомства зробили свій посильний внесок у розробку пунктів мирного договору (він був підписаний 12 червня 1918 р.) з урахуванням специфічних проблем українського Військово-Морського флоту.

26 червня 1918 р. було ратифіковано мирний договір між Українською Державою та Німеччиною. Чорноморський флот України отримав статус флоту союзної держави. У кінці жовтня німецьке командування зняло усі обмеження з Військово-Морського флоту України, повернуло ряд допоміжних суден, які використовувалися німцями у своїх цілях [123, с. 130].

11 листопада 1918 р. з'явився гетьманський наказ, де було прийнято бойовий розклад флоту і тимчасові штати кораблів і штабів різних рангів. Ці штатні структури були потрібні для призначення на посади старшин та кондукторів флоту і флотських священників. Наказом Морського міністерства част. 609/300 від 12 листопада 1918 р. було оголошено перший набір новобранців, а також оголошено склад штабу навчального підрозділу. На керівника цієї навчальної структури планувалося призначити капітана 2-го рангу Л.Шрамченка (він займав посаду начальника відділу строкової служби Головного штабу Морського міністерства) [131, с. 446].

Наказом Гетьмана з 12 листопада 1918 р. контр-адміралу В.Клочковському тимчасово було надано право командуючого Військово-Морськими силами Української Держави. Водночас 12 листопада адмірала А.Покровського було призначено Міністром морських справ. Його заступниками було призначено: в Одесі – контр-адмірала М.Максиміва, у Києві – контр-адмірала О.Гада. Ці флотські воєначальники здійснювали керівництво щодо прийому корабельного складу та берегової інфраструктури Чорноморського флоту від німецьких військ. Вони очолювали відновлений український Військово-Морський флот на Чорному морі (приблизно 80 бойових кораблів) до кінця листопада 1918 р.,

коли підійшла морська ескадра країн Антанти і захопила практично всі кораблі, крім підводних човнів [117, с. 38].

Потім велика частина кораблів на чолі з лінкором “Воля” (під назвою “Генерал Олексієв”) у листопаді 1920 р. була відведена бароном П.Врангелем, як союзником Антанти, з Чорного моря до Стамбула та до різних портів у Мармуровому морі (за оцінкою В.Кравцевича – всього 157 військово-морських і торговельних кораблів) [123, с. 137, 169].

Таким чином, з наведених архівних матеріалів та з історичних досліджень того історичного часу можна реально бачити, що в Українській Державі проводилася велика робота щодо створення власного Військово-Морського флоту.

Наведені вище факти свідчать про те, що вирішення усіх цих проблем у період Гетьманату пов’язане з ім’ям таких морських воєначальників, як Військовий і Морський міністр генеральний бунчужний О.Рогоза, товариш міністра капітан 1-го рангу (пізніше – контр-адмірал) М.Максимів, Головний отаман портів Чорного моря і командуючий флотом віце-адмірал (пізніше – адмірал флоту) Ф.Покровський (з 12 листопада 1918 р. він був призначений Міністром морських справ), помічник отамана Головного Морського штабу капітан 1-го рангу (пізніше – контр-адмірал) Ю.Свірський, отаман Морського Генерального штабу капітан 1-го рангу М.Протасов, офіційний представник Військового і Морського міністерства у Севастополі для зв’язку з німецьким командуванням контр-адмірал В.Клочковський, голова демобілізаційної комісії у справах торговельного флоту віце-адмірал О.Хоменко та ін.

Як свідчать архівні документи, велика увага виявлялася у той час до комплектування старшинських, кондукторських та лікарських посад фахівцями-професіоналами. Тільки такий підхід до кадрової проблеми створював можливість будівництва українського Військово-Морського флоту на рівні вимог того часу з урахуванням бойового досвіду Першої світової війни.

Як відомо з історичних джерел, завдяки зусиллям Гетьмана П.Скоропадського і керівництва Військового і Морського міністерства до середини

листопада 1918 р. німці повернули Українській Державі усі кораблі, на яких було піднято національні прапори. Український Військово-морський флот на той час нараховував 8 лінкорів, 3 крейсери, 6 гідроавіаційних крейсерів, 17 міноносців, 22 підводних човни та десятки інших кораблів спеціального призначення – канонерських човнів, мінних огорожувачів, сторожовиків, тральщиків, транспортів тощо – всього приблизно 80 основних бойових кораблів.

З урахуванням вищевказаного важливо відзначити, що на жаль, захоплення наприкінці листопада 1918 р. усіх цих кораблів ескадрою країн Антанти та падіння 14 грудня 1918 р. влади Гетьмана не дали можливості довести до кінця велику працю по створенню та реформуванню регулярного Військово-Морського флоту Української Держави. На цьому закінчилася історія існування гетьманського флоту Чорного моря, бо Антанта передала усі кораблі генералу А.Денікіну, а у листопаді 1920 р. 157 військових та торговельних кораблів було виведено бароном генералом П.Врангелем до Стамбула та до інших портів у Мармуровому та Середземному морях.

Історик Д.Дорошенко про період літа 1918 р. у своїй праці “Українська Гетьманська Держава” писав так:

“Політична ситуація на Україні була така, що треба було спішитися з формуванням власної регулярної армії. В будіванні Української Держави треба було на самперед спертися на здоровіші елементи населення, найбільше заінтересовані в удержанні спокою, порядку й правного ладу; такими елементами було середнє і заможніше селянство, особливо т. зв. козаки на Чернігівщині й Полтавщині. Досвід з Сердюцькою дивізією, набраної з синів заможних хліборобів, дав дуже гарні результати. Це само собою викликало думку про відродження старих історичних козацьких традицій, як способу підняти серед населення патріотичний настрій й національну свідомість – противагу руйницьким гаслам соціальної усобиці. Ці міркування й привели Гетьмана до думки про відродження колишнього українського козацтва як окремого стану” [91, с. 250].

Про особливості того періоду сам П.Скоропадський в “Спогадах” пише так: “Я, наприклад, хотів створювати козацтво з хліборобів... Я вирішив цю необхідну силу (тобто козацтво як армію – дисертант) створювати з хліборобів... Я вирішив, групувати їх в сотні, полки, коши, перевести їх в козацтво або скоріше відродити старе козацтво, яке існувало століттями до нас... Це страшно зміцнило б мою владу, і неперечно, що тоді можна було б спокійно проводити і аграрну і інші корінні реформи” [225, с. 50–51].

Процитовані матеріали цікаві тим, що Д.Дорошенко написав це у 1930 р., а П.Скоропадський – в першій половині 1919 р. Обидва ці матеріали писалися за кордоном України, в еміграції, коли вони аналізували період Гетьманату. Однак обидва були єдині в думці, що відроджене козацтво повинно стати тією єдиною реальною силою, яка тільки й змогла б допомогти Гетьману та його Раді Міністрів в розбудові держави.

На початку червня у листі до О.Рогози Павло Скоропадський покладає надію на те, що Військовий і Морський міністр допоможе йому у створенні організації козацтва на Україні. На думку Гетьмана, ця організація повинна стати провідником національної ідеї і великою кадровою основою майбутньої іррегулярної Української козацької армії для Української Держави. Українська козацька армія повинна була допомогти Українській Державі щодо побудови нормальних боєздатних Збройних Сил в умовах нестабільної політичної ситуації. Козацька організація повинна була створити в державі спокій, порядок і правний лад. У кінцевому рахунку організація козацтва мала бути, на думку П.Скоропадського, єдиною силою, яка у тих складних історичних умовах гуртувала національні верстви, спираючись на стародавні українські традиції, зазначені в старих Гетьманських Універсалах і Грамотах [318, 2 червня].

Ці думки щодо створення іррегулярної Української козацької армії найяскравіше викладено у доповіді майбутнього члена Президії Генеральної Козацької Ради М.Устимовича “Про необхідність формування Українського

Козацького Війська”, яку він склав для Гетьмана П.Скоропадського приблизно наприкінці серпня – на початку вересня 1918 р. У цій доповіді він пише: “Опертися на армію, котра готується до формування в сучасний мент не покладається можливим, не вважаючи на поставлене обмеження забирати хліборобів, маючих не менш 5-ти десятин” [217, с. 296]. Далі він пише, що для створення постійної армії потрібен час, а збір козацьких формувань можливо провести протягом одного місяця. Під охороною цієї сили вже можливо проводити і набір війська, і організувати порядок у державі і в армії. Заможні селяни повинні скласти основний кадр козацької вдарної армії, вдарних козацьких сотень [217, с. 296].

Дуже цікавий у цьому плані “Доклад о формуванні козацьких кінних сотень на Україні” (на думку дисертанта, цей матеріал датується приблизно кінцем серпня – початком вересня 1918 р., а його автором був командир 1-ої Чернігівської кінної дивізії генеральний хорунжий В.Біскупський).

У цьому документі вказано, що найбільш вдалим елементом для формування озброєної сили є українське козацтво і заможні селяни. Можливо розраховувати, що сформована з такого елемента озброєна сила, забезпечена землею, не кинеться до авантюри і не буде так легко піддаватися ворожій пропаганді, а буде стояти на варті державних інтересів. Для козака потрібно лише провіант для нього самого й фураж для його коня. Автор пропонував для перевірки цієї ідеї створити в Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях по одній козацькій сотні у найкоротший час. Доказом того, що в кожному повіті може бути сформована не одна тільки козацька сотня, а й більше, є професійні підрахунки генерального хорунжого В.Біскупського на підґрунті статистичних матеріалів Полтавської губернії. У комплектуванні кінної сотні чисельністю 222 особи повинно було входити 1,5% від чисельності усього чоловічого населення кожного повіту Полтавської губернії. З урахуванням цього чисельність чоловічого населення для комплектування кінних сотень у кожному повіті Полтавської губернії і взагалі в Українській Державі була у надлишку [217, с. 331–332].

Наведені вище історичні факти свідчать про те, що основу козацької армії на той період повинно було скласти заможне селянство (ці землевласники повинні були мати більше 5-ти десятин землі) та козацтво. Ці верстви населення створювали соціальну основу для надійної козацької армії. В середньому кінна сотня чисельністю 222 козака складала 1,5% від чисельності чоловічого населення кожного повіту Полтавської губернії. В середньому такий відсоток був і в інших губерніях України. Тому з кожного повіту можна було без проблем сформувати не тільки кінну сотню, а й штатний кінний полк у складі чотирьох кінних сотень. Наприклад, у штаті кінного полку армії Української Держави, що складався з чотирьох сотень у воєнний час, було 1021 козак, 36 старшин, 7 службовців та 1121 кінь [20, арк. 104 звор.].

На нашу думку, з урахуванням того, що у той час у складі Української Держави у десяти губерніях було 106 повітів, наявність 106-и кінних козацьких полків (які складали б штатну чисельність приблизно 56-и кінних бригад або 26-и кінних дивізій без урахування артилерійських підрозділів) була б дуже могутньою силою в руках Гетьмана та його Ради Міністрів. Коли б з повітів Полтавської та Чернігівської губерній (це відповідно 15 та 18 повітів) було б сформовано 33 кінні козацькі полки, а з інших 73-х повітів – тільки по кінній сотні, то і в цьому випадку це складало б штатну чисельність приблизно 51-го кінного полку (або приблизно 26-ти кінних бригад або 13-ти кінних дивізій). З тих повітів, з яких формувався не кінний полк, а кінна сотня, можна було набрати козаків для формування піших військових підрозділів. На жаль, це не було реально здійснено в умовах протистояння збройному виступу опозиційного Гетьманові Українського Національного Союзу і створеної ним Директорії.

10 серпня 1918 р. Гетьман П.Скоропадський подав до Ради Міністрів проект Закону про відновлення Українського козацтва. Цей проект складався з 16-ти статей. У статті № 1 було вказано: “Козацтво на Україні відновляється і на чолі його стає Ясновельможний Пан Гетьман”. У 2-й статті говорилося: “Відновлення козацтва має своєю метою відродження велично-гарного минулого України і

допомогу відродженню Батьківщини і забезпечення її Державності, а також виховування як нарастаючого, так і будучих поколінь з боку щирої прихильності до старої Батьківщини, на чолі якої стоїть Ясновельможний пан Гетьман” [187, с. 236]; [217, с. 328]. Далі в цьому проекті Закону було вказано, що козацькі громади являли собою військову організацію. В межах повіту козацька громада складала по можливості полк, який розподілявся на сотні. Полки в межах губернії об’єднувалися в кош. На чолі сотень, полків і кошів стояли відповідні отамани. До козацьких формувань записували тільки осіб православної віри.

При панові Гетьманові і під його головуванням утворювалася Генеральна Козача Рада у складі 34-х штатних осіб та кількох почесних членів. Генеральна Козача Рада об’єднувала діяльність місцевих Рад і керувала ними. Вона здійснювала вищий нагляд за зміцненням у козацькій громаді почуття і переконання щодо необхідності всіма засобами підтримувати державний порядок. Державний порядок був неодмінною умовою найкращого життя як всіх козаків вкупі, так і кожного окремо [187, с. 236–238]; [217, с. 328–330].

Слід підкреслити, що цей проект Закону про відновлення Українського козацтва був дуже грамотно і своєчасно складеним документом. З його прийняттям у серпні 1918 р. козацтво стало б великою силою. Воно допомогло б Гетьманові у подальшому будівництві Української Держави. Однак, на жаль, цього в дійсності не сталося.

На засіданні Ради Міністрів під головуванням М.Василенка 14 серпня 1918 р. була заслухана доповідь Державного секретаря С.Завадського з приводу виробленого попередньою нарадою законопроекту щодо відновлення Українського козацтва. Було вирішено перенести обговорення цього документу на 16 серпня 1918 р. [29, арк. 20 звор.]. На жаль, цей документ тоді так і не був ухвалений Радою Міністрів. І тільки 16 жовтня 1918 р. П.Скоропадським був затверджений “Універсал про відновлення Українського Козацтва” [318, 16 жовтня].

Про обставини обговорення і прийняття цього документу сам П.Скоропадський в “Спогадах” пише так: “Но никто меня не поддержал;

министры два раза проваливали проект (14 і 16 серпня – дисертант), и в конце концов я сам провел это осенью (16 жовтня – дисертант), и то в каком-то искалеченном виде, без всякого сочувствия со стороны министров и большинства старост (повітових та губернських старост – дисертант), так что фактически ввести это в жизнь не представлялось возможным” [225, с. 51].

З урахуванням вищевказаного важливо відзначити, що сам П.Скоропадський говорить про те, як Рада Міністрів не підтримала його при прийнятті цього важливого закону. Тому цей закон з’явився так пізно – тільки 16 жовтня 1918 р. і в “покаліченому вигляді”. Українській Державі історія надала можливість існувати після цього ще тільки два місяці, тому Українське козацтво так і не було повністю відроджене, як того бажав П.Скоропадський.

8 жовтня 1918 р. Гетьманом була затверджена ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування 100 тис. карбованців на організацію Українського козацтва [318, 19 жовтня].

Слід відзначити, що ці гроші були асигновані ще до прийняття Універсалу про відновлення Українського козацтва від 16 жовтня. Цей історичний факт свідчить про те, що Гетьман проявляв велику турботу про матеріальне забезпечення Українського козацтва, що народжувалося. Воно дійсно було його улюбленою дитиною у справжньому сенсі цього слова.

Кошовими отаманами Гетьманом були призначені (про це було надруковано у пресі від 18 жовтня 1918 р.):

по Київській губернії – полковник Глібовський;

по Полтавській губернії – полковник Нагорський;

по Чернігівській губернії – генеральний хорунжий Нагорський;

по Катеринославській губернії – генеральний хорунжий Мих. Омелянович-Павленко;

по Херсонській губернії – полковник Гоголь-Яновський;

по Харківській губернії – полковник Ів. Омелянович-Павленко;

по Волинській губернії – полковник Борковський;

по Подільській губернії – генеральний хорунжий Сокира-Яхонтов [323, 18 жовтня].

Пошуковець вважає, що призначення кошових отаманів створювало з самого початку струнку систему централізації серед Українського козацтва, яке організаційно на державному рівні починало тільки народжуватися (хоча фактично воно існувало і до 16 жовтня 1918 р. у вигляді, наприклад, Вільного козацтва).

На ім'я Гетьмана з м. Остра Чернігівської губернії у кінці жовтня була одержана телеграма такого змісту: “Остерський відділ всеукраїнської спілки хліборобів з великою радістю вислухав від кошового отамана Нагорського Універсал Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України о відродженні старовинного основного війська Української Держави – козацтва і одногolosно ухвалив заснувати Остерський полк і всіма силами допомагати і збільшувати його ряди чесними і вірними синами Української Держави. Надіслати Його Світлості Ясновельможному Гетьманові по телеграфу велику подяку за відродження козацтва і бажати многа літа вести самостійну і не від кого незалежну Україну по дорозі мирової праці і на страх завистникам та ворогам.

Голова зборів Дворецький” [323, 30 жовтня].

Цей історичний документ свідчить про бажання простих хліборобів Чернігівщини якомога скоріше відродити Українське козацтво для захисту порядку і закону на території всієї Української Держави.

Згідно з наказом Пана Гетьмана всієї України та військ козацьких по Українському козацькому війську за № 2 від 6 листопада 1918 р. до складу Президії Великої Козацької Ради увійшли як генеральна старшина з правом вирішального голосу: Микола Устимович, військовий старшина Полтавець-Остриця, військовий старшина Блаватний, військовий старшина Удовиченко, генеральний хорунжий Лібов, полковник Лукашевич, полковник Сахно-Устимович та Сергій Моркотун.

При Президії Великої Козацької Ради були утворені відділи з керівниками:
– Організаційний відділ – керівник військовий старшина Волковицький;

- Інструкторський відділ – керівник військовий старшина Бугрійів;
- Просвітницький відділ – керівник сотник Лорченко;
- Братство – керівник архімандрит Арсеній;
- Господарський відділ – керівник генеральний хорунжий Глинський;
- Генеральна канцелярія – генеральний писар військовий старшина Полтавець-Остриця [323, 8 листопада].

Всі кошові отамани повинні були негайно надіслати списки полкових і сотенних отаманів з позначкою поручителів за кожного для розгляду Президією Великої Козацької Ради.

Отаман інструкторського відділу військовий старшина Бугрійів, кошові та полкові отамани повинні були підготувати все для того, щоб з одержанням наказу і штатів про інструкторські курси розпочати негайно роботу по підготовці свідомого контингенту для організації козацьких громад.

Цей наказ закінчувався словами Гетьмана: “Нагадую всім кошовим, полковим та сотенним отаманам, що сучасна праця по відбудуванню козацтва на Україні не є організація військових одиниць, а організація певних елементів на місцях для об’єднання їх в козацький стан, який в міру його повного національного і козацького розвитку буде зведено в військові одиниці” [323, 8 листопада].

На нашу думку, цей наказ Гетьмана за № 2 від 6 листопада 1918 р. по Українському козацькому війську цікавий тим, що він показує турботу керівника Української Держави про подальшу організацію козацтва, організацію його керівних структур і відділів. Цей наказ засвідчує, що з прийняттям розпорядження про інструкторські курси козацтво мало перетворитися на дійсно національну військову організацію. На жаль, після 6 листопада Українській Державі залишалось існувати трохи більше місяця.

Формування козацьких громад і військових частин йшло повним ходом і мало масовий характер. Наприклад, в газеті “Нова Рада” від 9 листопада 1918 р. було надруковано допис “Козачі формування”. В ньому повідомлялося: “Зараз козачі формування на Україні вже здійснюються. Наприклад, від Херсонського

кошового отамана полковника Гоголь-Яновського вже одержано повідомлення про формування перших частин, і військове відомство вже клопочеться зараз по справі організації їм постачання харчу і т. ін.” [323, 9 листопада].

В “Державному Вістнику” від 4 грудня 1918 р. була надрукована ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування в розпорядження начальника штабу Пана Гетьмана генерального значкового П.Аккермана 900 тис. крб. на витрати по утриманню Українського козацтва [318, 4 грудня].

Доречно звернути увагу на те, що це були останні гроші від гетьманської Української Держави на потреби відродження Українського козацтва, на його військові частини та команди.

Про невдалу справу Гетьмана П.Скоропадського щодо організації Українського козацтва та іррегулярної Української козацької армії в 1918 р. Д.Дорошенко напише в 1930 р. так: “... бурхливі події, які наступали в половині падолиста (в середині листопада 1918 р., коли була створена Директорія і почався керований нею збройний виступ проти Гетьманату – дисертант), перебили ці так само, як і інші заходи в ділі організації Збройних Сил України” [91, с. 253].

З урахуванням вищевказаного можна зробити висновок, що при будівництві Української Держави для вирішення проблеми формування власної регулярної армії необхідно було обов’язково спертися на середнє і заможне селянство, особливо на т. зв. козаків на Чернігівщині й Полтавщині. З урахуванням цього П.Скоропадському спало на думку відродити колишнє українське козацтво як окрему верству суспільства. Козацька організація мала стати провідником національної ідеї і великою кадровою основою майбутньої іррегулярної Української козацької армії (106 повітів могли дати приблизно штатну чисельність 26-и іррегулярних кінних козацьких дивізій). Гетьманський Універсал про відновлення Українського козацтва від 16 жовтня 1918 р. створював для цього реальні можливості. Однак з організацією козацтва і Української козацької армії гетьманський режим запізнився (після 16 жовтня

він проіснував всього тільки два місяці), тому реально, на жаль, козацтво так і не було відроджено і відновлено.

3.3. Формування державної програми економічного забезпечення потреб Військового відомства та соціального захисту військовослужбовців

Важливо відзначити, що історичні факти свідчать про те, що з самого початку створення Української Держави на рахунок Військового і Морського міністерства постійно виділялися гроші для задоволення потреб особового складу та військових частин Збройних Сил, які будувалися і реформувалися. Таким чином, у той період тільки формувалася державна програма економічного забезпечення потреб Військового відомства.

Ось, наприклад, конкретні дати і зміст Постанов Ради Міністрів про асигнування коштів на потреби Військового і Морського міністерства (виявлено дисертантом у журналі засідань Ради Міністрів Української Держави).

18 травня 1918 р. Постанова Ради Міністрів про асигнування Військовому і Морському міністру на видатки на травень 1918 р. 37.363.000 крб. [30, арк. 5а звор.].

4 липня 1918 р. Постанова про асигнування Військовому і Морському міністру 6 млн крб. на виплату недоотриманих допомог звільненим після демобілізації армії офіцерам, військовим чиновникам та священикам [30, арк. 19].

11 липня 1918 р. Постанова про асигнування Військовому і Морському міністру 5 млн крб. на терміновий ремонт казармених будинків та інвентарю [30, арк. 26 звор.].

27 липня 1918 р. Постанова про асигнування в розпорядження Морського відомства на 1918 р.:

а) 3.833.500 крб. на потреби Одеського, Миколаївського та Маріупольського портів;

б) 10.000.000 крб. на ремонт суден і демобілізацію суден і портів [30, арк. 64 звор.].

28 листопада 1918 р. Постанова про асигнування у військовий фонд 25.000.000 крб. на військові потреби [29, арк. 73].

3 грудня 1918 р. Постанова Ради Міністрів про асигнування Морському міністру 1.500.000 крб. на продовження робіт щодо підйому лінійного корабля “Імператриця Марія” і 150.000 крб. щодо робіт з підйому ескадреного міноносця “Гневний” [29, арк. 81].

Ці історичні факти з журналу засідань Ради Міністрів свідчать про конкретну турботу вищого керівництва Української Держави про Сухопутні війська та Військово-Морський флот. У Збройних Силах проходили складні процеси: йшла демобілізація особового складу після Першої світової війни, створювалися нові військові частини та військові навчальні заклади, проходило реформування організаційно-штатних структур армії та Військово-Морського флоту, продовжувалася демобілізація кораблів та особового складу торговельного флоту. Усе це вимагало великих асигнувань для потреб Військового і Морського міністерства.

А ось перелік Постанов Ради Міністрів про асигнування коштів на потреби Військового і Морського міністерства і дати їх затвердження Гетьманом П.Скоропадським (виявлено дисертантом в офіційному виданні того періоду – газеті “Державний вісник” за 1918 р.). Дата у кінці кожної Постанови вказує, коли цей документ був затверджений Гетьманом П.Скоропадським.

Постанова Ради Міністрів про асигнування 3.000.000 крб. Головному Військовому квартирному управлінню на заготівлю дров для військ, розташованих у м. Києві, на Волині та на Поділлі. – 14 червня 1918 р. [318, 20 червня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Головної Військової санітарної управи 100.000 крб. на заходи проти перенесення холерної пошесті до армії. – 29 липня 1918 р. [318, 4 серпня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування Головному Військовому інженерному управлінню авансу в 20 млн крб. на розташування та витрати на квартирне постачання 8-ми корпусів, що формуються в Україні. – 17 серпня 1918 р. [318, 20 серпня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Головного Військового інтенданта 1.435.087 крб. на купівлю взуття для Української армії. – 23 серпня 1918 р. [318, 3 вересня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Військового і Морського міністра з коштів Державної скарбниці 9 млн крб. на потреби демобілізації особового складу. – 26 серпня 1918 р. [318, 3 вересня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Військового і Морського міністра 42.276.266 крб. на звичайні витрати на серпень. – 26 серпня 1918 р. [318, 3 вересня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Військового і Морського міністра 5 млн крб. для формування нових військових частин. – 4 жовтня 1918 р. [318, 11 жовтня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Військового і Морського міністра 5 млн крб. на обладнання електричного освітлення в касарнях, призначених для розташування 8-ми корпусів, що формуються в Україні. – 4 жовтня 1918 р. [318, 11 жовтня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування Військовому і Морському міністру 8 млн крб. для формування зразково-інструкторських частин Української армії. – 20 жовтня 1918 р. [318, 24 жовтня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Військового і Морського міністра 51.457.000 крб. на ремонт і облаштування будинків для тих військ, що формуються. – 8 листопада 1918 р. [318, 29 листопада].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Морського відомства 23.944.780 крб. на видатки по відомству на вересень 1918 р. – 6 листопада 1918 р. [318, 24 листопада].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Морського відомства 120.000 крб. на утримання відділу на 100 ліжок в 1918 р. для громадян Української Держави при Севастопольському морському шпиталі. – 23 листопада 1918 р. [318, 4 грудня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування 12 млн крб на купівлю палива і шмарових матеріалів для потреб Морського відомства у 1918 р. – 23 листопада 1918 р. [318, 4 грудня].

Постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження Військового і Морського міністра 16 млн крб. на зміцнення складу ударних сотень при полках Української армії. – 14 листопада 1918 р. [318, 28 листопада].

Постанова Ради Міністрів про асигнування 50.914.568 крб. на надзвичайні і ліквідаційні витрати по Військовому відомству в жовтні, листопаді та грудні 1918 р. – 8 листопада 1918 р. [318, 29 листопада].

Постанова Ради Міністрів про асигнування 147.653.664 крб. на звичайні витрати по Військовому відомству в жовтні, листопаді та грудні 1918 р. – 8 листопада 1918 р. [318, 29 листопада].

Ухвалений Радою Міністрів Закон про порядок придбання коней на потреби Української армії та про асигнування в розпорядження Військового міністра 30.150.000 крб. на купівлю 24.000 коней. – 14 листопада 1918 р. [318, 29 листопада].

Таким чином, ці історичні факти, що були знайдені дисертантом в архівних матеріалах та в офіційному виданні того періоду – “Державному віснику”, свідчать про велику турботу Ради Міністрів щодо асигнування коштів на потреби Військового і Морського міністерства. Вищий виконавчий орган того періоду виявляв постійну увагу до проблем створення і реформування Сухопутних військ та Військово-Морського флоту Української Держави. У кінці кожної Постанови Ради Міністрів є дата, яка вказує, коли ця Постанова

була затверджена Гетьманом П.Скоропадським. Це є свідченням того, що кожна Постанова Ради Міністрів про асигнування коштів для потреб Військового та Морського відомств особисто розглядалася і аналізувалася вищим керівником Української Держави та Верховним Головнокомандуючим її армії та флоту. П.Скоропадський тримав під особистим контролем проблеми створення і реформування Сухопутних військ та Військово-Морського флоту молодій країні. Це було проявом його державної мудрості при формуванні програми економічного забезпечення потреб Військового відомства при професійним підході до проблем будівництва регулярних Збройних Сил Української Держави.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що у процесі державного будівництва Гетьман П.Скоропадський, Рада Міністрів під головуванням Ф.Лизогуба та Військовий і Морський міністр генеральний бунчужний О.Рогоза постійно звертали увагу на потреби військовослужбовців (кажучи сучасною мовою, звертали увагу на їх соціальний захист).

Вже у другій половині травня 1918 р. у Києві при Військовому і Морському міністерстві була створена авторитетна комісія для розгляду потреб військових, які постраждали у період Першої світової війни і у час першого військового конфлікту між Радянською Росією та Україною у грудні 1917 – лютому 1918 р. Також ця комісія займалася пошуком засобів допомоги пораненим, хворим та знедоленим військовослужбовцям Української Держави. До складу комісії ввійшли представники від управлінь та відомств Військового і Морського міністерства та від військових частин столиці. Головою комісії було призначено першого заступника міністра генерального хорунжого О.Лігнау. Комісія працювала у будинку Військового і Морського міністерства (у той період за адресою - вулиця Банкова, 2).

Цій комісії необхідно було відпрацювати такі документи:

- Статут комітету поранених;
- Статут про опіку калік, слабосильних;

- Положення про надання допомоги хронічно хворим військово-службовцям;
- Положення про допомогу в працевлаштуванні військовим, які демобілізовані з лав армії;
- Положення про відновлення військовим послужних списків замість втрачених;
- Положення про відновлення військових атестатів по грошовому, майновому та продовольчому забезпеченню замість втрачених.

Члени комісії отримували гроші за розрахунком: старшини –15 крб., козаки – 5 крб. на добу. Комісія розпочала роботу 1 червня 1918 р. [26, арк. 37–37 звор.].

З урахуванням вищевказаного слід відзначити, що створення цієї комісії під головуванням першого заступника Військового і Морського міністра генерального хорунжого О.Лігнау свідчить про професійний підхід керівників Української Держави до вирішення проблеми соціального захисту її громадян, які при виконанні військового обов'язку щодо захисту державних інтересів втратили здоров'я, отримали поранення та інвалідність або лишилися без засобів існування. Необхідно відзначити, що робота цієї комісії стосувалася відновлення законних прав не тільки демобілізованих військовослужбовців, але й тих осіб, які проходили військову службу. Це дуже цінно з точки зору вивчення досвіду історичного минулого України з метою використання усього позитивного в сучасних умовах скорочення та реформування Збройних Сил.

Як приклад необхідно навести кілька фактів турботи про соціальний захист військовослужбовців з боку керівних структур держави того часу.

Гетьманом 14 червня 1918 р. була затверджена ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування одночасно 7.500 крб. і щомісячно 20.770 крб. на харчовий пункт на 2 тис. осіб при Київському розподільчому пункті. Цей харчовий пункт створювався для демобілізованих військовослужбовців, які прибували до Києва і за відсутністю потягів не мали можливості негайно виїхати з міста [318, 20 червня].

29 червня 1918 р. Гетьманом були затверджені видатки у сумі 191.227 крб. щорічно на утримання Слов'янської лікарні для старшин та козаків Української армії [318, 11 липня]. На засіданні Ради Міністрів під головуванням М.Чубинського 11 липня 1918 р. було прийнято рішення про субсидію у негайному порядку 15 тис. крб. Слов'янській грязелікарні для повернення боргів за лікування інвалідів війни [30, арк. 26].

4 липня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів під головуванням Ф.Лизогуба Військовий і Морський міністр О.Рогоза зробив пропозицію про додаткове асигнування 6 млн крб. для задоволення недоотриманими допомогоюми старшин, військових чиновників та священників, які були звільнені з армії після наказу про демобілізацію. Рада Міністрів цю грошову суму ухвалила для отримання; вона також вирішила, щоб О.Рогоза підрахував остаточну кількість грошей для повного задоволення цих категорій осіб і доповів про це на черговому засіданні [30, арк. 19].

29 червня 1918 р. Гетьманом П.Скоропадським була затверджена ухвалена Радою Міністрів Постанова про доповнення та зміну законів про видачу пайків родинам солдатів. Згідно з цією постановою правом на одержання харчових пайків користувалися:

а) незаможні жінки та діти полонених солдатів до повернення останніх з полону;

б) вдови та сироти вбитих і без вісті пропалих солдатів до призначення їм пенсії [318, 11 липня].

24 липня 1918 р. Гетьманом була затверджена Постанова Ради Міністрів про збільшення добової платні для утримання хворих козаків у військових санітарних установах. Згідно з цією постановою було вирішено:

1. Встановити для утримання хворих козаків у військових санітарних установах з 1 червня 1918 р. добову платню: у м. Києві – 3 крб. 25 коп., у м. Одесі та Житомирі – 2 крб. 05 коп., у м. Єлисаветграді – 2 крб. 05 коп. та у м. Жмеринці – 2 крб. 15 коп. з доданням 25% на господарські потреби.

2. Надати Військовому і Морському міністрові право тимчасово на підставі повних відомостей з кожного шпиталю та відомостей про сучасні ціни на харчові продукти від місцевого самоврядування збільшувати існуючу добову платню для утримання хворих козаків у військових санітарних установах: Чернігова та Харкова – в розмірі не більше 3 крб. 25 коп., Вінниці, Кременчука, Полтави, Катеринослава, Чугуєва, Слов'янська, Шостки та Дарниці – не більше 3 крб., в інших місцях України – не більше 2 крб. 75 коп.; для військово-санітарних потягів не більше 2 крб. 50 коп. [318, 1 серпня].

23 листопада 1918 р. Гетьманом була затверджена Постанова про асигнування в розпорядження Морського міністерства 120 тис. крб. на утримання медичного відділу на 100 ліжок для громадян Української Держави при Севастопольському морському шпиталі [318, 4 грудня].

25 жовтня 1918 р. Гетьманом були затверджені Постанови Ради Міністрів про додаткове асигнування 116.363 крб. Українському товариству допомоги жертвам війни; про асигнування Крайовому комітетові на постачання протезів для скалічених колишніх військовослужбовців 100 тис. крб. [318, 2 листопада].

Ще цікавий історичний факт про турботу держави про статус старшини того часу: у Києві старшини користувалися правом пільгового проїзду на трамваї (при пред'явленні контролеру посвідчення особи старшини) [318, 31 серпня].

Це конкретні історичні факти з архівних документів того часу, які свідчать про соціальний захист військовослужбовців з боку державних керівних структур у далекому 1918 році.

У доповіді 2-го генерал-квартирмейстера Головного управління Генерального штабу генерального хорунжого А.Прохоровича Військовому і Морському міністру 15 вересня 1918 р. “Про організацію Збройних Сил України” було вказано на те, що в сучасних умовах, з урахуванням падіння в Україні курсу грошової одиниці, праця полковника сплачується не більше, ніж до Першої світової війни сплачувалася праця молодшого старшини (обер-старшини) [16, арк. 2]. З урахуванням цього при проведенні у Києві 6–14 жовтня 1918 р. наради командирів армійських корпусів та кінних дивізій з

запрошенням керівного складу Військового і Морського міністерства та Генерального штабу було розглянуто питання щодо поліпшення матеріального стану старшин Збройних Сил Української Держави. Перший заступник Військового і Морського міністра генеральний хорунжий О.Лігнау у доповіді на цій нараді 6 жовтня відзначив, що бюджетна комісія міністерства звернулася до міністра з цими пропозиціями.

Як свідчить архівна справа, в остаточному варіанті проект цього документа щодо поліпшення матеріального стану старшинського складу Збройних Сил України з бюджетної комісії Військового і Морського міністерства поступив після 9 жовтня 1918 р. в Раду Міністрів у такому вигляді:

- безкоштовний харчовий пайок старшинському складу;
- трьом членам родини старшин харчовий пайок видавати з урахуванням інтендантських розцінок на харчові продукти;
- отримання старшиною згідно з інтендантськими розцінками матеріалу на пошиття мундира (з розрахунку один раз на рік) і на пошиття шинелі (з розрахунку один раз на два роки); пошиття мундира та шинелі проводити у державних майстернях;
- річний посадовий оклад визначався для різних категорій старшинського складу у таких розмірах:
 - посада нижче командира роти – 5.400 крб.;
 - командир роти – 7.600 крб.;
 - командир окремої роти (батареї) – 8.400 крб.;
 - командир батальйону – 8.400 крб.;
 - молодший помічник командира полку – 9.000 крб.;
 - старший помічник командира полку – 9.600 крб.;
 - командир полку – 11.400 крб.;
 - командир бригади – 12.000 крб.;
 - командир дивізії – 13.200 крб.;
 - командир корпусу – 15.600 крб.;

– одруженим старшинам, які мають дітей, від командира батальйону і нижче, додавати до грошового окладу 600 крб. на рік [17, арк. 8].

На цьому проекті була висловлена особлива думка генерального хорунжого О.Лігнау:

- а) одруженим старшинам з дітьми додати не 600 крб., а 900 крб. на рік;
- б) для опалювання квартир дрова старшинам відпускати натурою [17, арк. 8].

Аналіз цього архівного документу показує, що проект Положення про поліпшення матеріального стану старшинського складу Збройних Сил України значно підвищував ступінь соціального захисту людини у погонах. Наприклад, командир батальйону повинен був отримувати на місяць 700 крб. (а коли він мав дітей – то 750 крб.). Отримання старшиною безкоштовного харчового пайка, а трьома членами його родини – пайків згідно з інтендантськими розцінками надавало можливість не витратити з сімейного бюджету великої кількості грошей на купівлю продуктів харчування. Гарантоване отримання службової квартири згідно з державними розцінками і отримання дров натурою ліквідувало взагалі квартирну проблему як таку для старшини та його родини. Отримання матеріалу за інтендантськими розцінками для пошиття мундиру та шинелі також створювало стабільність для сімейного бюджету старшини. У всьому цьому виявлялася велика турбота держави про її професійних захисників. Цікаво й те, що це відбувалося у далекому 1918 році, хоча сутність цієї проблеми зберігає свою актуальність і у наш час.

Важливо відзначити, що на нараді командирів армійських корпусів та кінних дивізій були також висловлені пропозиції щодо поліпшення матеріального стану військовослужбовців надстрокової служби (так звана унтер-офіцерська проблема):

- збільшити грошове утримання з урахуванням зростання дорожнечі життя;
- надати родині унтер-старшини безкоштовний пайок (згідно з інтендантськими розцінками пайок коштував у той період приблизно 150 крб.);

– підняти віковий ценз служби унтер-старшини, а для нестройових військовослужбовців надстрокової служби скасувати його взагалі;

– забезпечити унтер-старшинський склад службовими квартирами з їх оплатою за державним розцінками, опалювання для цих квартир виділяти безкоштовно за рахунок державного бюджету.

Усі ці пропозиції наради командирів корпусів та дивізій були викладені після 14 жовтня 1918 р. у доповіді на ім'я Голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба [17, арк. 9, 33 звор.]. Після їх обговорення, ухвалення та прийняття на засіданні Ради Міністрів ці пропозиції мали отримати юридичну силу.

На нашу думку, поліпшення матеріально-побутового стану військовослужбовців надстрокової служби армії Української Держави забезпечувало старшинський склад надійними помічниками в особі молодших командирів (усі військовослужбовці надстрокової служби розподілялися на чотири категорії – бунчужних, чотових, ройових та гурткових). Соціальний захист цієї численної категорії військовослужбовців з боку держави значно підвищував професійну підготовку особового складу і, в кінцевому рахунку, значно підвищував боєздатність Збройних Сил молодшої Української Держави.

Історичні факти свідчать про те, що Рада Міністрів дуже оперативно розглянула пропозиції наради командирів корпусів, бо в газеті “Нова Рада” від 27 жовтня з’явилася замітка “Закон про зверхстрокових” (текст дається мовою оригіналу): “Позавчора його Ясновельможність пан Гетьман затвердив закон про зверхстрокову службу у військові: зверхстрокові будуть заступати посади фельдфебелів, взводних та ройових командирів. Їм дається скарбова квартира, опал, освітлювання, одіж, право безплатного навчання дітей, за вислугу ж літ даються прибавки, одноразова допомога та пенсії, причому руська служба в стані зверхстрокового залічується на українській службі. Сем’ї зверхстрокових мають право на одіж і одержування майна по інтендантській ціні” [323, 27 жовтня].

У розмові з представниками преси 15 жовтня 1918 р. начальник Генерального штабу військовий старшина О.Сливинський з приводу наради корпусних командирів по обговоренню проблем поліпшення матеріально-

побутового стану старшинського та унтер-старшинського складу Збройних Сил Української Держави заявив: “Цілком природно, що старші військові начальники на першу чергу висунули офіцерську та підофіцерську справи, бо від їх вирішення залежить успіх формування армії” [323, 20 жовтня].

Слід відзначити, що ця думка начальника Генерального штабу армії Української Держави ще раз підтверджує важливість вирішення проблеми поліпшення матеріально-побутового стану (тобто соціального захисту) старшин та військовослужбовців надстрокової служби у далекому 1918 році. Доречно звернути увагу на те, що ця проблема не втрачає своєї актуальності і в сучасних умовах скорочення та реформування Збройних Сил України. А це пов’язано з тим, що армія є обов’язковим атрибутом будь-якої держави. Тому воєнно-політична програма щодо турботи про осіб у погонах, поліпшення їх матеріально-побутового стану, підвищення ступеня їх соціального захисту (що в кінцевому рахунку сприяє підвищенню престижу військової служби у суспільстві) є обов’язковим і необхідним для вищих органів державного керівництва. Загалом це сприяє формуванню високопрофесійно підготовленої і боєздатної армії, яка ідейно віддана своєму народові і готова виконати будь-яке завдання по захисту територіальних і державних інтересів як у самій країні, так і за її межами.

3.4. Підсумки діяльності П.Скоропадського по створенню Збройних Сил Української Держави

Як вказувалося раніше, з 6 по 14 жовтня 1918 р. у Києві у Головному управлінні Генерального штабу проходила нарада командирів армійських корпусів та кінних дивізій з залученням керівництва Військового і Морського міністерства та Генерального штабу.

Аналіз архівних документів та історичних джерел свідчить про те, що у той період командирами восьми армійських корпусів були такі генерали (див. таблицю № 5) [318, 22 травня]; [10, арк. 97]:

Номер та назва корпусу	Військовий чин, прізвище командира корпусу
I Волинський	генеральний хорунжий С.Дядюша
II Подільський	генеральний хорунжий П.Єрошевич
III Одеський	генеральний значковий О.Березовський
IV Київський	генеральний хорунжий М.Волховський
V Чернігівський	генеральний хорунжий О.Дорошкевич
VI Полтавський	генеральний бунчужний В.Слюсаренко
VII Харківський	генеральний значковий П.Вовкобой
VIII Катеринославський	генеральний хорунжий Г.Васильченко

Таблиця 5. Список командирів армійських корпусів Сухопутних військ Збройних Сил гетьманської Української Держави (жовтень 1918 р.)

Командирами кавалерійських з'єднань були у той період такі особи (відомості про яких вдалося знайти дисертанту) [10, арк. 30]; [117, с. 48, 119, 177, 183, 263]. – (Див. таблицю № 6):

Номер та назва з'єднання	Військовий чин, прізвище командира
1	2
1-а Чернігівська кінна дивізія	генеральний хорунжий В.Біскупський
1-а кінна бригада	полковник Ф.Поплавський
2-а кінна бригада	полковник М.Каратієв
2-а Волинська кінна дивізія	полковник В.Чеславський
1-а кінна бригада	полковник А.Опанович
2-а кінна бригада	відомостей немає
3-я Подільська кінна дивізія	генеральний хорунжий С.Кулжинський
1-а кінна бригада	генеральний хорунжий В.Кісліцин
2-а кінна бригада	полковник О.Емануель

1	2
4-а Харківська кінна дивізія	генеральний хорунжий І.Бартович
1-а кінна бригада	відомостей немає
2-а кінна бригада	генеральний хорунжий Ю.Єлчанінов
Окрема Катеринославська кінна бригада	генеральний хорунжий О.Ліницький

Таблиця 6. Список командирів кінних дивізій та кінних бригад Сухопутних військ Збройних Сил гетьманської Української Держави (жовтень 1918 р.).

Доречно звернути увагу на те, як на нараді командирів армійських корпусів та кінних дивізій було відзначено, що у всіх восьми армійських корпусах до прийому новобранців були готові, за винятком V Чернігівського корпусу, в якому з-за недостатньої кількості казармених приміщень можна було розмістити лише половину осіннього призову. У VIII Катеринославському корпусі для осіннього призову необхідно було змінити дислокацію військових частин (винятково з-за недостатньої кількості казармених приміщень), а у весняний призов 1919 р. можна було прийняти новобранців за умов звільнення казармених приміщень австрійськими військами.

У всіх кавалерійських полках чотирьох кавалерійських дивізій відчувалася нестача стаєнь. Цей недолік планувалося усунути будівництвом накриттів для коней [17, арк. 1].

Як відомо з архівних та історичних джерел, офіцерських кадрів в піхотних підрозділах корпусів в середині жовтня 1918 р. нараховувалося від 50 до 80 відсотків штатної чисельності офіцерського складу (в окремих батальйонах і полках корпусів було до 100% штатної чисельності офіцерського складу). В артилерійських батареях бригад польової артилерії була нестача молодших офіцерів. В кавалерійських полках офіцерів нараховувалося від 45 до 65 відсотків штатної чисельності, а у полках кінної артилерії – від 25 до 28 відсотків штатної чисельності [17, арк. 1]. Всього у середині жовтня 1918 р. не

вистачало приблизно 800 офіцерів для повного укомплектування штатної структури всіх військових частин армії Української Держави [17, арк. 34 звор.].

Важливо підкреслити, що проблема укомплектування військово-службовцями надстрокової служби (тобто унтер-офіцерами) була вирішена у середині жовтня 1918 р. значно гірше, ніж проблема укомплектування офіцерськими кадрами. Це було пов'язано з недостатньою матеріальною забезпеченістю унтер-офіцерів і кращими умовами служби в інших міністерствах та відомствах Української Держави (мається на увазі, що вони переходили на цивільну службу до інших міністерств). В піхотних полках інструкторського складу військовослужбовців надстрокової служби було від 18 до 25 відсотків їх штатної чисельності. Наприклад, у V Чернігівському корпусі інструкторів з числа військовослужбовців надстрокової служби було лише 8–10% від штатної чисельності, а в полках 12-ої піхотної дивізії VI Полтавського корпусу їх було тільки приблизно 4%. З урахуванням цього у V Чернігівському корпусі було вирішено усе навантаження від навчання осіннього призову 1918 р. перекласти головним чином на офіцерський склад і так вирішити проблему нестачі інструкторського складу з числа військовослужбовців надстрокової служби. Для вирішення цієї ж проблеми у VIII Катеринославському корпусі була створена корпусна унтер-офіцерська школа. З цієї школи наприкінці жовтня 1918 р. очікувався перший випуск інструкторів з числа військовослужбовців надстрокової служби.

Слід відзначити, що оскільки призову ще не було, то на посадах козаків строкової служби працювали вільнонаймані козаки (тобто службовці). Їх нараховувалося у підрозділах полків від 5 до 10 відсотків штатної чисельності. Така маленька чисельність пояснювалася головним чином недостатнім розміром грошового забезпечення вільнонайманих козаків – 90 крб. на місяць [17, арк. 1 звор.].

Нестача вільнонайманих козаків позначалася на підготовці до майбутнього призову особового складу строкової служби: не вистачало робочих рук для

прийому та перевезення військового майна, не вистачало людей для несення вартової служби по охороні складських приміщень і т. ін.

Проблема заготівлі продовольства у всіх корпусах була дуже гострою, особливо це стосувалося заготівлі фуражу.

З урахуванням вищевказаного слід підкреслити, що винятком був V Чернігівський корпус, в якому завдяки спритності інтендантської служби за допомогою узгодження з Міністерством продовольства та місцевими поміщиками вдалося провести заготівлю продуктів на місці і уникнути їх перевезення здалеку. Хліб обійшовся по 28 коп. за фунт, а сало – приблизно 6 крб. за фунт. Також не було великих проблем з продовольством у VIII Катеринославському корпусі, бо в його полках перейшли до прикухонного господарства – закупівлі свиней тощо.

Проблема заготівлі палива також краще була розв'язана у V Чернігівському корпусі – було заготовлено 32 тис. кубометрів дров, і ще було необхідно заготовити 24 тис. кубометрів.

Доречно звернути увагу на те, що відпуск грошей на заготівлю не відповідав дійсній потребі: наприклад, для 3-ої кінної дивізії на заготівлю фуражу замість необхідних 200 тис. крб. було відпущено лише 5 тис. крб. Перераховані гроші дуже довго йшли з Києва до командирів корпусів, наприклад, гроші до Катеринослава йшли три тижні [17, арк. 2].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що мінімальна добова харчова норма на козака мала складати не менш 2,5 фунтів (близько 1 кг) хліба, 40 золотників (168 г) крупи та 10 золотників (42 г) цукру. Щоб не було падежу коней у кавалерійських частинах, мінімальна добова норма зернового фуражу мала складати не менш 12 фунтів (приблизно 4,8 кг). З урахуванням цього для армії необхідно було постачити приблизно 3 млн пудів хліба, що складало приблизно 1–1,5% всієї заготівлі хліба у державі [17, арк. 10].

Призов молодого поповнення мав початися наприкінці листопада 1918 р. Він планувався за територіальним принципом: молоді козаки призивалися з

території, на якій дислокувався корпус, і розподілятися по його сотнях, батальйонах та полках.

Як відомо з історичних джерел, з-за нестачі обмундирування, військового майна та предметів військового спорядження нарада командирів армійських корпусів внесла пропозицію прирівняти їх продаж до спекуляції та притягати за це до карної відповідальності [17, арк. 12]. Наприклад, у Пирятині з військових складів єврею-комерсанту Фінкельштейну за дуже низькими цінами було продано 82 тис. пар чобіт [17, арк. 19].

Для озброєння кавалерійських частин не вистачало карабінів, драгунських гвинтівок, шашок, пік та револьверів. Для артилерійських частин не вистачало гірських гармат, гаубиць та 42-лінійних гармат.

Необхідно відзначити, що перелічена зброя була на складах, які охоронялися німецькими та австрійськими військовими підрозділами. З-за нерозв'язаного питання про розділ цього озброєння, військового спорядження та майна командири військових частин та з'єднань не могли отримати все необхідне для повного укомплектування. Тому перед Радою Міністрів Гетьманату вставала проблема – якомога скоріше відрегулювати з німецьким та австрійським командуванням порядок розподілу озброєння, військового спорядження та майна [17, арк. 14].

Як відомо з архівних джерел, для лікування хворих та поранених армія була забезпечена 10.600 ліжко-місцями у шпиталях, що містилися на території восьми корпусних районів дислокування [17, арк. 16]. Всього на території України у підпорядкуванні Військового відомства було 14 постійних шпиталів, 26 тимчасових шпиталів, 11 дезінфекційних загонів, 3 постійних (Київ, Харків та Одеса) та 4 тимчасових аптечних магазина (склади), 35 санітарних потягів (у мирний час ці потяги обслуговували військовослужбовців, які поверталися з полону, та біженців) [17, арк. 4].

Доречно звернути увагу на те, що оскільки армії в повному розумінні цього слова ще не було, начальник Генерального штабу військовий старшина О.Сливинський повідомив 13 жовтня на нараді командирів корпусів про

посилення кадрів військовослужбовців, яке передбачалося в укомплектуванні т. зв. зразково-інструкторських частин в корпусах та кавалерійських дивізіях:

- а) по одній сотні в кавалерійських та піхотних полках;
- б) по дві артилерійські батареї в артилерійських бригадах;
- в) кулеметних команд в батальйонах полків;
- г) панцерних дивізіонів в корпусах

шляхом обов'язкового призову військовозобов'язаних (офіцерів, унтер-офіцерів та колишніх юнкерів) [17, арк. 31–32 звор.].

Як вказують архівні документи, для розробки проекту Закону про призов цієї категорії військовослужбовців у склад підготовчої комісії 13 жовтня від наради командирів корпусів були обрані командир VIII Катеринославського корпусу генеральний хорунжий Г.Васильченко, командир 1-ої кінної дивізії генеральний хорунжий В.Біскупський, командир II Подільського корпусу генеральний хорунжий П.Єрошевич [17, арк. 32 звор.].

Історичні факти свідчать про те, що ця комісія добросовісно попрацювала над проектом Закону і вже 20 жовтня 1918 р. Гетьман П.Скоропадський затвердив “Закон про учот і заклик пробуваючих в межах Української держави офіцерів й поверхстрокових унтер-офіцерів бувшої Російської армії та бувших юнкерів військових училищ” (про це йшла мова раніше).

З урахуванням вищевказаного слід відзначити, що з метою підтримання державної безпеки і громадського спокою у складі Української армії створювалися окремі зразково-інструкторські частини й формувався Окремий корпус (особливості його формування були розглянуті у дисертації раніше). Для укомплектування окремих зразково-інструкторських частин призивалися усі офіцери і унтер-офіцери надстрокової служби віком до 35 років включно та колишні юнкери військових шкіл [318, 22 жовтня].

Слід також відзначити, що з метою матеріальної підтримки цих зразково-інструкторських частин Гетьманом 14 листопада 1918 р. була затверджена ухвалена Радою Міністрів Постанова про асигнування для потреб Військового міністра з коштів Державної Скарбниці на зміцнення складу ударних сотень

при полках Української армії 16 млн крб., рахуючи по 2 млн крб. на кожний корпус [318, 28 листопада].

На нашу думку, у той історичний період, коли ще не була створена регулярна боєздатна армія, необхідно було боротися з внутрішніми (повстанські загони) та зовнішніми (військові підрозділи та загони більшовицької Радянської Росії) ворогами Української Держави. Для цього було вирішено створити укомплектовані на 100% офіцерами, унтер-офіцерами та колишніми юнкерами піхотні, кавалерійські, артилерійські, кулеметні та автопанцерні підрозділи в корпусах та кавалерійських дивізіях (за типом військових частин та підрозділів Добровольчої армії генерала А.Денікіна). Усі ці підрозділи тимчасово (до проведення першого призову у листопаді 1918 р. і до закінчення його навчання у січні 1919 р.) могли бути повноцінними бойовими одиницями, а коли їх звести в батальйони, дивізіони та полки – повноцінними бойовими частинами для боротьби з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Ці військові підрозділи були прототипом підрозділів сучасних закордонних професійних армій. І це було дуже важливо в той історичний період, бо армії (у повному розумінні цього слова) ще не було. А розраховувати на військову допомогу німців та австрійців вже було не слід, бо у середині жовтня 1918 р. Німеччина та Австро-Угорщина війну вже програли і в найближчий час повинні були укласти перемир'я з країнами Антанти. Все це відмінно розуміли професіонали з Військового і Морського міністерства, Генерального штабу та Ради Міністрів. Це прекрасно розумів і Гетьман України П.Скоропадський.

Необхідно відзначити, що до середини жовтня 1918 р. існувало два проекти підтримки державної безпеки і громадського спокою в Україні – проект Військового і Морського міністерства та проект Міністерства внутрішніх справ (далі - МВС). На думку Військового і Морського міністерства, армія повинна були придушувати великі повстання в країні (тобто виконувати внутрішню функцію) і вести боротьбу з зовнішнім противником (тобто виконувати зовнішню функцію). МВС (на думку Військового відомства) силами Державної

Варти (тобто поліції) підтримує порядок в країні і придушує невеличкі повстання.

Згідно вимог керівних документів МВС того періоду, повітові охоронні сотні та кінні команди необхідно було негайно розформувати (бо вони були подвійного підпорядкування – Військовому відомству та МВС), а у доповнення до Державної Варти створити:

а) добровольчі загони хліборобів у сільській місцевості (для їх формування залучити колишніх офіцерів та унтер-офіцерів);

б) добровольчі дружини у містах (для їх формування також залучити колишніх військовослужбовців).

Ці військові формування мали бути підпорядковані тільки МВС, тобто створювалася “цивільна армія”. На нараді командирів корпусів усі керівники Військового і Морського міністерства дійшли єдиного висновку, що ця “цивільна армія”, підпорядкована тільки МВС, являє собою велику небезпеку для держави [17, арк. 34–35].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що в останній день наради командирів корпусів 14 жовтня 1-й генерал-квартирмейстер Головного управління Генерального штабу генеральний хорунжий Л.Дроздовський на противагу проекту МВС оголосив пам’ятну записку наради про формування Окремого Корпусу та мобілізацію офіцерського та унтер-офіцерського складу і юнкерів.

Як стало відомо з історичних джерел, щоб показати неспроможність проекту МВС та перевагу проекту Військового відомства, в Раду Міністрів для професійного обґрунтування цього від наради командирів корпусів 14 жовтня були відряджені командир VI Полтавського корпусу генеральний бунчужний В.Слюсаренко та командир 1-ої кінної дивізії генеральний хорунжий В.Біскупський [17, арк. 35].

Для подальшої кваліфікованої розробки пам’ятної записки про формування Окремого корпусу та мобілізацію для цього військовослужбовців від наради командирів корпусів 14 жовтня була обрана комісія у складі командира IV

Київського корпусу генерального хорунжого М.Волховського, генерального значкового Борковського та командира 2-ої Волинської кінної дивізії полковника В.Чеславського [17, арк. 35].

Важливо відзначити, що ці дві групи професіоналів добросовісно попрацювали і змогли переконати Раду Міністрів та Гетьмана Української Держави у недоцільності та небезпеці проекту МВС, бо вже 20 жовтня 1918 р. вийшов “Закон про учот і заклик пробуваючих в межах Української держави офіцерів й поверхстрокових унтер-офіцерів бувшої Російської армії та бувших юнкерів військових училищ” [318, 22 жовтня] (про цей закон йшла мова раніше), згідно з одним із положень якого формувався Окремий корпус.

Таким чином, з урахуванням вищевказаного слід відзначити, що основним завданням Окремого корпусу була боротьба з зовнішнім ворогом (про це було вказано в Постанові Ради Міністрів про Окремий корпус від 20 жовтня 1918 р. – див. вище), бо Державна Варта з цим не могла впоратися, а регулярної армії ще не було. Взагалі, на нашу думку, Окремий корпус – це прототип військових частин сучасних професійних армій, оскільки офіцери, унтер-офіцерів та юнкери того періоду були справжніми професіоналами в сучасному розумінні цього військового терміну.

Як вказує історик Д.Дорошенко, призов до регулярних військових частин мав пройти у дві черги – у листопаді 1918 р. та у березні 1919 р. У перший раз мало бути призвано 85.000 новобранців. З цього числа рекрутів 35.585 чоловік повинні були укомплектувати чотири кавалерійські дивізії та одну окрему кінну бригаду з їхньою артилерією, кінний полк Генерального штабу, запасні кавалерійські полки, радіотелеграфні команди та автопанцерні дивізії армійських корпусів і 6.000 чоловік – укомплектувати прикордонну охорону. З осіннього призову для піхоти було призначено 49.415 рекрутів. Розподіл новобранців мав бути проведений таким чином, щоб у кожному полку учбові команди, кулеметні команди, команди зв'язку та розвідки були сформовані у повному комплекті мирного часу. Нестройові сотні дістали б 50% свого штату і на кожен стрійову сотню залишилося б 48 рекрутів [91, с. 244].

Аналіз історичної і мемуарної літератури свідчить про те, що у березні 1919 р. планувалося призвати 79.000 рекрутів. З них мали бути укомплектовані дивізійна артилерія і прикордонна охорона за повним штатом мирного часу. З цієї загальної чисельності технічні частини отримали б для свого укомплектування 2.023 чоловік, морська піхота – 2.000 чоловік і корпусна артилерія – повний комплект мирного часу. Для піхоти залишалося 48.000 чоловік, так що у березні 1919 р. піхотні сотні мали б у своєму складі по 128 козаків. З цих 128 військовослужбовців після одномісячної підготовки були б повністю доукомплектовані нестройові сотні і взагалі всі посади нестройових козаків – писарів, ординарців, музикантів, ремісників тощо. З урахуванням цього на 1 квітня 1919 р. стройова сотня піхоти у своєму складі повинна була мати 110 козаків. Решта штатного комплекту нестройового особового складу строкової служби мала бути призвана пізніше [91, с. 245].

Пошуковець вважає, що з урахуванням штатної структури у восьми армійських корпусах разом було:

- 48 піших полків;
- 8 кавалерійських полків;
- 48 артилерійських полків польової артилерії;
- 16 артилерійських полків важких гармат;
- 8 артилерійських полків гірських гармат;
- 8 автопанцерних дивізіонів;
- 8 авіаційних дивізіонів;
- 8 саперних куренів (батальйонів);
- 8 потягів-майстерень.

В чотирьох кінних дивізіях та одній кінній бригаді було 18 кінних полків та 4 кінно-артилерійські полки (ці цифри підраховані дисертантом на основі штатної структури армійського корпусу та кінної дивізії Збройних Сил Гетьманату).

Час дійсної служби було визначено такий: у піхоті – два роки, в артилерії, кінноті, технічних частинах – три роки, у флоті – чотири роки [92, с. 64.].

В “Енциклопедії українознавства” відмічено, що (крім вищевказаних у дисертації військових частин) у період Гетьманату існували Запорізький кіш у Могилеві та Чорноморський кіш у Бердичеві (по 400 козаків). Також у червні 1918 р. на Волині було закінчено формування 1-ої Козацько-стрілецької (сірожупанної) дивізії під керівництвом військового старшини Перлика (пізніше – генерала Сокири-Яхонтова). Після передислокування на Чернігівщину й Стародубщину в жовтні 1918 р. вона була зкорочена до штату кадрированої дивізії (по 30-40 старшин і 100 козаків у кожному полку). У серпні було відновлено Окремий загін січових стрільців у Білій Церкві (800 осіб).

В окремих повітах стояли так звані повітові охоронні комендантські сотні – 139 піших і 86 кінних.

Аналіз історичної літератури свідчить про те, що у листопаді 1918 р. чисельність гетьманської армії разом з новозформованими військовими частинами досягала приблизно 60.000 військовослужбовців [289, кн.3, с. 1180].

Історик Д.Дорошенко наводить таку заплановану Генеральним штабом Військового і Морського міністерства Української Держави чисельність армії мирного часу: 175 генералів, 14.930 обер- і штаб-офіцерів, 291.221 унтер-офіцерів та козаків, 2.975 службовців, 63.081 коней [91, с. 244] (про це мова йшла раніше).

Як відомо з історичних джерел, річне грошове забезпечення офіцерів, унтер-офіцерів та козаків складало приблизну суму у 173 млн крб. Утримання одного козака складало на рік приблизно 3.000 крб., одного коня – 200 крб. [91, с. 244].

Згідно з підрахунками за доповіддю начальника Генерального штабу О.Сливинського Військовому і Морському міністру від 15 липня 1918 р. про специфічні основи організації армії Української Держави загальна вартість Збройних Сил на рік складала 579.972.584 крб., а з урахуванням 10% надбавки на непередбачені витрати – 637.969.842 крб. [18, арк. 3].

В заключенні цього підрозділу слід відзначити, що усі ці історичні факти з наради 6–14 жовтня 1918 р. командирів армійських корпусів та кінних дивізій і наведені положення керівних документів щодо підрахунків чисельності майбутнього призову строкової служби, чисельності штатних військових частин та підрозділів у складі корпусів, піхотних та кавалерійських дивізій, запланована чисельність армії у мирний час та заплановані з державного бюджету гроші на її утримання є свідомим серйозним професійним підходом Гетьмана П.Скоропадського як Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами Української Держави до проблеми їх будівництва та формування. Необхідно відзначити, що організаційна робота щодо вирішення цієї проблеми за сім з половиною місяців існування Гетьманату була зроблена дуже велика. Наведені з історичних документів факти підтверджують це з незаперечною ясністю та конкретністю. Але, на жаль, Гетьману П.Скоропадському у кінцевому рахунку не вистачило на це часу у період існування Української Держави до 14 грудня 1918 р.

*

*

*

В результаті дослідження проблеми створення Збройних Сил Української Держави під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського дисертант прийшов до ряду висновків:

- Українській Державі Гетьмана П.Скоропадського дістався у спадщину від Центральної Ради УНР проект створення регулярної армії у складі восьми армійських корпусів, чотирьох кінних дивізій та окремої кінної бригади. На кінець травня 1918 р. Генеральним штабом Військового і Морського міністерства було сформульовано головні принципи, основи та напрямки будівництва та комплектування регулярних Збройних Сил Гетьманату з урахуванням тогочасних вимог військового мистецтва на основі фронтового досвіду Першої світової війни. Система військових навчальних закладів, що

створювалася Комісією під головуванням генерального значкового професора М.Юнаківа, мала забезпечити єдність воєнно-наукової та професійної підготовки для старшин усіх видів та родів військ Збройних Сил Української Держави.

- На протязі літа 1918 р. велика організаційна робота Верховного Головнокомандуючого Армії та Флоту Гетьмана П.Скоропадського, Ради Міністрів, Військового і Морського міністерства та його Генерального штабу по створенню постійної штатної структури військових частин та підрозділів Сухопутних військ призвела до конкретних результатів – ці штати були розроблені, узгоджені і затверджені; розпочалася робота по їх укомплектуванню. Грамотний професійний підхід щодо вирішення організаційно-структурної та кадрової проблем також створював можливість будівництва українського Військово-Морського флоту на рівні тогочасних бойових вимог з урахуванням досвіду кращих флотів Європи та світу. Гетьманський Універсал від 16 жовтня 1918 р. створював реальні можливості для відродження українського козацтва як окремої верстви суспільства і як кадрової основи майбутньої іррегулярної Української козацької армії. Конкретна організаційна робота Військового і Морського міністерства та його Генерального штабу була спрямована на створення регулярних Збройних Сил Української Держави.
- Вищий виконавчий орган гетьманського періоду – Рада Міністрів виявляла велику турботу про асигнування коштів на потреби Військового відомства для будівництва і реформування Збройних Сил та забезпечення їх життєдіяльності. У процесі військового будівництва вищі органи державного керівництва постійно звертали увагу на соціальний захист військово-службовців та членів їх родин. Вони розуміли, що у тих складних історичних умовах турбота про людину у погонах, поліпшення її матеріально-побутового стану є підвищенням ступеню її соціального захисту і у

кінцевому рахунку сприяє підвищенню престижу військової служби у суспільстві.

- Верховним Головнокомандуючим Армії та Флоту України Гетьманом П.Скоропадським, Радою Міністрів, Військовим і Морським міністерством та його Генеральним штабом за сім з половиною місяців існування Української Держави була проведена велика організаційна робота щодо будівництва та формування Збройних Сил. Але на жаль, у тих складних історичних умовах недостатній аналіз політичної ситуації у Німеччині та Австро-Угорщині і невірна оцінка розстановки політичних сил та аналіз політичних подій в Радянській Росії, в країнах Антанти та в Україні призвели до того, що Гетьману П.Скоропадському та його оточенню не вистачило часу у період існування Української Держави (до 14 грудня 1918 р.) для проведення призову новобранців і для формування армії та флоту нового типу.

Наведені висновки щодо історичного досвіду створення Збройних Сил Української Держави під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського мають велике значення для вищого політичного керівництва нашої молоді країни в умовах структурної перебудови та реформування сучасних Армії і Флоту України.

ВИСНОВКИ

Основним результатом дисертаційного дослідження є реалізація запропонованого автором підходу до вивчення ролі Гетьмана П.Скоропадського як військового діяча і політика у створенні Збройних Сил Української Держави. Цей підхід базувався на використанні наукових методів при аналізі джерел та літератури. Сутність такого підходу допомогла системно, багатосторонньо та об'єктивно висвітлити військово-політичний досвід П.Скоропадського.

Необхідність наукового дослідження військово-політичної діяльності П.Скоропадського була продиктована необхідністю узагальнення його багатого досвіду, що має актуальне значення у сучасних умовах. Крім того, П.Скоропадський привертає до себе увагу як діяч, який залишив яскравий слід в історії України, але необгрунтовано замовчувався в українській радянській історіографії. Також сьогодні назріла потреба всебічної і об'єктивної оцінки його особистості у політологічному плані. Політична біографія Гетьмана П.Скоропадського є унікальним історичним матеріалом для вивчення особливостей участі суто військової за своїм походженням і менталітетом людини у державному процесі. Це дуже актуально в сучасних умовах, коли велика кількість вищих чинів силових структур бере участь у політичному житті України і багатьох країн СНД.

Як відомо з архівних джерел, сім років навчання у Пажеському корпусі і двадцять чотири роки офіцерської служби у лавах царської армії Російської імперії (з урахуванням особистої участі у бойових діях на фронтах російсько-японської та Першої світової війн) створили з нащадка традицій старовинного козацького і гетьманського роду П.Скоропадського військового професіонала високого гатунку, талановитого воєначальника, вмілого організатора, вихователя та керівника.

Історичний досвід свідчить про те, що у результаті непрофесійного підходу керівництва Центральної Ради та її Генерального Секретаріату до проблеми створення постійної армії восени та взимку 1917 р. не була продовжена велика організаційна робота генерал-лейтенанта П.Скоропадського щодо подальшого будівництва на основі створеного ним Першого Українського корпусу військових

частин власної національної регулярної армії УНР, а він сам був наприкінці грудня 1917 р. звільнений політичним керівництвом УНР з військової служби. В результаті цього Україна взимку 1917-1918 рр. дістала поразку у першому воєнному конфлікті з Радянською Росією, а пізніше була окупована німецькими та австро-угорськими військами.

Доречно звернути увагу на те, що з березня 1917 р. по квітень 1918 р. П.Скоропадський набуває великого досвіду військово-політичної діяльності. Ця діяльність надала йому також великого авторитету серед передової активної частини суспільства, яка прагнула політичних змін. В результаті цього 29 квітня 1918 р. на хліборобському з'їзді "Союзу землевласників" його було проголошено Гетьманом України. У тих складних умовах П.Скоропадський серед інших претендентів на цю посаду володів високими організаторськими, професійними, людськими якостями, користувався непохитним авторитетом у хліборобських та армійських колах, у представників Вільного козацтва і був з середовища військової еліти.

Важливо підкреслити, що Гетьману П.Скоропадському дістався у спадщину від Центральної Ради УНР розроблений її Генеральним штабом проект створення регулярної армії у складі восьми армійських корпусів, чотирьох кінних дивізій та окремої кінної бригади. В умовах повної демобілізації Українського фронту були залишені як кадри майбутньої регулярної армії штаби шести армійських корпусів, тринадцяти піхотних та двох кінних дивізій. З цих залишених штабів Гетьману П.Скоропадському як Верховному Головнокомандуючому армії та флоту та його Раді Міністрів під керівництвом Ф.Лизогуба потрібно було розгорнути у необхідній кількості боєздатні регулярні військові частини та з'єднання.

Для розуміння проблеми, що досліджувалася, слід наголосити на тому, що у доповіді начальника Генерального штабу військового старшини О.Сливинського від 21 травня 1918 р. Військовому і Морському міністру генеральному бунчужному О.Рогозі були сформульовані загальні засади і напрямки перспективного будівництва і комплектування майбутніх регулярних армії та флоту з урахуванням

тогочасних вимог військового мистецтва та бойового досвіду Першої світової війни.

З аналізу історичної та мемуарної літератури видно, що велика організаційна робота протягом літа 1918 р. Гетьмана П.Скоропадського, Ради Міністрів під головуванням Ф.Лизогуба, Військового і Морського міністерства під керівництвом генерального бунчужного О.Рогози та Генерального штабу під керівництвом військового старшини О.Сливинського по створенню постійної штатної структури військових частин та підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил Української Держави призвела до конкретних результатів: ці штати були обговорені, ухвалені та затверджені.

Наведені в дисертаційному дослідженні історичні факти свідчать про те, що умови вступу в армію, вимоги тогочасних керівних військових документів, положення двох Військових присяг та однієї обітниці (згідно з віросповіданням військовослужбовця) давали можливість укомплектувати штатні посади військових частин та кораблів Збройних Сил кращими представниками офіцерського і унтер-офіцерського складу та відданими батьківщині козаками і матросами строкової служби.

Аналіз керівних документів того часу висвітлює те, що під керівництвом Верховного Головнокомандуючого армії і флоту Української Держави Гетьмана П.Скоропадського була проведена велика робота по створенню та реформуванню Військово-Морського флоту та демобілізації торговельного флоту. Була також створена штатна структура і почалося комплектування наземних військових частин бойової підтримки та тилового забезпечення флоту. У середині листопада 1918 р. чисельність Військово-Морського флоту Української Держави нараховувала приблизно 80 бойових кораблів основних типів.

Історичні факти свідчать про те, що на підставі вимог Гетьманського Універсалу про відновлення Українського козацтва від 16 жовтня 1918 р. козацтво мало стати окремою верствою суспільства, провідником національної ідеї і великою кадровою основою майбутньої іррегулярної Української козацької армії

(106 повітів України могли дати приблизно штатну чисельність 26-и кінних дивізій козаків). Але на це не вистачило часу існування влади Гетьманату.

На основі аналізу архівних документів видно, що згідно з вимогами “Комісії по створенню постійних військових шкіл та Академій” під головуванням генерального значкового М.Юнаківа вся система військової освіти Української Держави розподілялася на п’ять рівнів: 1) юнацькі військові школи, 2) обер-старшинські фахові курси, 3) старшинські класи у Військовому і Артилерійському політехнікумах, 4) Військова Академія; 5) Вищі курси для штаб-старшин та генеральних старшин.

Важливо відзначити, що турбота про військовослужбовців, поліпшення їх матеріально-побутового стану, підвищення ступеня їх соціального захисту була обов’язковою і необхідною складовою частиною у програмі діяльності вищих органів державного керівництва того історичного періоду (у кінцевому рахунку це сприяло підвищенню престижу та авторитету військової служби у суспільстві).

Як відомо з архівних джерел, Гетьман Української Держави і Верховний Головнокомандуючий її армії і флоту П.Скоропадський особисто розглядав, аналізував і затверджував кожну ухвалену Радою Міністрів постанову щодо асигнування коштів для потреб Військового і Морського міністерства. Під його головуванням була закладена програма державного асигнування коштів для потреб Збройних Сил.

Історичний досвід з аналізу військово-політичної діяльності Гетьманату свідчить про те, що організаційна робота по будівництву та формуванню Сухопутних військ та Військово-Морського флоту Української Держави за сім з половиною місяців існування влади П.Скоропадського була проведена дуже велика. У листопаді 1918 р. чисельність гетьманської армії вже досягала приблизно 60.000 військовослужбовців. (Згідно плану Генерального штабу чисельність Збройних Сил у мирний час повинна була складати приблизно 306.000 чол.). Але, на жаль, з-з невірної оцінки політичних подій і обставин в Україні та за кордоном Гетьману П.Скоропадському та його військово-державному оточенню не вистачило

часу для проведення призову новобранців і для кінцевого формування Збройних Сил.

В результаті дослідження проблеми ролі Гетьмана П.Скоропадського у створенні Збройних Сил Української Держави **дисертант прийшов до ряду певних висновків:**

- Виявлено, що провідними факторами формування П.Скоропадського як військового професіонала були з одного боку:
 - досконала система військової освіти в Російській імперії;
 - бойовий досвід генерала П.Скоропадського;
 - особисті людські, професійні та організаторські здібності і якості П.Скоропадського.З іншого боку:
 - славетні козацькі військові традиції та повага до цих традицій в українському суспільстві;
 - гетьманське минуле родини Скоропадських.
- Встановлено, що політичній кар'єрі П.Скоропадського та його приходу до гетьманської влади перш за все сприяли:
 - військово-політичний досвід діяльності генерала П.Скоропадського при Центральній Раді по створенню Першого Українського корпусу та керівництво ним у складних умовах восени та взимку 1917 р.;
 - великий авторитет генерала П.Скоропадського у хліборобських, військових колах та у представників Вільного козацтва. Результатом цього стало обрання П.Скоропадського у жовтні 1917 р. отаманом Вільного козацтва та активізація у січні – лютому 1918 р. військово-політичної та бойової діяльності у його лавах;
 - звільнення Генеральним секретаріатом УНР у кінці грудня 1917 р. П.Скоропадського з військової служби (що призвело до активізації його політичної діяльності і стало повштокхом до стрімкої політичної кар'єри);

- активна співпраця П.Скоропадського у січні 1918 р. з представниками французького дипломатичного корпусу щодо пошуку фінансової та військової зовнішньополітичної підтримки України для захисту її від більшовицького впливу Радянської Росії;
 - створення навесні 1918 р. під керівництвом П.Скоропадського “Української народної громади” (яка була опозиційною урядовим структурам УНР) та встановлення тісної співпраці з опозиційними до Центральної Ради політичними партіями: “Союзом земельних власників” і “Українською демократично-хліборобською партією”. Це відбувалося в умовах нездатності до співпраці політичних сил, що входили до складу Центральної Ради, і в умовах повернення української громадської свідомості до необхідності введення історичних гетьманських традицій;
 - розширення чисельності соціальних верств прибічників політики П.Скоропадського за рахунок середніх і заможних землевласників (які підвищили політико-економічну активність в умовах окупації України німецькими та австро-угорськими військами) та великої кількості люмпенізованого офіцерства (яке було на території України після підписання Брестського мирного договору і яке симпатизувало П.Скоропадському).
- Аналіз об’єктивних передумов військово-політичної діяльності Гетьмана П.Скоропадського дозволив встановити її спадкоємність від попереднього процесу створення національних Збройних Сил періоду Центральної Ради.

Діяльність П.Скоропадського у побудові регулярних Армії та Флоту Української Держави розпочалася з урахуванням позитивних і негативних аспектів військової спадщини уряду УНР, який в умовах постійної військової небезпеки для країни проявляв недостатню військову компетентність і пацифістський романтизм. В порівнянні з періодом Центральної Ради аналіз військово-політичної діяльності Гетьмана П.Скоропадського (яка проводилась з урахуванням тогочасних вимог військової теорії та практики бойових дій Першої

світової війни) продемонстрував її незрівнянно більший військовий професіоналізм і послідовність в складних історичних умовах 1918 року.

- На великому фактологічному матеріалі проаналізовані і висвітлені організаційні форми, засади і напрямки, які були використані Гетьманом П.Скоропадським при створенні Збройних Сил Української Держави.

Основопологаючими формами були:

- а) регулярні Збройні Сили (служба у яких ґрунтувалась на загальному військовому обов'язку громадян країни);
- б) іррегулярна Українська козацька армія.

Головними засадами і напрямками були:

- 1) створення різнобічної системи підготовки військовий кадрів (п'ятирівнева система військової освіти для підготовки старшинських кадрів, полкові школи для підстаршин, учбові команди для підготовки новобранців і т. ін.);
 - 2) обговорення і ухвалення на засіданнях урядових комісій, а потім затвердження Гетьманськими наказами постійних штатних структур підрозділів, військових частин та з'єднань усіх родів військ Збройних Сил Української Держави;
 - 3) введення штатних військових посад, військових звань, військового однострою для особового складу Армії і Флоту з урахуванням українських військових традицій;
 - 4) проведення виховної роботи з особовим складом з урахуванням культурних і релігійних традицій, менталітету і багатоетнічності українського суспільства;
 - 5) в складних економічних умовах укладання державної програми асигнування коштів на потреби Військового відомства;
 - 6) закладення підґрунтя нової системи військового законодавства;
 - 7) розробка програми соціального захисту особового складу Збройних Сил.
- Більш детальне дослідження задуму та перших організаційних кроків по створенню Гетьманом П.Скоропадським регулярних Збройних Сил

продемонструвало, що у той період програма по будівництву Армії та Флоту відповідала передовим вимогам військово-політичної науки та військового мистецтва. Але ця програма не мала достатньої соціально-політичної підтримки від частини українського суспільства. Негативним фактором у цьому плані виступала також часова обмеженість історичного існування Гетьманату. Це не дало П.Скоропадському можливості виконати заплановану програму у повному обсязі, а саме: були створені тільки кадрировані військові частини і з'єднання (тобто з старшинським та підстаршинським складом, але без наявності козаків строкової служби), які не були розгорнуті до повного штату.

- Висвітлений у дисертаційному дослідженні досвід Гетьмана П.Скоропадського по організаційному створенню регулярних Сухопутних військ, Військово-Морського флоту та іррегулярної Української козацької армії має велике практичне значення в сучасних умовах чисельного скорочення, структурної перебудови та реформування Збройних Сил України.

Висновки, які було одержано, переконують нас у тому, що для подальшого дослідження політики Гетьманату щодо створення Збройних Сил Української Держави **необхідно продовжити дослідницьку роботу у таких напрямках:**

- Українізація армійських та флотських військових частин при Центральній Раді УНР (березень – грудень 1917 р.): історичний досвід та уроки.
- Перший військовий конфлікт України з Радянською Росією у грудні 1917 – лютому 1918 р.: причини та уроки.
- Робота Генерального штабу по створенню Збройних Сил Української Держави у 1918 р.
- Діяльність Військового і Морського міністерства у організаційному створенні регулярних Армії та Флоту Української Держави в 1918 р.
- Створення іррегулярної Української козацької армії у період Гетьманату 1918 р.
- Роль начальника Генерального штабу полковника О.Сливинського у створенні Збройних Сил Української Держави.

- Роль Військового і Морського міністра генерального бунчужного О.Рогози у створенні Збройних Сил Української Держави.
- Система військової освіти у гетьманській Українській Державі 1918 року.
- Система соціального захисту військовослужбовців у гетьманській Українській Державі 1918 року.
- Військові аспекти української визвольних змагань 1917-1920 рр.
- Закономірності і особливості переходу військовослужбовців до політичної діяльності: на прикладі Гетьмана П.Скоропадського.
- Військове будівництво у системі розбудови нової демократичної держави у 1918 р.

Фактологічний матеріал, теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні фундаментальних науково-історичних праць та підручників.

Також ці матеріали можуть бути використані в лекційних курсах та спецкурсах для студентів вищих навчальних закладів, ліцеїстів військових ліцеїв, курсантів і слухачів вищих військових навчальних закладів та при підготовці навчально-методичних посібників.

Дослідник пропонує внести до тематичних планів з дисциплін “Історія України та її Збройних Сил”, “Історія військового мистецтва”, які вивчаються у ВВНЗ, таку навчальну тему: “Робота керівних органів гетьманської влади по організаційному створенню Збройних Сил Української Держави у 1918 р.”. Для методичного забезпечення занять по цій темі підготувати і надрукувати навчальну брошюру “Організаційне створення Збройних Сил Української Держави у 1918 р.”.

Історичний військовий досвід Гетьманату також може знайти втілення при розробці положень нових Військових статутів, при складанні Організаційно-методичних вказівок по підготовці Збройних Сил, при конкретному впровадженні у життя положень Концепції виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях нашої держави.

На сучасному етапі військового будівництва в Україні рекомендації з теоретико-практичних проблем дисертаційного дослідження принесуть реальну користь у справі реформування Збройних Сил і у справі підготовки їх особового складу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України).

Фонд 1219. – Фонд Скоропадських.

1. Письма сына Марии Андреевны Павла Петровича Скоропадского (1879-1895 гг.). – ЦДА України, ф.1219, оп.2, спр.163^б, арк. 1-146.
2. Письма Елизавете Петровне (сестре Павла Петровича) от Павла Петровича Скоропадского (1894-1896 гг.). – ЦДА України, ф.129, оп.2, спр.235, арк. 1-8.
3. Письма Михаилу Петровичу (брату Павла Петровича) от Павла Петровича Скоропадского. Некоторые письма отправлены с японского и русско-германского театров войны (1880-1915 гг.). – ЦДА України, ф.1219, оп.2, спр.252, арк. 1-108.
4. Свидетельства, дневник учебных занятий и др. материалы о пребывании П.П. Скоропадского в Пажеском корпусе (1886-1890). – ЦДА України, ф.1219, оп.2, спр.1053, арк. 1-36.
5. Приказ войскам 1-ой армии генерала фон Ренненкампа о заседаниях Георгиевской Думы по вопросам награждения офицеров Георгиевским орденом и оружием (в их числе – генерал-майора П.П.Скоропадского) 30. VIII.1914. – ЦДА України, ф.1219, оп.2, спр.1066, арк. 1-4.
6. Газетная вырезка из «Черниговского Слова» с заметкой под заглавием «Герой-черниговец» – О П.П.Скоропадском в связи с награждением его за боевые отличия орденом Святого Георгия 4-ой степени (1914). – ЦДА України, ф.1219, оп.2, спр.1067, арк. 1.

7. Список генералов. штаб- и обер-офицеров и классных чиновников Кавалергардского полка. Печатный оттиск (1898-1899). – ЦДІА України, ф.1219, оп.2, спр.1119, арк. 1-26.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у м. Києві (далі - ЦДАВО України).

Фонд 1074. – Військове і Морське міністерство Української Держави, м. Київ (1918).

8. Доповідь начальника Генштаба про стан армії Гетьмана. Листування підлеглих осіб Генерального штабу про свою діяльність. Спис скорочених телеграфних адресів штаба Гетьмана та Військового міністерства. – ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.11, арк. 1-42.
9. Наказ про созив Георгієвської Думи. Пам'ятна записка, заяви та листування про нагороди Георгієвських кавалерів. Список генералів і старшин, маючих орден Георгія (9 липня – 19 грудня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.29, арк. 1-9.

Фонд 1077. – Головне управління Генерального штабу Української Держави, м.Київ. 1918 рік.

10. Накази армії Української Держави (20 червня – 7 грудня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.1, арк. 1-261.
11. Накази по Головному управлінню Гетьманського Генерального штабу. – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр. 2^а, арк. 1-249.
12. Накази Військового міністерства за 1918 р. – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.3^а, арк. 1-52.
13. Накази військової офіції і листування про особовий склад Головного управління. Доповідь про утворення суду честі, його структуру і функції (29 червня – 6 грудня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.4, арк. 1-19.

14. Списки співробітників 1-го отоман-квартирмейстерства (11 травня – 15 червня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.10, арк.1-125
15. Заяви та рапорти військових осіб про свою діяльність (13 березня – 5 листопада). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.29, арк. 1-76.
16. Доклади Управління 2-го генерал-квартирмейстера Главного управління Генерального штаба по организации Вооруженных Сил Украины (15 июня 1918 г.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.33^a, арк. 1-6.
17. Звіти засідань командирів корпусів Головного управління Генерального штабу (6 жовтня – 18 листопада 1918 р.). – ЦДАВО України, ф. 1077, оп.1, спр.52, арк. 1-41.
18. Доповідь про організацію армії (15 червня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.55, арк. 1-4.
19. Відомості та листування про штати частин Української народної армії (20 квітня – 8 грудня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.62, арк. 1-62.
20. Штати різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.2, спр.1, арк. 1-205.
21. Штати різних військових частин і інституцій (21 жовтня – 12 листопада 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.2, спр.2, арк.1-113.
22. Матеріали (доповіді, резолюції) Комісії по утворенню військових шкіл (20 липня – 19 вересня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.2, спр.4, арк. 1-89.
23. Предложение об открытии в Киеве Украинского военного политехникума, переписка по этому вопросу (7 июня – 14 июля 1918 г.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.6, спр.20, арк. 1-47.
24. Программа работы секций по Высшим военно-учебным заведениям. Список членов секции и Комиссии по образованию постоянных школ и Академий Украины. Статья профессора Полянского об организации армии (5 сентября 1918 г.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.6, спр.21, арк. 1-17.

25. Заседания и тезисы секций по Высшим военно-учебным заведениям (1918 г.). – ЦДАВО України, ф.1077, оп.6, спр.22, арк.1-13

Фонд 2203. – Морський Генеральний штаб при Морському відомстві Української Держави, м. Київ, 1918 р.

26. Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.2203, оп.1, спр.3^б, арк. 1-172.
27. Накази і обіжники Головного Морського штабу і Морського відомства. 1918 р. – ЦДАВО України, ф.2203, оп.1, спр.3^г, арк. 1-227.
28. Про захоплення австро-німецьким командуванням суднів, військового майна арсеналів, складів Черноморського флоту. Контроль над торговельним пароплаванням, видачу пропусків на вільне плавання та погодження заходів Українського уряду з австро-німецьким командуванням (2 травня – 7 листопада 1918 р.). – ЦДАВО України, ф.2203, оп.1, спр.5, арк. 1-172.

Фонд 3766 – Українська Держава (Гетьманство).

29. Протоколи засідання Совета министров Украинского государства 2.V – 13.XII 1918г. – ЦДАВО України, ф.3766, оп.3, спр.8, арк.1-121.
30. Журнали засідань Совета министров Украинского государства (Гетманщина) 16.V – 9.VIII 1918г. – ЦДАВО України, ф.3766, оп.3, спр.9, арк. 1-83.

II. ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

31. *Андрієвський В.* З минулого: У 3 т.- Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. – Берлін, 1923. – 262 с.
32. *Бажанський М.* Відновлення Української Держави 1918 року. – Детройт, 1979. – 88с.

33. *Базилевський М. Гетьманський рух, його засада і мета // Державницька думка. – Філадельфія, 1951. – № 1. – С. 14-49.*
34. *Бантшиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. – Біла Церква, 1923. – 23 с.*
35. *Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году / КДУ им. Т.Шевченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1960. – 330 с.*
36. *Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (1917-1927). – Х.: Держвидав України, 1930. – 146 с.*
37. *Білодід О. Помилявся я двічі... Про останнього гетьмана України та військ козацьких Павла Скоропадського // Україна. – 1991. – № 23. – С. 26-32.*
38. *Брайчевський М. Про українську державність // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 76-81.*
39. *Брик О. Тернистий шлях українського народу (1918-1921). – Вінніпег, 1969. – 150 с.*
40. *Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті або дещо про гетьманат з погляду сьогодення // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – С. 25-32.*
41. *Василенко М. Моє життя // Український історик. – 1988. – № 1-4, – С. 129-138; 1989. – № 1-3. – С. 114-120; № 4. – С. 90-95; 1990. – №1-4. – С. 186-197.*
42. *Велика історія України / Ред. М. Голубець. – Вінніпег, 1948. – 960 с.*
43. *Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – 269 с.*
44. *Верстюк В.Ф. Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція (1918-1920 рр.) // Історія України: Курс лекцій. – К., 1992. – Кн.2. – С. 155-161.*
45. *Винниченко В. Доба Гетьманщини // Відродження нації.– Част. III. – Київ-Відень, 1920. – С. 11-115.*
46. *Винниченко В. Доба Гетьманщини // Відродження нації. – Част. III. / Репринт. відтвор. видання 1920 р.– К.: Видавництво політ. літератури України, 1990. – С. 11-115.*

47. *Винниченко В.* Из истории украинской революции // Революция на Украине по мемуарам белых / Составитель С.Ф. Алексеев. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 277-358.
48. *Винниченко В.* Из истории украинской революции // Революция на Украине по мемуарах белых. / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 277-358.
49. *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1.– 1911-1920. – Нью-Йорк, 1980. – 499 с.
50. *Висловський І.* Гетьман Павло Скоропадський в освітленні очевидців. – Торонто, 1940. – 39 с.
51. *Військова присяга за Гетьманичини 1918 р.:* Наказ (Черга) 339, 20 липня 1918 // У 60-річчя відновлення гетьманської Української держави. – Торонто, 1979. – С. 23.
52. *Водяний Я.* Виступ Вільного козацтва проти москалів на ст. Вінниці // За державність. – Збірник 5. – Варшава, 1935. – С. 202-206.
53. *Войнаренко О.* З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. – Детройт, 1930. – 30 с.
54. *Генерали Лукомський та Краснов про генерала Скоропадського* // Нова Україна. – Прага, 1923. – № 3. – С. 175.
55. *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року:* Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – 242 с. (Препринт/ Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Інститут історії України НАН України).
56. *Гетьманський уряд Української Держави 1918 р.* // Енциклопедія Українознавства: У 2 т. – Т.1 – Париж; Нью-Йорк. – Молоде життя. – 1955. – С. 377-378.
57. *Голубко В.* Змарнована сила // Наука і суспільство. – 1992. – № 10-12. – С. 24-26.

58. *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний (1917-1921 гг.) // Архив русской революции: В 22 т. / Издаваемый И.В.Гессеном. – Изд. 2-ое. – Берлин: Слово, 1922. – Т.6. – С. 161-303.
59. *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний (1917-1921 гг.) // Архив русской революции: В 22 т./ Репринтное издание 1922 г. – Т. 5-6. – М.: "Терра": Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 161-303.
60. *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930. – С. 1-63.
61. *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых./ Репринтное издание 1930 г. - К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 1-63.
62. *Гордієнко В.І.* І постала Україна: До 75-річчя створення Збройних Сил УНР // Літопис Червоної калини. – Львів, 1993. – № 3-4. – С. 2-7; 52.
63. *Горєлов В.І.* Військова діяльність "Ясновельможного пана Гетьмана усієї України та військ козацьких" Павла Скоропадського (1886 - лютий 1917 р.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 1. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1996. – С. 239-308.
64. *Горєлов В.І.* Військова діяльність П.Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень - грудень 1917 р.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1997.– С. 322-352.
65. *Горєлов В.І.* Військова діяльність П.П.Скоропадського (1886-1917 рр.) // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873-1945) / Центр суспільних досліджень ім. В.Липинського. Інститут української археографії АН України. – К.: Академпрес, 1993. – С. 33-48.
66. *Горєлов В.І.* Останній Гетьман України // Голос України . – 1993. – 15 травня.

67. *Горелов В.І.* Останній Гетьман України Павло Скоропадський // Народна армія. – 1995. – 18 травня.
68. *Горелов В.І.* Роль Гетьмана П.Скоропадського у створенні Окремої Сердюцької дивізії як основи українських гвардійських частин у 1918 р. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С. 55-56 (Препринт / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Інститут історії України НАН України).
69. *Горелов В.І.* Історичний досвід створення системи військової освіти у Збройних Силах Української Держави під керівництвом Гетьмана П.Скоропадського у 1918 р. та сучасність // Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – С. 134-142.
70. *Горелов В.І.* Павло Скоропадський – Гетьман Української Держави. Навчальний посібник – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1995. – 60 с.
71. *Горелов В.І.* Павло Скоропадський – останній Гетьман України. Навчальний посібник. – К.: Київський інститут Військово-Повітряних Сил. – 1995. – 56 с.
72. *Горелов В.І.* Релігія в житті армії Української Держави Гетьманату Павла Скоропадського // Проблеми свободи совісті у Збройних Силах України. Матеріали наукової конференції. – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1997. – С. 82-85.
73. *Горелов В.І.* Тільки тісне спіробітництво офіцера-вихователя та військового капелана принесе успіх Збройним Силам України // Армія і духовність: Свобода совісті та віровизнання. Міжнародна науково-

- практична конференція. – Київ, 2-4 березня 1995 р. – К.: Українська правнича фундація, 1995. – С. 103-104.
74. *Горелов В.І.* Церква в житті армії та флоту Української Держави // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С. 192-194. (Препринт / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Інститут історії України НАН України).
75. *Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін.* Історія українського війська (1917-1995) / Упорядник Я.Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
76. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919 року. – Нью-Йорк, 1990. – 599 с.
77. *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – 128 с.
78. *Губський П.В.* Сторінки історії: Старий Мерчик. – Х.,: Кліо, 1995. – С. 158-170.
79. *Гуль Р.Б.* Киевская эпопея (ноябрь - декабрь 1918): Воспоминания // Архив русской революции: В 22 т. – Берлин, 1921. – Т. 2. – С. 59-86.
80. *Гуль Р.Б.* Киевская эпопея (ноябрь – декабрь 1918): Воспоминания // Архив русской революции: В 22 т. / Репринтное издание 1921 г. – Т. 1-2. – М.: Политиздат, 1991. – Т. 2. – с. 59-86.
81. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
82. *Гурко В.И.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.: Л.: Госиздат, 1930. – С. 212-221.
83. *Гурко В.И.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых./ Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 212-221.

84. *Деникин А.И.* Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.:Л., 1930. – С. 136-185.
85. *Деникин А.И.* Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых/ Репринтное издание 1930 г.– К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 136-185.
86. *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. – М.: Мысль, 1991. – 205 с.
87. *Доленга С.* Скоропадщина. – Варшава, 1934. – 174 с.
88. *Донцов Д.* Рік 1918. – Київ – Торонто, 1954. – 128 с.
89. *Дорошенко Д.И.* Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых / Составитель С.А. Алексеев. – М.:Л.: Госиздат, 1930. – С.64-98.
90. *Дорошенко Д.И.* Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 64-98.
91. *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923: У 2 т. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1930. – 424 с.
92. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле: У 3 ч. – Ч. 3. Доба гетьманщини. – Львів, 1923. – 122 с.
93. *Друмов В., Шкварець В.* Українська гетьманська держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії // Останній Гетьман. – К., 1993. – С. 113-120.
94. *Думін О.* Гетьман Павло Скоропадський як командант Українського корпусу й наказний отаман Вільного козацтва // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 32-38.
95. *Думки гетьмана Павла про його участь у подіях 1917-1918 рр. та про його гетьманування / Зібрав В.Ємець // У 60-річчя відновлення гетьманської Української держави.* – Торонто, 1978. – С. 63-73.
96. *Євтимович В.* Ставлення в гетьмана: Уривок зі споминів. – Торонто, 1937. – 16 с.

97. *Євтимович В.* Ставлення в гетьмана: Уривок зі споминів // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 113-129.
98. *Єкельчик С.* Павло Скоропадський // Історія України в особах ХІХ - ХХ ст. – К.:Україна, 1995. – С. 216-222.
99. *Єрошевич П.* Спогади з часів гетьмана П.Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів. – Табір. – Каліш, 1929. – № 9. – С. 75-83.
100. *Єрошевич П.* З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Збірник 8. – Варшава, 1938. – С. 9-65.
101. *Жуковський А., Оглобин О.* Скоропадський Павло // Енциклопедія Українознавства: В 2 т. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 2, Част. 8. – С. 2869-2870.
102. *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1990. – № 1. – С. 40-66; № 4. – С. 53-73; 1991. – № 1. – С. 57-68.
103. *Зленко П.* Бібліографічний показник наукових праць української еміграції. 1920-1930. – Прага, 1932. – 154 с.
104. *Іваніс В.* Симон Петлюра – Президент України. 1879-1926. – Торонто: Накладом 5-ої станції Союзу бувших укр.вояків, 1952. – 257 с.
105. *Іваніс В.* Симон Петлюра – Президент України. 1879-1926. / Репринт. Відтворення видання 1952 р. – Дрогобич: Бескид, 1991. – 257 с.
106. *Історія січових стрільців 1917-1919:* Воєнно-історичний Нарис. – Львів: Червона калина, 1937. – 317 с.
107. *Історія січовії стрільців 1917-1919:* Воєнно-історичний Нарис / Репринт. відтворення видання 1937 р. – К.: Україна, 1992. – 317 с.
108. *Історія України: Короткий курс* /АН УРСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 309-312.
109. *Історія України: Нове бачення* / Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Даниленко В.М. та ін.: У 2 т. – Т. 2. - К., 1996. – С. 53-76.

110. *Історія України: Хронологія основних подій* / Авт.-упоряд.: Ю.М.Алексєєв, А.Г.Вергетел, М.М.Даниленко. – К.: Либідь, 1995. – С. 50-53.
111. *Кедровський В.* Повстання проти гетьмана: Уривок із спогадів // Літ.-наук. вісник. – Львів, 1928. – Кн. 5. – С. 36-47; кн. 6. – С. 126-132.
112. *Клименко-Мудрий В.С.* Національно-демократичний рух за часів Української Держави Гетьмана П.Скоропадського. Дис. ... канд. іст.наук: 07.00.01. – К., 1997. – 184 с.
113. *Коба А.* Спогади учасників як джерело для вивчення доби гетьманату // Наук. зап / Львів. іст. музей. – 1994. – вип. 2/3. – С. 183-205.
114. *Коваль Б.* Гетьман Павло і його візія України // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. – Нью-Йорк, 1968. – С. 239-250.
115. *Коваль М.В. и др.* История Украины: Проб.учеб. пособие для 10-11 кл. / М.В.Коваль, С.В. Кульчицкий, Ю.Д Курносоев, В.Г.Сарбей; под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К.: Освита, 1991. – 367 с.
116. *Коваль М.В., Кульчицкий С.В., Курносоев Ю.Д.* Історія України. Навчальний посібник: Матеріали для підручника для 10-11 класів середньої школи. – К.: Райдуга, 1992. – 512 с.
117. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 286 с.
118. *Коновалець Є.* Причини до історії української революції. – Прага: Накладом проводу Укр. націоналістів, 1928. – 39 с.
119. *Коновалець Є.* Причини до історії української революції // Київ. – 1991. – № 10. – С. 105-125; № 11. – С. 106-117.
120. *Коновалець Є.* Спомини й уваги // Історія січових стрільців 1917-1919. – Львів, 1937. – С. 287-346.
121. *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок зі спогадів). – Нью-Йорк, 1967. – 24 с.

122. *Коструба Т.* Історичне значення Української держави 1918 р.: (У 20-ті роковини 29 квітня) // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 69-72.
123. *Кравцевич В.* Украинский державный флот. – К.: Край, 1992. – 176 с.
124. *Кравцевич В., Улянич В.* Україна: військо 1914-1920 // Народна армія. – 1993. – 15 червня.
125. *Краснов П.Н.* Всевеликое войско Донское // Архив русской революции: В 22 т. –Т.5. – Берлин, 1922. – С. 190-322.
126. *Краснов П.Н.* Всевеликое войско Донское // Архив русской революции: В 22 т. / Репринтное издание. – М.: Политиздат, 1991. – Т.5. – С. 190-322.
127. *Крезуб А.* Між Білою Церквою і Мотовилівкою // Літопис “Червоної калини”. – Львів, 1930. - № 1. – С. 5-8; № 2. – С. 9-13.
128. *Крезуб А.* Мотовилівський бій // Календар “Червоної калини” на 1928 р. – Львів, 1927. – С. 70-75.
129. *Крезуб А.* Облога Києва // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн. 1. – С. 25-40; Кн. 3. – С. 242-251; Кн. 4. – С. 309-324.
130. *Крезуб А.* Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн. 11. – С. 219-225; Кн. 12. – С. 309-318.
131. *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-те видання, змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 704 с.
132. *Кротиков В.П.* Військовий податок: чи зупинить він руйнацію армії // Розбудова держави. – 1995. – № 9. – С. 49-53.
133. *Кротиков В.П.* Хочеш – служи. Не хочеш – плати податок // Голос України. – 1995. – 14 червня.
134. *Кротиков В.П.* Ядро армії треба зберегти сьогодні // Військо України. – 1995. – № 5-6. – С. 11-12.
135. *Крушинський В.Ю., Левенець Ю.А.* Історія України. Події. Факти. Дати. – К.: АТ Тарнекс, 1992. – 200 с.

136. *Кульчицький С.В.* Місце гетьманської держави в українському державно-творчому процесі 1917-1920 років // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року : Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – Препринт. – С. 4-5.
137. *Кульчицький С.* Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 60-79.
138. *Кучабський В.* Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чікаго, 1969. – 663 с.
139. *Лазаревський Г.* Гетьманщина // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. – Збірник 2. – Каліш, 1930. – С. 197-216.
140. *Левицький В.* Українська державна путь. – Ч. I. – Думки про методи і практику державного будівництва. – Львів, 1933. – 160 с.
141. *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Львів: Червона калина, 1931. – 150 с.
142. *Левченко С.* Інструкторська школа старшин // За державність. – Збірник 8. – Варшава, 1938. – С. 119-139.
143. *Левчук Д.* Гетьманщина з 1918 року у світлі фактів // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. – Нью-Йорк, 1968. – С. 381-394.
144. *Ленін В.І.* Проект радіограми мирній делегації в Курск від 6 травня 1918 р. – Повн. збір. твор., Т. 50. – С. 70-71.
145. *Ленін В.І.* Про голод. Лист до пітерських робітників від 22 травня 1918 р. – Повн. збір. твор., Т. 36. – С. 337-344.
146. *Ленін В.І.* Доповідь Ради народних комісарів 5 липня 1918 р. – Повн. збір. твор., Т. 36. – С. 463-484.
147. *Ленін В.І.* Лист до американських робітників (20 серпня 1918 р.). – Повн. збір. твор., Т. 37. – С. 46-62.

148. *Ленін В.І.* Промова на мітингу на заводі кол. Міхельсона 30 серпня 1918 р. – Повн. збір. твор., Т. 37. – С. 79-81.
149. *Ленін В.І.* Л.Б.Каменєву. – Повн. збір. твор., Т. 50. – С. 184-185.
150. *Ленін В.І.* Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р. – Повн. збір. твор., Т. 37. – С. 105-121.
151. *Ленін В.І.* Пролетарська революція і ренегат Каутський. – Повн. збір. твор., Т. 37. – С. 227-323.
152. *Ленін В.І.* Промова про міжнародне становище 8 листопада 1918 р, (VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад). – Повн. збір. твор., Т. 37. – С. 146-160.
153. *Ленін В.І.* Доповідь про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазної демократії. (Збори партійних противників Москви 27 листопада 1918 р.). – Повн. збір. твор., Т. 37. – С. 198-223.
154. *Летопись событий революции и гражданской войны на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых / Составитель С.А.Алексеев.* – М.:Л.: Госиздат, 1930. – С. 392-419.
155. *Летопись событий революции и гражданской войны на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых / Составитель С.А.Алексеев./ Репринтное издание 1930 г.– К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 392-419.*
156. *Лехтенбергский Г.Н.* Воспоминания об Украине. 1917-1918. – Берлин, 1921. – 52 с.
157. *Лукомский А.С.* Из воспоминаний // Архив русской революции : В 22 т. – Т.5./ Издаваемый И.В.Гессеном. – Изд. 2-ое. – Берлин: Слово, 1922. – С. 101-189.
158. *Лукомский А.С.* Из воспоминаний // Архив русской революции : В 22т. – Т. 6./ Издаваемый И.В. Гессеном. – Изд. 2-ое. – Берлин: Слово, 1922. – С. 81-160.

159. *Лукомский А.С.* Из воспоминаний // Архив русской революции : В 22 т. – Т. 5-6./ Репринтное издание 1922 г. – М.: Терра, 1991. – Т. 5. – С. 101-189; Т. 6. – С. 81-160.
160. *Лукомский А.С.* Протисоветские организации на Украине и начало гетманства // Революция на Украине по мемуарах белых / Составитель С.А.Алексеев. – М.:Л.:Госиздат, 1930. – С. 196-211.
161. *Лукомский А.С.* Протисоветские организации на Украине и начало гетманства // Революция на Украине по мемуарам белых / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С.196-211
162. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917-1921 : Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага: Пробоем, 1942. – 210 с.
163. *Маляревский А.* П.Скоропадский – Гетман всея Украины. – К.: Державна друкарня, 1918. – 24 с.
164. *Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.:Л.: Госиздат, 1930. – С. 359-392.
165. *Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 359-392.
166. *Машевський О.П.* Політика уряду Гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 року): Дис. ... канд. істор. наук.: 07.00.01. – К., 1997. – 180 с.
167. *Мегельський Л.* Від легенди до правди. Спогади про події, пов'язані з листопадом 1918 р. – Нью-Йорк, 1960. – 318 с.
168. *Мигрин Г.П., Беренштейн Л.Ю., Діденко В.В. та ін.* Історія України. Курс лекцій: У 2 ч. – Ч.1. – З найстародавніших часів до кінця другої світової війни. – Київ; Вінниця: Нац. агр. університет, 1995. – 276 с.
169. *Мироненко О.* Гетьманський уряд Скоропадського // Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 317-319.

170. *Мироненко О.* Гетьман Павло Скоропадський // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 273-276.
171. *Мироненко О.* Розбудова національного війська режимом П.Скоропадського // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 363-369.
172. *Мироненко О.* Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 431-433.
173. *Мироненко О.* Військові реформи в Українській Державі // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І.Римаренко, І.Б.Усенко, В.А.Чехов. – К.: Либідь, 1997. – С.53-57.
174. *Мироненко О.* Органи управління військовим будівництвом в Українській Державі // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 333-337.
175. *Мироненко О.* Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 555-558.
176. *Михайлівський Т.* Павло Скоропадський // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. – Нью-Йорк, 1968. – С. 231-237.
177. *Мірчук П.* Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – С. 226-258.
178. *Могілянський Н.И.* Трагедия Украины: Из пережитого в Киеве в 1918 г. // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.:Л.: Госиздат, 1930. – С. 114-135.
179. *Могілянський Н.И.* Трагедия Украины: Из пережитого в Киеве в 1918 г. // Революция на Украине по мемуарам белых/ Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат України, 1990. – С. 114-135.

180. *Мурашко В.* Сатисфакція // За велич націй: У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави: Альманах. – Львів, 1938. – С. 145-148.
181. *Мякота С.Є.* Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. – К., 1997. – 180 с.
182. *Мякотин В.* Из недавнего прошлого: Отрывки воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.:Л., 1930. – С. 222-238.
183. *Мякотин В.* Из недавнего прошлого: Отрывки воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 22-238.
184. *Нагаєвський І.* Історія Української Держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
185. *Назарук О.* Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978. – 344 с.
186. *Омелянович-Павленко М.* Спомини. – Львів, 1930. – 64 с.
187. *Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873-1945).* – К.: Академпрес, 1993. – 399 с.
188. *Отт-Скоропадська О.* Український народ мусить знати свою історію: Інтерв'ю // Архіви України. – К., 1992. – № 1-3. – С. 72-74.
189. *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський: Коротка хроніка життя (1873-1945) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія: АТ Книга, 1995. – С. 35-42.
190. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К.: Манускрипт, 1995. – 263 с.
191. *Павло Скоропадський (3/15.05.1873 – 26.04.1945)* // Гетьмани України. – К.: Україна, 1995. – С. 80-83.
192. *Павло Скоропадський, гетьман всієї України, військ козацьких і фльоти: до 10-річчя з дня смерті 26.04.1945.* – Нью-Йорк, 1955. – 4 с.
193. *Папакін Г.В.* Гетьман Павло Скоропадський: Штрихи до портрета. Передмова // Скоропадський П. Спомини. – К.: Україна, 1992. – С. 3-9.

194. *Папакін Г.В.* Доля архівної спадщини П.П.Скоропадського у сховищах України. Архівні документи // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – Київ: Академпрес, 1993. – С. 198-246.
195. *Папакін Г.В.* Павло Скоропадський: постать на тлі епохи // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – Препринт. – С. 6-10.
196. *Папакін Г.В.* Павел Петрович Скоропадский // Вопросы истории. – М., 1997. – № 9. – С. 61-81.
197. *Пасько І.* Павло Скоропадський: Петербурзький період // Народна армія. – 1994. – 13 серпня.
198. *Пасько І.* Невідомий Скоропадський (Листи П.П.Скоропадського до П.П.Дурново) // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – С. 247-256.
199. *Пеленський Я.* Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – С. 5-12.
200. *Пеленський Я.* Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 11-34.
201. *Пензик А.В.* Борьба против австро-немецкой оккупации Украины в 1918 г. Дис. ...канд.ист.наук.:07.00.01. – Одесса, 1992. – 220 с.
202. *Петрів В.* Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917-1921 рр. // Вітчизна. – 1993. – № 3-4. – С. 120-133; № 5-6. – С. 123-135; 1994. – № 1-2. – С. 137-149; № 5-6. – С. 143-157; № 9-10. – С. 143-154; 1995. – № 3-4. – С. 125-134; № 5-6. – С. 141-146.
203. *Петрів В.* Спомини з часів Української революції (1917-1921). – Львів, 1931. – 117 с.

204. *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Гетьман Української держави Павло Скоропадський // Українська ідея: Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 113-134.
205. *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91-105.
206. *Покутський П.* Панська отаманія. – Львів, 1937. – 107 с.
207. *Полонська Н.* Революція 1917. Спогади // Український історик. – 1988. – № 1-4. – С. 119-128; 1989. – № 1-3. – С. 106-113.
208. *Полонська-Василенко Н.* Гетьманська доба // Історія України: У 2 т. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – С. 488-516.
209. *Полонська-Василенко Н.* Історія України 1900-1922 рр. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 134 с.
210. *Порохівський Г.* Перша українська дивізія: Спомини // Дніпро, календар-альманах на 1936 р. – Львів, 1935. – С. 50-67.
211. *Потульницький В.* Історія української політології. – К., 1992. – 232 с.
212. *Проданюк Ф.* До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1879-1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 56-65.
213. *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): Дис. ... канд. істор. наук.: 07.00.01. – К., 1997. – 180 с.
214. *Проданюк Ф.* Українська Держава та її Гетьман Павло Скоропадський // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 79-91.
215. *Проданюк Ф.* Українська Держава і країни Четверного Союзу: Основні напрямки взаємовідносин // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – Препринт. – С. 134-137.
216. *Прохода В.* Записки до історії сірих (сірожупанників) // За державність. – Каліш, 1929. – Зб. 1. – С. 72-117.

217. *Пташинський П.* Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918) // Архів Радянської України. – Х., 1932. – № 4-5. – С. 292-334.
218. *Раевский Н.* Тысяча девятьсот восемнадцатый год // Простор. – Алма-Ата, 1995. – № 5. – С. 38-105; № 6. – С. 6-74.
219. *Рафес М.Г.* Накануне падения гетьманщины: Из переживаний 1918 года . – К., 1919. – 96 с.
220. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Составитель С.А.Алексеев. – М.:Л.: Госиздат, 1930. – 436 с.
221. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Составитель С.А.Алексеев / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 436 с.
222. *Рембович І.* 1918 рік на Чернігівщині // За державність. – Збірник 8. – Варшава, 1938. – С. 86-98.
223. *Романчук Б.* Бібліографія видань української еміграційної літератури 1845-1970. – Філадельфія, 1974. – 96 с.
224. *Рудь М.П.* Українська Радянська Соціалістична республіка. 1917-1967: Бібліографічний покажчик літератури. – К., 1969. – 480 с.
225. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія: АТ Книга, 1995. – 495 с.
226. *Скоропадський П.* Спомини. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
227. *Скоропадський П.П.* // Радянська енциклопедія історії України : У 4 т. – Т. 4. - К.: Головна редакція УРЕ, 1972. – С. 111.
228. *Скоропадський Павло (1873-1945)* // Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1957. – С. 1762-1764.
229. *Скоропадський Павло (15.5.1873 – 26.4.1945)* // Енциклопедія Українознавства: У 2 т. – Париж; Нью-Йорк, 1976: Видавництво молодіжності, Т. 2, част. 8. – С. 2864-2870.
230. *Скоропадський Павло Петрович (1873-1945)* // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна ред. УРЕ, 1963. – Т. 13. – С. 223.

231. *Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) // Українська Радянська Енциклопедія. Видання 2. – Т. 10. – К.: Головна ред. УРЕ, 1983. – С. 235.*
232. *Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) // Український Радянський енциклопедичний словник: У 3 т. – Т. 3. – К.: Головна ред. УРЕ, 1987. – С. 231.*
233. *Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 2 / Упорядники: В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та інш. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 402.*
234. *Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Відпов. ред. І.Ф.Курас. – К.: Головна ред. УРЕ, 1987. – С. 519.*
235. *Скоропадский Павел Петрович (1873-1945) // Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – Т. 12 / Гл. ред. Е.М.Жуков. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 963.*
236. *Скоропадский Павел Петрович (1873-1945) // Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2-ое: В 51 т., 53 кн. – Т. 39 / Гл.ред. Б.Д.Введенский. – М.: Госуд. научное изд-во «Большая Советская Энциклопедия», 1956. – С. 254.*
237. *Скоропадский Павел Петрович // Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е: В 30 т. – Т. 23 / Гл. ред. А.М.Прохоров. – М.: Советская Энциклопедия, 1976. – С. 519.*
238. *Скоропадский Павел Петрович // Военный энциклопедический словарь / Пред.гл.ред.комиссии Н.В.Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – С. 677.*
239. *Скоропадський у світлі сучасних історичних спогадів // Нова Україна. – Прага, 1925. – № 1. – С. 101-104.*
240. *Славутич Я. Анотована бібліографія української літератури в Канаді: Канадські книжкові видання 1908-1986. – Едмонтон, 1987 – 166 с.*
241. *Слепченко Е.П., Борисова О.В. Украина – XX век: Учеб. пособие. – Луганск: Петит, 1994. – С. 64-75, 224.*

242. *Смовський К.* Окремий Чорноморський Кіш // За державність. – Збірник 8. – Варшава, 1938. – С. 99-118.
243. *Солдатенко В.Ф.* Збройні Сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42-58.
244. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Концепція та історіографія. / НАН України. Інститут національних відносин і політології. – К.: Пошук. – видавн. агенство “Книга Пам’яті України”, 1997. – 411 с.
245. *Солдатенко І.В.* Питання про статус Чорноморського військового флоту в процесі українського державотворення (1917-1918) // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995. – С. 130-134.
246. *Сохань П.* Промова під час відкриття конференції // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 19-22.
247. *Стахів М.* Гетьманський режим в Україні 1918 р. і його державноправна якість. – Нью-Йорк; Скрантон, 1951. – 40 с.
248. *Стахів М.* Державний устрій Української держави в 1917-20 рр. // Енциклопедія українознавства: У 2 т. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1, кн. 2. – С. 647-653.
249. *Стефанів З.* Історія українського війська // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 81-99.
250. *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917-21 рр.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – /Б.М./, 1947. – 118 с.
251. *Сторінки історії України: ХХ століття:* Посібник для вчителя / Упоряд. В.П.Шевчук. – К.: Освіта, 1992. – 336 с.
252. *Субтельний О.* Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
253. *Сумской С.* Одиннадцать переворотов: (Гражданская война в Киеве) // Летопись революции. – Берлин, 1923. – Кн. 1. – С. 228-242.

254. *Сумской С.* Одиннадцать переворотов // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.:Л.: Госиздат, 1930. – С. 99-114.
255. *Сумской С.* Одиннадцать переворотов // Революция на Украине по мемуарам белых / Репринтное издание 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. С. 99-114.
256. *Супруненко М.І.* Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918-1920 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 343 с.
257. *Тимошевський В.* Історія української влади (1917-1919). – Відень; Київ, 1920. – 32 с.
258. *Тинченко Я.* Белая гвардия Михаила Булгакова. – Киев; Львов, 1997. – 252 с.
259. *Тинченко Я.* Перша українсько – більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ; Львів, 1996. – 372 с.
260. *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття. – Част 1, біографічно-довідкова. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 259 с.
261. *Турченко Ф.Г.* Брестський договір і гетьманат Скоропадського // Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.): Підручник для 10-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 1994. – С. 63-75.
262. *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. Спогади // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 84-95; № 8. – С. 92-107.
263. *Удовиченко О.* Перша боротьба за Київ (1917-1918). // Архіви України. – 1992. – № 1-3. – С. 55-60.
264. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
265. *Україна мала великого державного мужа: Факти, підтвержені сторонніми діячами, а навіть противниками Української держави // За всенациональну єдність: У 110-річчя народження гетьмана Павла. У 65-річчя відновлення Гетьманства / Упоряд. і зредаг. М.Королишин. – Торонто: Батьківщина, 1983. – С. 19-20.*

266. *Українська Держава* // Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Ред.кол.: Ю.С.Шемшученко, В.Д.Бабкін, В.П.Горбатенко та ін. – К.: Генеза, 1997. – С. 357-358.
267. *Ульяновський В., Андрусишин Б.* Церква в Українській Гетьманській державі // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – С. 285-397.
268. *Ульяновський В.* Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контекста // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – Препринт. – С. 181-187.
269. *У 60-річчя відновлення гетьманської держави 29 квітня 1918 року:* Збірник статей і документів. – Торонто, 1978. – 189 с.
270. *Феденко П.* Влада Павла Скоропадського. – Лондон; Мюнхен: Наше слово, 1968. – 331 с.
271. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920: У 4 т. – Т. 3/ Український соціологічний інститут. – Прага, 1921. – 160 с.
272. *Чорний В.С.* Методологічні засади концепції реформування Збройних Сил України. – К.: Тов. міжнародна фінансова агенція, 1998. – 42 с.
273. *Цюрупа М.В* Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности. – К.: Киевский военный гуманитарный институт, 1996. – 250 с.
274. *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 275 с.
275. *Шаповал М.* Гетьманщина і Директорія: Спогади / Упоряд. С.Зеркаль. – Нью-Йорк: Українська громада ім. М.Шаповала, 1958. – 126 с.
276. *Шульгин О.* Доба Гетьманщини // Енциклопедія Українознавства: У 2 т. – Т.1, кн.2. - Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 512-517.
277. *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках: Спомини та роздуми. – Торонто, 1971. – 366 с.

278. *Энгельгардт Б.* Скоропадщина // Военно-исторический журнал. – М., 1964. – № 8. – С. 75-85.
279. *Якимович Б.* Збройні Сили України: нарис історії. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 360 с.
280. *Яневський Д.* Українська Народна Республіка. Українська Держава (Гетьманщина) // Наука і суспільство. – 1992. – № 2. – С. 16-19.

ІІІ. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

281. *Большая Советская Энциклопедия:* В 51 т. / Гл.ред. Б.А.Введенский. – М.: Госуд. научное изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1950-1958.
282. *Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник* / Відпов. ред. І.Ф.Курас. – К.: Гол ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
283. *Военный энциклопедический словарь* / Пред. гл. ред. комиссии Н.В.Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
284. *Гражданская война в СССР:* В 2 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1980. – 368 с.
285. *Гражданская война и военная интервенция в ССР: Энциклопедия.* – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 704 с.
286. *Гражданская война на Украине (1918-1920):* Сб. документов и материалов: В 4 т., 4 кн. – Т. 1, кн. 1 / АН УССР.Институт истории. – К.: Наук.думка, 1967. – 876 с.
287. *Енциклопедія українознавства: У 2 т., 13 книгах.* / Під гол. ред. проф. В.Кубійовича і проф. З.Кузелі. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949-1984.
288. *Енциклопедія українознавства: У 2 т., 13 книгах.* / Під гол. ред. проф. В.Кубійовича і проф. З.Кузелі. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949-1984. / Перевидання в Україні: Т.2, у 11 кн. – Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993-1996, книги 1-6.
289. *Енциклопедія українознавства: У 2 т., 13 книгах./* Під гол. ред. проф. В.Кубійовича і проф. З.Кузелі. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя,

- 1949-1984. / Перевидання в Україні: Т.1, у 3 кн. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994-1995.– 1230 с.
290. *История Украинской ССР: В 10 т. – Т. 6 / АН УССР. Институт истории. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 326-354.*
291. *История Киева: У 3 т. – Т. 2 / АН УРСР. Институт історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 53-58.*
292. *История Киева: У 3 т., 4 кн. – Т.3, кн. 1 / АН УРСР. Институт історії. – К.: Наук.думка, 1987. – С. 59-66.*
293. *История Украинської РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 5. – Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). –К.: Наук. думка, 1977. – С. 296-336.*
294. *Короткий довідник з історії України / І.Ф.Курас, М.О.Багмет, І.І. Федьков та ін. – К.: Вища школа, 1994. – 255 с.*
295. *Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 380с.*
296. *Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держава і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.*
297. *Мицц І.І. Год 1918 / АН ССРСР. Институт истории СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 436-446.*
298. *Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969-1972.*
299. *Советская историческая энциклопедия: В 16 т. / Гл.ред. Е.М.Жуков. – М.: Советская энциклопедия, 1961-1976.*
300. *Советская страна в период гражданской войны 1918-1920: Библиографический указатель документальных публикаций: В 2 т. – Т. 2 / Под ред. Е.Н.Городецкого. – М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1961. – 576 с.*

301. *Політологічний енциклопедичний словник*: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Ред.кол.: Ю.С.Шемшученко, В.Д. Бабакін, В.П.Горбатенко та ін. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
302. *Українська мала енциклопедія*. – Буенос-Айрес, 1957.
303. *Українська Радянська Енциклопедія*: У 16 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1961-1964.
304. *Українська Радянська Енциклопедія*: У 12 т., вид. 2-ге. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977-1985.
305. *Український радянський енциклопедичний словник*: У 3 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986-1987.
306. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*: У 2т. / Упорядники: В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін. – К.: Наук. думка, 1997.
307. *Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник* / За ред. О.М.Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
308. *Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.*: У 3 т. – Т. 1. – К., 1967. – 471 с.
309. *Українська революція. Документи і матеріали*. – Нью-Йорк, 1984. – 488 с.
310. *Українська мемуаристика 1914-1920 рр.*: Бібліографічний реєстр. – Львів, 1925. – 32 с.
311. *Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті. Документи і матеріали*. Т. 1. – Мюнхен, 1983. – 510 с.
312. *Хрестоматія з правознавства*. – К.: Юрінком, 1996. – 560 с.
313. *Шаталіна Е.П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20-30-х годов* / АН УССР. Институт истории. – К.: Наук. думка, 1982. – 133 с.
314. *Шовкопляс Г., Шовкопляс І. Гетьман Павло Скоропадський (1873-1945). Матеріали для бібліографії*. – К.: Бібліотечний вісник, 1996. – 54 с.

IV. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

315. Армія. – К., 1918.
316. Військово-науковий вісник Генерального штабу. – К., 1918.
317. Відродження. – К., 1918.
318. Державний вісник. – К., 1918.
319. Киевская мысль. – К., 1918.
320. Книгарь. – К., 1918.
321. Літературно-науковий вісник. – К., 1918.
322. Наше минуле. – К., 1918.
323. Нова Рада. – К., 1918.
324. Робітнича газета. – К., 1918.
325. Русский голос. – К., 1918.
326. Шлях. – К., 1918.